

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

The image shows the front cover of an old book. The cover is decorated with marbled paper featuring a pattern of brown, tan, and dark green spots and veins. The paper is aged and shows signs of wear, including some staining and a large, irregular tear on the right side. A dark, possibly leather or cloth, spine is visible on the left edge. At the bottom center, there is a white, octagonal label with a black border. The label contains the number '32691' printed in a black, serif font.

32691

180

32651

2/14/5

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

ԴՊՐԱՏԱՆ ՏՂՈՑ

ՀԱՄԱՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

3333440200

3444440200

0000 000000

0000

3444440200

0000

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԵՏԱՐԱՆԻ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ՀԱՅՈՑ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հ. ԵՓՐԵՄ Վ. ՍԵԹԵԱՆ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՍՈՒՐԲ ԴԱԶԱՐՈՒ ՎԱՆՔԸ

1845

32691

20-02-1912

PL 2804-4045-25008

PL 2804-4045-25008

PL 2804-4045-25008

PL 2804-4045-25008

PL 2804-4045-25008

1
2
3
4
5

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

1912

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ

Պատմութիւն կարգաւորվ ու սորվելու մարդիկ աս մեծ օգուտը կը բաղեն, որ ուրիշի ըրածէն խելք կը սորվին. թէ որ աղէկ բան է՝ իրենք ալ նմանը ընել կը ջանան. թէ որ գեշ՝ իրենք ալ կը զգուշանան: Ասոր համար ինչպէս որ պատմութիւն չի սորվող մարդը շատ բաներու մէջ անփորձ ըլլալով՝ միշտ տղայ կը մնայ, ասանկ ալ պատմութեանց տեղեակ մարդը՝ գլխէն շատ բան անցած, շատ բանի փորձ եղած, ու կատարեալ մարդ կը սեպուի:

Միայն թէ ինչպէս ամէն գիտութիւն՝ նոյնպէս ալ պատմութիւնը ինչեան որ կարգաւորեալ կերպով մը չի սորվելի, օգտակար չըլլար: Ամէն մարդ սուրբ գրոց պատմութիւնը սորվելէն ետքը, ուրիշ ամէն պատմութիւններէն առաջ իր աղ գին պատմութիւնը պէտք է որ սորվի:

վասն զի ինչպէս որ սուրբ գրոց պատմութեան մէջ հաւատոյ սկզբունքը և Աստուծոյ նախախնամութիւնը մասնաւոր կերպով կրտսնայ, ասանկ ալ իր ազգին պատմութենէն կիմանայ՝ թէ որ կատարելութիւնը ազգային ըլլալով՝ զինքն ալ կը պարտաւորեն անոնցմէ ետ չիկենալու, և ազգին պատիւը չիկորսընցընելու, և որ պակասութիւնները կամ անարդիւրութիւնը ազգին վերայ նոյնպէս երևնալով, իրեն ալ կրնան աւելի բնական ըլլալ. և թէ ինքը ինչպէս պիտի զգուշանայ անոնցմէ, որ ազգին պէս ինքն ալ տեսակ տեսակ թշուառութիւններու մէջ չիյնայ :

Ասով կիմացւի որ ճշմարիտ ազգասէր ու խելացի մարդը իր ազգին պատմութիւնը միայն զուարճութեան համար պիտի չիկարդայ, ինչպէս որ կրնայ կարգաւ ուրիշ ազգաց պատմութիւնը, հասկա իրեն և իր ազգին օգուտ ընելու համար :

Մենք ալ որ մեր ազգին պատմութիւնը աշխարհաբառ լեզուով ու պարզ և անկողմնասէր ոճով համառօտեցինք, կը յուսանք որ կարգացողներուն միտքը շատ բանի մէջ մեծ համարմունք կրճդենք

մեր հայրենեացը վերայ, և իրենց սիրտը
կրկնապէս ճշմարիտ ազգասիրութեամբ.
անանկ որ ազգին ետքի ատենները քա-
շած խեղճութիւններուն վերայ ցաւին,
և ան խեղճութիւններուն բուն պատ-
ճառները հասկընալով՝ իրենք ղգուշա-
նան : Ասով իրենք իրենց ազգին պար-
ծանքը կրլան, և ազգը իրենց իմաստու-
թեամբն ու բարի կրթութեամբը օրէ օր
կըսպայծառացնեն. մենք ալ տեսնելով,
մեր աշխատանաց փոխարէնը առած կը-
սեպւինք :

ՏՆՊ ԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԼՐԱՅ

Ա.

Յ. ՄԵՐ ազգը ինչո՞ւ Հայ կրուի: ԳԵ
Պ. Մեր ազգին էն առջի նահապետ Առաջ
տին անուըր Հայկ կրուէր, անոր անու-
նէն իր ազգն ալ Հայ ըսեցաւ: Իսկ ու-
րիշ ազգերուն մեզի. Էրմէնի կամ Առմէնի
կանչելը՝ մեր Արամ նահապետին անու-
նէն առած է, որ իր քաջութիւններով
երկեւի եղաւ ուրիշ ազգաց առջին: Ա-
նոր համար մեր ազգին բնակած երկրին
անուենն ալ որ մենք Հայաստան կըսենք,
օտար ազգերը Էրմէնիստան կամ Առմէ-
նիա կըկանչեն:

Հ. Մեր ազգին ըսկիզբը երբ է:

Պ. Մեր ազգը ջրհեղեղին դադրելէն
ետեւ մէկէն Նոյ նահապետէն ըսկսած կը 2542
սեպւի. որովհետեւ էն առաջ Նոյ նահա-
պետն ըսկսաւ ծաղկեցընել Հայաստանը:
Բայց երբոր Հայաստանի մէջ մարդիկ խիստ 2245
շատցան, ու դէպի Բաբելոնի կողմը

Ք. Ա խուժք խուժք սկսան ցրուիլ, Հայաստանի բնակիչներն ալ իրենց երկիրը ծաղկեցրնելու հետ էին. առոնք Յաբեթին որդւոցը մէկ մասն ըլլալով, մեր ազգը Յաբեթե ալ կրկուցէ: Իսկ Հայ անուանը ունեցան՝ երբոր Հայի բաբելոնէն դարձաւ նորէն Հայաստան եկաւ իր ազգականներուն քովը. ու ըսկսաւ մինակ խշխել Հայոց վերայ, մասնաւոր հոգ տանելով՝ թշնամիներուն ձեռքէն երկիրը պահպանելու. անոր համար մեր ազգին առջի գլուխը և հոգացողը կը ճանչնանք զինքը:

Հայկին տիրապետելուն ժամանակն է Ասիայի էն հին ազգերուն նոր ըսկսած առջի դարը: Ուստի թէ որ ուրիշ ազգեր իրենց ըսկիզբը հինցընելու համար առասպելներու ժամանակ կը տանին նէ, մենք առանց առասպել մը խառնելու՝ յայտնի կը ցուցնենք մեր ազգը՝ Նոյ նա հապետէն ըսկսած, և ուրիշներուն ըսկըսելու ատենը՝ մերը Հայկայ ձեռքովը նորոգուած: Ասանկ ալ բարեկարգութեան կողմանէ ջրհեղեղէն ետն էն առջինը կըընանք ըսել մեր ազգը՝ ինչու որ երբ ուրիշ ազգերը դեռ ասդիսանդին ցրուած՝ բնակելու ատը կը լինարուէին, Հայաստանին բնակիչները հանգիստ նստած իրենց աշխարհքին զարդարելու հետ էին:

Հ. Ինչէն կիմացուի թէ Հայոց ազգին սկսելու ժամանակը իրաւ պատմութիւն է:

Պ. Հին ատենի պատմիչները պատ-

մութիւն գրեւոր ատեն առասպելներով
կըզարգարէին պատմութիւնը, որ ժողո-
վըրդեան հաճոյ ըլլայ, ուստի մէկ հին
պատմութիւն մը որ մէջը զարգարանք չու-
նի, յայտնի նշան է որ առասպել խառ-
նած չէ, հասպա միայն հարկաւորութեան
համար եղած պատմութիւնը գրեթէ են :
Ինչպէս որ մեր ազգին պատմութեանը
գրութեան կերպէն ալ յայտնի է. որով
հետեւ Վաղարշակ Թագաւորը ուղեց ի-
մանալ թէ ինչ ազգ է Հայոց ազգը, Մար-
իբաս անուանով ասորին խրկեց որ երթայ
Նինուէի մեծ գրքատան մէջ Հայոց ազ-
գի պատմութիւն փնտրուէ. գնաց գտաւ
գիրք մը, որուն մէջ մեծն Աղեքսանգր ա-
մէն ազգերուն պատմութիւնն ու յիշա-
տակները ժողովել ու գրել տրւեր էր, և իր
հոգը չէր թէ Հայերը գովելի կամ փութ
ազգ մը ըլլան : Եւ Մարիբաս ասորի ըլլա-
լով՝ ամենևին պատճառ մը չունէր մէջը
սուտ խառնելու, կամ Հայերը գովելու .
իսկ թէ որ Վաղարշակ հայ ըլլար, կրնայ-
ինք ըսել թէ Վաղարշակին հաճոյական
բան մը ընելու, կամ անոր աչքը մտնա-
լու համար պատմութեան մէջ սուտ բա-
նէր խառնել է : Մանաւանդ թէ վախ-
ալ ունէր որ չըլլայ թէ սխալ բան գրէ,
ու ետքը ազգին մէջի գանձած պատմու-
թիւններէն իմացւի իր գրածին ստու-
թիւնը :

Հ. Հայոց ազգը որչափ ատեն տէրու-
թիւն ունեցաւ :

20

Պ. Նախնայ նահապետէն սկսած ինչ
ւան Հայկին Հայաստան դառնալու ա-
տենը Հայաստանին մէջի բնակիչները ի-
րեք հարիւր տարիի չափ Տանուպէրական իշ-
խանութեամբ կը վարւէին, որ ամէն մարդ իր
տունը տեղը կը կառավարէր : Անկէ ետե-
ւորը Հայկ դարձաւ եկաւ անոնց վերայ
իշխեց, ըսկաւ Հայկազանց իշխանութիւնը,
որ է Հայոց պատմութեան սկիզբը .
ասիկայ դիմացաւ ինչւան վահէ 1779
տարի : Վահէին մեռնելէն ետքը 180 տա-
րի անիշխան մնացին՝ հնազանդելով մե-
ծին Ալեքսանդրի յաջորդող կուսակալ-
ներուն :

Հայոց երկրորդ իշխանութիւնն ըսկը-
տաւ Վաղարշակ թագաւորէն, որ ըսեցաւ
Թագաւորութիւն Արշակունիւն, և դիմացաւ
580 տարի՝ ինչւան Արտաշիր . ասոր աք-
սորւելէն ետքը առանց թագաւորի մնացին
456 տարի, առջի բերանը Պարսից տակը
մարդսրաններու ձեռքով կը կառավարւէ-
ին ետքերը Արաբացոց ոտիկաններուն
ձեռքովը :

Հայոց երրորդ իշխանութիւնն ըսկը-
տաւ մեծն Աշոտէն, որ է Բագրատունեաց
Թագաւորութիւնը, և դիմացաւ 196 տարի՝
ինչւան Գագիկ վերջին թագաւորը : որուն
մեռնելէն ետքը 35 տարի առանց թա-
գաւորի մնացին :

Հայոց Չորրորդ իշխանութիւնն ըսկը-
տաւ Ռուբէնէն, և ըսեցաւ Թագաւորու-
թիւն Ռուբինեանց . ասիկայ դիմացաւ 295

տարի , ինչւան վերջին Աստիւն բռնուի-
լը . անկէց ինչւան հիմա 463 տարի անիշ-
խանութեան ժամանակ է :

Ասով կիմացուի որ Հայոց թագաւո-
րութիւնն ալ չորս գլխաւոր ցեղ կրբաթ-
նուի , այսինքն Հայկազանց , Արշակու-
նեաց , Բագրատունեանց եւ Ռուբինեանց :
Ուստի աս չորս իշխանութիւններուն կար-
գովը մենք ալ աս Համառօտութիւնս
չորս մաս կրբաթենէք :

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ՄԱՍՆ Ա.

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

Բ.

Հ. Որք էր Հայկ, և ի՞նչ կերպով մեր աղբին նախահայր եղաւ :

Պ. Հայկ նահապետը Նոյնն թուանը թուան է. այսինքն Նոյնն տղան Յաբեթ, Յաբեթին տղան Գամեր, Գամերին տղան Թորգոմ, Թորգոմին տղան Հայկ 1 : Աս Հայկը՝ Բաբելոնին աշտարակը շինող կորիճներէն մէկն էր. երբոր աշտարակը կործանեցաւ, Բեղձոր՝ Ներքով լծ ալ կըսէին՝ աշտարակ շինողներուն մէկն ըլլալով :

1 Խորենացին գրածի հեղինակներէն համաձայն Գամերէն է Բաբելոնի թիւրաք :

Բ. Ա կուզէր ամէնուն վերայ տիրել . և ամէնէն
աստուծոյ պէս սլաշտիլ : Հայկ երբոր
աս բանըն իմացաւ իրեք հարիւր կորիճ
ընկերներով և իր ընտանիքովը դարձաւ
2107 եկաւ Հայաստանի Արարատ դաւառին
կողմերը : Հոն հատեցուց իր Վաղմոս անու-
նով թօռը , և ինքը աւել յ առաջ անցաւ ,
ըսկաւ կարգ կանոն գնել Հայաստանի
բնակիչներուն , որ չիցըրէին ու չիկորսըն-
ցընէն ունեցած խաղաղութիւննին ու լե-
զուննին : Եւ իր առջի լեզուն աշտարակի
կործանման ատեն շփոթած ըլլալով , նո-
րէն ըսկըսաւ վարժիլ :

2106 Արարատին մօտ քաղաք մըն ալ շինեց ,
և անունը դրաւ Հայկաշէն . իր բնակած
գաւառին ալ անունը հար գրաւ :

Հ . Բէլ երբոր լսեց թէ Հայկ զինքը
արհամարհեր ու Հայաստան դարձեր է ,
ի՛նչ ըրաւ :

Պ . Բէլ Հայկին ապստամբութեան
վերայ նեղանալով , մէկէն մարդ խրկեց
ետեկէն ըսելով որ ետ գառնայ , թէ չէ ին-
քը անձամբ վերան կելէ ու անով տեղով
կըջնջէ : Երբոր Հայկ անոր խօսքին մօտիկ
ջրաւ , Բէլ կատղած՝ շատ զօրք առաւ
հետը , և Հայկին վերայ եկաւ : Հայկ վախ-
նալու տեղ , իր կորիճները քովը ժողվեց
ու անոր գիմացն ելաւ . գնաց Վանայ ծո-
վուն քով՝ դաշտին յարմար կողմը սլա-
րաստըւած կըսպասէր . Բէլ զարմանա-
լով Հայկին համարձակութեանը վերայ ,
քիչ մը զօրքով առաջ անցաւ՝ որ նայի թէ

Հայկ ի՞նչ բանի տալաւիններ է, Հայկ երբ Գ. Ա որ տեսաւ որ Բէլ մինակ առաջ կուգայ, յարմար ժամանակ է ըսելով սիրտ տրւաւ իր կտրիճներուն որ մէկէն վազեն Բելին վրայ, ու ամէնքը մէկէն Բելին հետ զարնւրւին. ըսաւ ու մէկէն վրան վազեց: Ափովեցաւ Բէլ, կուզէր ետ քաշիլ, բայց շարժելու ատեն չիմաց. Հայկ քաշեց աղեղը, անանկ սաստիկ ուժով զարկաւ նետը Բելին կուրծքին, որ առջևի սղինձէ զրահէն մտուց, ու կռնրկէն դուրս հանեց: Ինկաւ Բէլ, հոգին փչեց. զօրքը մէկէն ցրւեցան, և աշխարհս ազատեցաւ այնպիսի բռնաւորի մը ձեռքէն, որ աստուած սաշտուծիւնը կուզէր ջնջել, և ինք զինքը սլաշտել տալ: Հրամայեց Հայկ որ առնեն Բելին մարմինը զմուսեն ու Հարբ գաւառին մէջ բարձր տեղ մը թաղեն. որ աչքը վեր վերցնողը երբոր մէկ կողմը Նոյին տասլանը տեսնէ, յիշէ մարդուս անկարգութիւններուն համար եղած սրտախիւս. մէկալ կողմն ալ նայի ու հարարտութեան ախտին վերջը մտածէ:

2104

Հ. Հայկ Բելին յաղթէն ետքը ուրիշ ի՞նչ երևեւի գործքեր ըրաւ:

Պ. Հայկ երբոր տեսաւ որ սրտերաղ մը յաջողութեամբ լըմնցաւ, նախ Բելին հետ սրտերաղմ ըրած տեղը քաղաք շինել տրւաւ, ու անունը Հայք գրաւ, որ ետքը ան գաւառին անունն ալ Հայոց ձոր ըսւեցաւ: Ինքը մեծ յաղթանակով դարձաւ Հարբ գաւառը, շատ քաղաքներ շին-

Բ. Ա նեց ու կարգեր կանոններ դրաւ : Ասան
կով շատ տարիներ խաղաղութեամբ տի-
րեւէն ետքը՝ տէրութիւնը յանձնեց իր
2027 Արմենակ աղուն , ու չորսհարիւր տար-
ւան մեռաւ :

Գ.

Հ. Արմենակայ վերայ ինչ բան կը
պատմուի :

Պ. Արմենակ Հայկին որդին Հայա-
ստանին ամէն կողմերը ծաղկեցնել ուղե-
լով՝ Հարք գաւառը յանձնեց իր խոռ ու
Մանաւազ եղբայրներուն, ու ինքը գնաց
գէպի արևելեան գին մեծ գաշաի մը մէջ
ըսկառ շինութիւններ ընել . հոն սօսի ծա-
ռերով մեծ անտառ մը տնկեց, անոր մօտիկ
լեւը Արագած անուանեց, ան լեռան
տակն ալ քաղաք մը շինեց և անունը Ա-
2022 րագածոտն դրաւ, ուրիշ շատ քաղաքա-
կան կարգեր գնեւէն ետքը՝ ժամանակին
բաժանմունքներն ալ աւելի կարգաւորեց՝
Մոկաց գաւառին մէջ գտնուած խմա-
ռուններուն ձեռքովը : Արմենակին իշխա-
նութեան վերջի տարիները՝ Նոյնահապե-
տը ծերացած՝ ինըհարիւր յիսուն տարւան
վախճանեցաւ, ու թաղեցաւ Նպատ ա-
նուանով բարձր լեռան վրայ Մասիսին գի-
մացը, ինչպէս որ Նոյ իրենց ասըստրեց : Իսկ
Նոյին կինը որ Նոյեմկարա կըուէր, Մա-
րանդ գաւառին մէջ թաղեցին : Արմենակ
շատ տարի խաղաղութեամբ կառավարե-

լէն ետքը մեռաւ, և իրեն յաջորդ դրաւ Ք. Ա որդին Արամայիսը :

Հ. Արամայիսին վերայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Արամայիս հօրը տեղը անցնելէն ետեւ մեծադործութեան ետեւէ ըլլալով, Արադածու դաշտին մէջ մեծ ամուր. քա- 1975
ղաք մը շինեց մեծամեծ քարերով, ու անուանը Արմաւիր դրաւ, որն որ Հայկա-
ղանց տէրութեան մայրաքաղաքն եղաւ :
Եւ հոնտեղի գետին անուանն ալ Երասխ
դրաւ իր թոռան անունովը :

Հ. Ո՞վ է Շարա, և վրան ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Արամայիս տղայ մը ունէր՝ անուանը
Շարա, որ խիստ շատակեր էր, ուտել
խմել կըսիրէր. անոր համար Արամայիս
իրեն մէկ պաղաքեր երկիր մը տըւաւ.
Հոն բնակեցաւ Շարան, քաղաքներ շի-
նեց զարդարեց, անոր համար ան գաւա-
ռին անուանը Շիրակ ըսւեցաւ : Ասիկէ առակ
եղաւ Հայոց մէջ որ շատ կերութեամբ սի-
րող մարդու ասանկ կըսեն եղեր. « Եթէ
քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամ-
բարքն չեն » :

Արամայիս քառասուն տարի իշխելէն 194
ետքը մեռաւ, ու տեղը անցաւ իր տղան
Ամասիա :

Հ. Ամասիայի վերայ ի՞նչ գործ բ կայ
յիշած :

Պ. Ամասիա իրեք տղայ ունեցաւ. Գե-
ղամ, Փառոսի և Յուդակ : Ուղեւորով որ մէ-

Բ. Ա. Ջերնին խռովութիւն չըլլայ, և դատարկ
կէանքի չիվարժին, առաւ զանոնք ու
գնաց Արարատայ մօտերը, հոն Փառո-
խին ու Յովակին համար շատ ծախքով
երկու քաղաք շինեց՝ օրւան մը ճամբայ
իրարմէ հեռու, և յանձնեց անոնց որ
կառավարեն ու շէնցընեն: Մէկուն ա-
նունը Փառախոտ ըսեցաւ մէկաւրինը Յո-
ւակերո: Արարատ լեռան չորս գին շէն-
ցընելով՝ լեռան անունը Մառիս դրաւ,
ան դաւառին անունն ալ Մասեաց ոտն .
և ինքը Գեղամանգրանկին հետ դարձաւ
1908 Արմաւիր ու շատ տարի կառավարեւէն
ետքը մեռաւ, ու տէրութիւնը յանձնեց
Գեղամին:

Դ.

Հ. Գեղամին վերայ ինչ մասնաւոր
գործք կըպատմուի:

Պ. Գեղամ քանի մը տարի Արմաւիր
նստելէն ետքը, տէրութիւնը յանձնեց
իր հարմա տղուն. ինքը Երասխ գետէն
անդին անցաւ, գնաց Սեանայ ծովին քո-
վերը քաղաքներ շինեց, ու անտեղւան-
1900 քին անունը Գեղաքունիք դրաւ. անոր
համար ան լիճն ալ ըսեցաւ Գեղամայ
ծով: Ետքը ան տեղւանքը մէկալ Սխակ
տղուն յանձնեց, ու ինքը դարձաւ Երաս-
խէն անդին գաշտի մը մէջ Գեղամի քա-
ղաքը շինեց, որ ետքը իր մէկ թուանը
անունովը Գառնի կոչեցաւ: Հոն Գե-

դամ շատ տարի կենալէն ետեւ մեռաւ: Իսկ Գ. Ա Սիսակ՝ որ իրեն ունեցած կատարելութիւններուն համար Աղու ալ կրօւէր, շատ շէնքերով զարդարեց ան կողմերը, և ան գաւառները իրեն անուանովը Սիսական կոչեցան, որ Սիւնիք ալ կրօւի: Անկէ իր երկիրները ինչւան Կուր գետը և ինչւան Կասպից ծովին եզերքը տարածելով, ան տեղանքին անունն ալ Աղուանք ըսեցաւ, որ ետքը զատ տէրութիւն եղաւ:

Հ. Հարմային վերայ գիտնալու ինչ բան կայ:

Պ. Հարմա մեծագործութեան ետեւէ 1858 ըլլալով, Արմաւիր քաղաքը ամուր ու փառաւոր պարիսպով պատեց, և շատ շէնքեր շինեց թէ քաղաքին մէջ և թէ դուրս. իր հօրը մեռնելէն ետքն ալ շատ տարի տիրելով, Արամ աղուն թողուց կառավարութիւնը ու ինքը մեռաւ: 1827

Հ. Արամին վերայ ինչ կրպատմբւի:

Պ. Արամ խիստ անուանի եղաւ իր խելքին ու քաջութիւններուն համար: Իր ատենը ըսկսեր էին օտար ազգերը չորս կողմէն Հայերը նեղելու. Արամ ամենուն գէմն ելաւ յաղթեց, տէրութիւնն ալ մեծցուց:

Գլխաւոր թշնամիներուն մէկն էր Նիւբար Մարաց իշխանը, որ Հարմային ատենը Հայոց երկրին մէկ մասը իրեն հարկատու ըրեր էր. Արամ յիսուն հազարի չափ զօրքով վերան վաղեց, յաղթեց, ու զինքն ալ բռնեց Արմաւիր բե-

բաւ , հրաման տրւաւ որ երկրթէ ցիցով
Նիւքարին ճակատէն աշտարակի մը ծայրը
դամեն . Նիւքարին երկիրնեւրուն մէկ մասն
ալ իրեն հարկատու ըսաւ :

Արամին երկրորդ թշնամին էր Բար-
շամ Բաբեւացոյ իշխանը , որ քառասուն
հազար հեռակա և հինգ հազար ձիաւոր
զօրքով վերան եկեր էր . Արամ իր կրտ-
սիճ զօրքովը դիմացն ելաւ , ցրուեց ջար-
դեց Բարշամին զօրքը , զինքն ալ բռնեց
սպաննեց : Երրորդ թշնամին էր Պայա-
սկիս Կապագովկացոյ իշխանը . անոր ալ
յաղթեց ու վաճնեց :

Հ . Պայասկիս իշխանին ինչպէս յաղ-
թեց Արամ :

Պ . Պայասկիս փոքր Ասիային իշխանը
Արամին քաջութիւնները լսելով , ու
վախնալով որ չըլլայ թէ իր երկիրնեւրուն
ալ տիրէ , շատ զօրքով Արամին դէմն ե-
լաւ : Արամ վերան գնաց ու մեծ ջարդ
տալով փախուց Պայասկիսը՝ Միջերկրական
ծովուն կղզիներէն մէկը ձգեց , ու Կա-
պագովկիային վերայ հայ կուսակալ մը
գրաւ Մշակ անունով . հրաման ալ հա-
նեց որ ան աեղի բնակիչներն ալ հայերէն
խօսին 1 :

1 Անոր համար իոյ՛ր Ասիային ան փեղանո՛ւր
Յոյնք Արմէնիա անուանեցին . Բայց հայե-
րը ան փեղին անունը դրին Առաջին հայք ,
հայաստանէն դուրս առջի փիլիսոփայ երկիրն են
լալան համար : Եւ որովհետեւ անկէ ետէ՛ւ Ա-

Իսկ Մշակ մարդպանը ըսկսաւ ան տեղ-
ւանքը շէնքերով զարդարել, մէկ մեծ
քաղաք մըն ալ շինեց, ու անունը Մշակ
դրաւ, ետքէն աս քաղաքն անունը ծուռ-
հնչըւելով եղաւ Մաթակ, որ է Կեսա-
րիան (Ղայսերի) :

Հ. Արամ Պայասպիսին յաղթելէն ետե-
րէն էրեւելի գործք ըրաւ :

Պ. Արամ Կասպագովկիայէն դառնա-
լէն ետքը, Հայաստանին ուրիշ տեղւանքն
ալ շատ քաջութիւններ ըրաւ, երկիրը
ամէն թշնամիներուն ձեռքէն խաղաղ-
ցուց, ու ըսկսաւ նոր կարգեր կանոններ
գնել՝ շէնցընելով Հայաստանին ամէն
կողմերը :

Ան միջոցին Նինոս Ասորեստանի թա-
գաւոր նստաւ. և իմանալով որ Արամին
նախահայրը զնեքրովթ իր պատը ըսպան-
ներ է, աս մեծ նախատինքը ուղեց ջնջել
իր հզօր տերութեանը վերայէն. ըսկսաւ
պատերազմի մեծ պատրաստութիւն տես-
նել : Բայց Արամին քաջութիւնները
լսելով՝ աչքը չիկարեց անոր հետ կըռուե-
լու, անոր համար խաղաղութիւն ըրաւ
Արամին հետ, և թողուց որ թագաւորա-
կան մարդարտէ պսակը գործածէ ինչ

բամ ան կողմի ուրիշ երկրներուն ալ փրէց ու-
ամենուն ալ հրաման հանեց որ հայերէն խօսին,
անոր համար անոնք ալ ըսեցան Երկրորդ Հայտ,
Երրորդ Հայտ : Իսկ Բուրբ Տէկէն Փոքր Հայտ
ըսեցաւ :

Ք. Ա պէս առաջ կը գործածէր, և առ պատիւն ալ տըւաւ անոր, որ իր երկրորդը անուանուի :

1769 Արամ՝ ասանկ փառքով յիսունըութը տարիի չափ իշխելէն ետքը մեռաւ. ու տէրութիւնը թողուց իր Արայ տղուն :

Ե.

Հ. Արային երևելի գործքերը որոնք եղան :

Պ. Արան՝ որ գեղեցկութեանը համար, Արա Գեղեցիկ կոչւեցաւ, երբոր իր հօրը տեղը անցաւ, ըսկսաւ ալ աւելի զարգարել հայաստանը : Անոր համար ալ Արմաւիր մայրաքաղաքին շրջակայ գաւառը Արարատ ըսեցաւ :

1767 Երբոր Ասորեստանցոց թագաւորը՝ Նինոս մեռաւ, իր կինը Շամիրամ տեղը անցաւ : Ասիկայ անկարգ ըլլալուն, ուղեց կարգը իւր Արային հետ, խոստանալով որ իրեն հետ մէկտեղ տիրէ բոլոր Ասորեստանին ալ : Բայց Արան ամէն բանի մէջ բարեխառն ու զգաստ ըլլալով, Շամիրամայ խոստմունքները յանձ չառաւ : Ինչհան որ Շամիրամ յուսահատած՝ շատ զօրքով վրան ելաւ ապրստընելով իր զօրքին որ Արան ողջ բռնեն, ու իրեն բերեն : Բայց Արան սատարիկ վրէժխնդրու-

1 Աշխարհիս Վերայ էն առջի կին Բագա-
որը եղաւ Շամիրամ :

Թեամբ Թշնամիները կոտորելու ատեն, Բ. Ա զօրներեցաւ մեռաւ: Մեղի յիշատակ Թո ղուց իր գիւցաղնական առաքինութիւնը, որ անկարգութենէ փախչելու համար՝ զոհ եղաւ պատերազմի մէջ:

Իսկ Համիրամ Արային մեռելը տեսնա լով ուղեց զինքը կախարգութիւնով ող ջնեցնելու. բայց յոյսը փուճ ելաւ:

Հայերը խիստ ցաւելով իրենց առա քինի նահապետին մահուանը վրայ, ա մէն իրենց ուժովը պատրաստուեցան պա տերազմի: Համիրամ տեսնելով անոնց առանկ հատաղութեամբ պատրաստուիլը, վախցաւ, ու Արային նման մարդ մը 1745 դտաւ իր քովը, Արային հազուսանները անոր հագցուց, ձայն հանեց թէ Արան կենդանի է ու իր քովն է: Աս ձայնէս մեծ շփոթութիւն իյնալով Հայոց զօրքին մէջ՝ Համիրամին դէմ ելլալէն ետ կեցան: Համիրամն ալ ելաւ Հայաստան մտաւ. և Արայի սիրուն համար՝ անոր որդին Կարգոսը յաջորդ նստեցուց՝ անունն ալ Արա դրաւ:

Համիրամ տեսնելով Հայաստանին աղւոր տեղւանքը և օգին քաղցրութիւնը, Ալթամարայ ծովուն քով փառաւոր քա ղաք ու բերդ շինել տրւաւ, որուն անու նը դրաւ Համիրամահերտ, որ ետքը Վան ըսեցաւ:

Հ. Կարգոսին վերայ ինչ մասնաւոր դործք կըլիւ:

Պ. Կարգոս իր Անուշաւան տղան Ար.

Ք. Ա մենակին տնկած սօսի ծառերուն նըլի-
րեց, անոր համար իր անունն ալ Սօս կոչ-
ւեցաւ :

Ան օրերը Նինուաւս իր մօրը Շամիրա-
մայ դէմ ապստամբեցաւ ու պատերազմի
1725 ելաւ. Շամիրամն ալ Հայաստան փախաւ,
և Կարգոսին հետ մէկտեղ Նինուաւսին
վերայ պատերազմի դացին՝ Բայց յաղթուե-
ցան. և Կարգոսն ալ զարնըեցաւ մեռաւ
երեսուն տարւան :

Հ. Կարգոսէն ետե ո՞վ եղաւ Հայոց
նահապետ :

Պ. Կարգոսին ընդաննըւելէն ետքը
Հայերը քանի մը տարի անտէր մնացին,
որովհետեւ Նինուաւս բռներ էր Կարգոսին
տղան Անուշաւանը տասնըօրս տարւան,
ու դերիւ պէս իր պալատին մէջ կը պա-
հէր : Բայց Անուշաւան խելացի ու բնու-
թեամբ անուշ ըլլալով, սիրելի եղաւ մե-
ծերուն, ու անոնց միջնորդելովը Հայ-
աստանին մէկ մասին վերայ տիրեց, խոս-
տանալով որ տուրք տայ : Եւ իր խե-
լացի ու աղէկ կերպովը՝ քիչ ատենէն
բոլոր Հայաստանն ալ ձեռք ձգեց, և
վաթսունիւրէք տարի չափ շատ կարգա-
ւորութիւններ ըրաւ ու մեռաւ :

Զ.

Հ. Անուշաւանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հայկէն ինչւան Անուշաւան իրէք
հարիւր վաթսունը հինկ տարի չափ որդիէ

որդի նահապետ ընտրուեցան . բայց Ա. Գ. Ա.
նուշաւանին ցեղէն մարդ չի գտնուելով,
Հայկայ մէկալ տղոցմէ Պարեա անուանով 1662
կտրիճ իշխան մը տիրեց . և յիսուն տար-
ւան մէջ շատ անգամ պատերազմներ ը-
րաւ : Ասոր յաջորդեց Արբակ անուանով 1612
մէկը : Անկէ ալ ետքը ինչւան Պարոյր
եռեկէ եռե տիրեցին այլեայլ մարդիկ :

Հ. Արբակէն ինչւան Պարոյր Հայաս-
տանին տիրող նահապետներուն վերայ
ինչ գիտելիք կայ :

Պ. Ան միջոցին տիրող նահապետնե-
րուն մէջ կերենայ թէ շատ կտրիճներ
գլխաւորեցան , բայց իրենց գործքերէն
խիստ քիչ բան գիտենք , վասն զի հին Հայ-
երը , ինչպէս ուրիշ ազգերն ալ , կը
գոհարէին ամէն գիւլուած տեղն ի տեղը
գրելու . անոր համար միայն թագաւո-
րական կամ մէհէնական գիւլաններու մէջ
կը գրուէին ու զգուշութեւն կը պահուէ-
ին . բայց ատեն ատեն գիւլաններով
մէկտեղ ազգային պատմութիւններն ալ
կորսուեցան : Իսկ Արբակէն ինչւան Պա-
րոյր հազիւ քանի մը հոգւոյ վրայ պատ-
մական յիշատակութիւն մը կայ , որոնց
մէկն է Հայկակ նահապետը , որ խիստ պա- 1581
տերազմ տիրող և քաջ ըլլալով՝ յաղթեց
Ասորեստանցոյ Ամինթէոս թագաւորին , 1566
ու ետքը ասոր յաջորդին Բելոքոս թա-
գաւորին ալ յաղթել ուղեւով , պատե-
րազմի մէջ զարնուեցաւ ու մեռաւ : 1562

Երկրորդ Զարմայր նահապետը որ իր 1194

Բ. Ա կտորճուծեամբը ամենքը զարհուրեցուց
և Տրոյիացոց օգնութիւն գնաց Յունաց
հետ պատերազմելու, բայց հոն ընկաւ մե
1182 ռաւ: Աս բանիս լուրը Հայաստան գալով
երկու տարի խռովութիւն եղաւ, ինչւան
որ երկրորդ Շաւարշ նահապետը ամենուն
յաղթեց ու տերեց 1:

1883 Սկայորդին քաջ մարդ էր, բայց վրան
յիշատակութիւն չունինք: Ասոր ժամա
նակը: Նինուէի Սենեքերիմ թագաւորին
տղաքը Ագրամէէք և Սանասար փախան
ու Հայաստան եկան. Սկայորդին զանոնք
պատուով ընդունեցաւ, որ ետքը մեծ նա
բարութիւններ եղան:

Հ. Պարոյրին վերայ յիշատակած ինչ
բան կայ:

1748 Պ. Սկայորդւոյն աղան Պայրգյր խել
քով ու քաջութիւն հինկ տարի տիրեց աղ
դին վրայ: Անկէ ետքը Մարաց վարքա
կէս իշխանին հետ մեկտեղ գնաց Ասորես

1 Անուշաւանէն ետքը այլապէս յիշե փ
րող նահապետները ինչան Պարոյր խաբա
ստնք են. Պարէպ, Արբակ, Զաւան, Փառ
նակ, Սուր, Հասանակ, Վաշակ, Հայկակ,
Ամբակ, Առնակ, Շաւարշ, Նորայր, Վսգամ,
Կար, Գոռակ, Հրանք, Ընչակ, Գլակ, Հո
րոյ, Զարմայր, Շաւարշ Բ, Պերճ, Արբան,
Պերճ Բ, Բաղուէ երկայնակեաց, Հոյ հրա
շակեք, Յոսսակ, Ամբակ Բ, Կայապակ, Փառ
նասաղ, Փառնակ, Սկայորդի, և Սկայորդւոյն
աղան Պարոյր:

տանկեայց Սարգանաբաղ թագաւորին վըրայ • յաղթեցին անոր, ու ձեռքէն թագաւորութիւնը առին • Վարբակէս ալ Պարոյրին օգնելուն փոխարէն թագ ու դաւազան տըւաւ, որ անկէ ետքը ինքն ալ թագաւորի անունով իշխէ Հայոց վերայ:

Պարոյրը թագաւորի անուն առնելով՝ 1746 մեծ փառքով դարձաւ Հայաստան, ու քառասունըութ տարիի չափ թագաւորելէն ետքը մեռաւ:

Է.

Հ. Պարոյրին տեղը ո՞վ թագաւոր նշանաւ:

Պ. Պարոյրին տեղը ետեւէ ետեւ յաջորդեցին Փառնաւաղ Բ, Պաճոյճ Բ, Կոռնակ, Փաւոս • որոնց վերայ յիշատակած բան չիկայ: Ետքը Փաւոսին տղան՝ Հայկակ Բ, Նաբուգոդոնոսորայ հետ Երուսաղէմի վերայ գնաց, և Հրէից գերիներուն մէջէն Շամբատ անունով իշխանը առաւ Հայաստան բերաւ: Ասոր ցեղէն ելաւ Բաղարատ մեծ նախարարը՝ Վաղարշակին ատենը • անոր անունովը Շամբատայ ցեղը ամէնքն ալ Բաղրատունիք ըսուեցան 1:

1 Բաղրատունեաց ցեղին Սմբատ և Աշոտ անունները՝ Հրէից Շամբատ և Առաք անուններն են:

Գ. Ա Հայկակին ետեւէն նստաւ իր որդին
 569 Երուանդ առաջին : Երուանդէն ետքը
 565 Թագաւորեց անոր տղան Տիգրան առա-
 ջին :

Հ. Տիգրան առաջինին վերայ ինչ ե-
 րեւելի գործք կը պատմուի :

Պ. Տիգրան իրմէ առաջ եղած Թա-
 գաւորներուն ամէնէն երեւելի եղաւ ու
 կարգեր օրէնքներ գրաւ : Նախ շատ քա-
 ջութիւններով իր տէրութիւնը մեծցուց :
 Երկրորդ՝ շատ ազգերուն յաղթելով, փոքր
 Ասիայի Յոյներն ալ իրեն հարկատու ըրաւ
 երկայն ատեն, և իր երկիրը Թշնամիներէն
 սրահելու համար Պարսից Կիւրոս Թագա-
 ւորին հետ հաշտութիւն ըրաւ ու բարե-
 կամացաւ :

Հ. Տիգրան առաջին ինչո՞ւ համար Մա-
 րաց վերայ սպառե՞րազմի ելաւ :

Պ. Աժդահակ Մարաց Թագաւորը երբ
 որ լսեց աս երկու Թագաւորներուն միա-
 նալը տարակոյսը առաւ զինքը, վասն զի
 ան ատենները կիւրոսին հետ աւերւե-
 ր : Աս վախով միտքը բռնըւած, սար-
 սափելի երազ մըն ալ տեսաւ՝ որ իրեք
 կտրիճ Թագաւորներ բոլոր աշխարհիս
 կրտիրէին, անոնցմէ մէկն ալ վազեց ի-
 րեն դէմ ու սպառե՞րազմելով զինքը վի-
 րաւորեց : Ան վախէն արթննալով, խոր-
 հուրդ ըրաւ որ սպառե՞րազմի սպառա-
 տըւի Բաբելոնացոց, Պարսից ու Հայոց
 Թագաւորներուն դէմ, և որովհետեւ աչքը
 չիկարեց Տիգրանին դէմ ելալու, ուզեց

անիկայ խաբէութեամբ մեռցնել : Խա- Գ. Ա
բէութեան հնարքը աղէկ մը մտածելէն
ետքը, Տիգրանին ընծաներով մարդ խրկեց,
և ուզեց որ Տիգրանին քոյրը իրեն մեծ թա-
դուհի ընէ : Տիգրան առջի բերան չմա-
նալով անոր միտքը, խնդիրքը կատարեց
ու իր Տիգրանուհի քոյրը անոր հարս
խրկեց : Աժդահակ զանիկայ ահագնաց տի-
կին ըրաւ, ու ամէն բան անսպասու- 554
խորհրդովը կընէր. ինչւան որ անոր վր զոս-
տահանալով միտքը յայտնեց, և ըսաւ թէ
Տիգրան Ալուրոսին հետ մէկ եղած սլա-
րաստըւեր են զիս և զքեզ մեռցնելու .
ուստի դուն պէտք է որ ետևէ իյնաս ու
Տիգրան եղբայրդ մեռցնել տաս . չէնէ
քեզ տիկնութենէդ կըձգեմ :

Տիգրանուհին որ շատ խելացի էր, Աժ-
դահակին միտքը իմանալուն պէս առջի
բերան հաւնիլ ցուցուց, բայց ետքէն դադ-
տուհի թուղթ գրեց Տիգրանին, ու ամէն
բան անշնիտեղը իմացուց : Տիգրան Աժ-
դահակին միտքը հասկըցաւ ու շուտ մը
Աստուղտիկիայէն, Արաստանէն ու Աղուա-
նից երկրէն զօրք ժողովեց, ելաւ Աժդա-
հակին դէմ, և վեց ամիսի չափ սլաւերադ-
մը ձրգձրգեց ինչւան որ իր Տիգրանուհի
քոյրը փախաւ Աժդահակին քովէն : Ան
ատեն Ալուրոսն ալ եկաւ ու մէկտեղ սաս-
տիկ զարնըւեցան Աժդահակին հետ . կըռ-
ւին ատենը ինքը Տիգրան վաղեց Աժդահա-
կին վերան, զարկաւ ըսպաննեց, ու յաղ-
թութիւնը լըմացուց, Աժդահակին ընտա-

Ք. Ա նեայ հետ ուրիշ շատ դերիններ ալ առնե-
 553 լով դարձաւ Հայաստան : Տիգրանուհին
 տըւաւ Տիգրանակերտ քաղաքը որ ինքը
 շինեւ էր . Աթահակին ընտանիքն ալ Ե-
 րասխին քովերը բնակեցուց , որոնց ցեղը
 Վիշապադունք ըսեցան :

546 Տիգրան ասանկ հռչակաւոր յաղթու-
 թիւններէն ու խելքով քառսունհինկ
 տարի Տուորեւէն ետքը մեռաւ , ու
 իրեք զաւակ թողուց , Բաբ , Տիրան , ու
 Վահագն :

Ը .

Հ . Երուանդեան Տիգրանին ո՞վ յա-
 ջորդեց :

520 Պ . Տիգրանին իրեք աղոցը մեջէն Վա-
 հագնը ամենէն աւելի քաջ ըլլալով տի-
 րեց Հայոց վերայ , և մեծ մեծ քաջու-
 թեան գործքեր ըրաւ . ինչւան Հայերը և
 Վրացիք զինքը հերակլեսի նմանցնելով
 սկսան վերան երգեր շինել ու երգել :
 Վահագն քսանրեօթը տարի թագաւորե-
 լէն ետքը երբոր մեռաւ , Վրաստանի մէջ
 իր արձանը անկեցին ու պաշտեցին . և
 կրօնին թէ վիշապներու հետ պատերազ-
 մեր ու յաղթեր է . բայց վրան ամենեկին
 պատմութիւն չիկայ :

Իր ցեղը Վահունիք ըսեցան . որոնցմէ
 շատերը քուրմեղան ու զինքը կըսաշտէին
 իբրեւ իրենց ցեղին աստուածը :

Վահագնէն ետքը որդիէ որդի թագա-

ւոր նստան . Առաւան , Ներսէ՛ : Զա Բ. Ա
րեհ , Արմոգ , Բայգամ , Վան՝ որ Համի- 495
րամակերտ քաղաքը նորոգեց ու իր ան-
ւամբը Վան կոչեց : Ասոնց վրայ մասնաւոր 574
դործք չիսպատմուիր :

Հ . Հայկազանց էն ետքի թագաւորը
ով եղաւ , և ի՛նչպէս կորսնցուց աէրու-
թիւնը :

Պ . Վանին որդին Վահէ Հայկազանց 554
վերջի թագաւորը եղաւ . ասիկայ առջի
բերանը քաջութիւնով Հայաստանը ազա-
տեց ամէն թշնամիներուն ձեռքէն : Եւ
բոլորովին վստահացած իր քաջութեանը
վերայ , երբոր մեծն Աղեքսանդր Պարսից
վերայ կրվազէր , քառսուն հազար հեռեակ
ու եօթը հազար ձիաւոր Պարսից օգնութի
խրկեց : Բայց տեսնելով որ Պարսիկները
յաղթուեցան , և Աղեքսանդր կուզէ
իր երկրին վերայ ալ գալ , ինքը չորս գլխ
ազդերէն ալ զօրք ժողվելով դիմացը ե-
լաւ , և Աղեքսանդրին անթիւ զօրքին հեփ
սպատերազմելով թէպէտ շատ վրաս հաս-
ցուց , բայց էն ետքը ինքն ալ սպատերազ- 528
մի մէջ ընկաւ , զօրքն ալ ցրուեցան . ա-
սանկով Աղեքսանդր ամրեց Հայաստա-
նին :

Այսպիսի թագաւորութիւնը 1800 տա-
րիի չափ կտրըճութեամբ թշնամեաց դէմ
դնելով , կրկարծուէր թէ անկործան պի-
տի մնայ . բայց իր զօրութիւնը չիքաւեց
Աղեքսանդրի յարձակման դէմ դնելու .
էռան պէս մեծ ալիքի մը նման , որ իրաւ

Ք. Ա է՛շատ արեքներ կրնուածէ, բայց ինքն ալ
Ժայռի մը հանդիպելով բոլորովին կը-
փրջի: Աս է աշխարհքիս կարգը, մէկը
կիյնայ մէկալը կելայ:

Թ.

Հ. Վահէին մեռնելէն ետքը Հայաս-
տան ինչ վիճակ ունեցաւ:

Պ. Իրէք տարի Աղեքսանդրին իշխա-
նութեանը տակը անտէր մնալէն ետքը.
325 Միհրան անուենով մէկը Հայոց վերայ կու-
349 սակալդըրուեցաւ Աղեքսանդրին կողմանէ,
ասիկայ հինգ տարիէն ետ կանչուեցաւ, ու
տեղը եկաւ Նէոսպոլիտէոս, որ շատ նե-
ղութիւն տուաւ Հայերուն:

4
Ան օրերը Կասադոմիացոց Թագա-
ւորին տղան Արիթէոսը Հայաստան փա-
խաւ, ու առաջուց Թշնամի ըլլալով Նէո-
սպոլիտէոսին, յորդորեց Հայերն որ անոր
դէմ ելեն: Ան առենք Ադուարդ Սիւնեաց
նախարարը գլուխ կեցաւ ու Հայերը
միաբանեց, յանկարծ Նէոսպոլիտէոսին վը-
րան վաղեց. անիկայ հաղիւ կրցաւ փախ-
317 չիլ ու ազատիլ. Ադուարդն ալ գլուխ
քաշեց Մակեդոնացոց տէրութենէն ու
ըսկաւ ինքնագլուխ տիրել:

Պերդիկկաս Մակեդոնացին աս բանս
երբոր լսեց բարկացաւ Եւմենէս իշխա-
նը խրկեց որ երթայ Ադուարդը նուա-
ճէ: Բայց Եւմենէս տեսնելով որ բռնու-
թեամբ չկըրնար անոր յաղթել խաղա-

դու թեամբ պատգամ խրկեց Ադուարդին, Բ. Ա որ սովորական հարկը տայ: Ադուարդ անհնելով որ այսչափ խոնարհեցաւ Եւմենէս, և վախնալով իրեններուն անմիաբանութենէն, յանձն առաւ: Ուստի նորէն դարձաւ Նէոպոլիտէոսը, ու իբրեւ Ադուարդին երկրորդը կրկէնար Հայաստանին մէջ: Բայց Նէոպոլիտէոս Եւմենէսին հետ թշնամանալով, Ադուարդէն շատ զօրք օգնական առաւ գնաց Եւմենէսին դէմ, երկու անգամ սաստիկ զարնըւեցաւ, հետը, ինքն ընկաւ մեռաւ, զօրքն ալ ցրւեցան: Մէկ քանի տարիէն Եւմենէսն ալ մեռաւ:

Ադուարդ Արիթէոսին ալ զօրք օգնական տալով խրկեց որ երթայ Վասպուրովկացոց թագաւորութեան տիրէ՝ ինչպէս որ իր հայրենական Ժառանգութիւնն էր: Արիթէոս տիրեւէն ետքը շատ ընծաներով Ադուարդին զօրքը ետ դարձուց: Ադուարդ երեսունչորեք տարի իշխեւէն ետքը մեռաւ:

Հ. Ադուարդին տեղը ո՞վ իշխեց Հայոց վերայ:

Պ. Ան ատենները Սելևկացոց կողմէն եկաւ Հրանտ կուսակալը, որ քառսունը հինգ տարի իշխեց Հայոց, Պարսից, Մարաց ու Պարթևաց վերայ:

Երբոր Հրանտ մեռաւ, Արտաւազ Հայոց մեծ իշխանը Սելևկացոցմէ գլուխ քաշելով տիրեց ու ըսկսաւ տերութիւնը մեծցնել: Աս բանիս վերայ բարկացաւ

284

259

Բ. Ա Անտիոքոս Սեւեակացոյ Թագաւորը ու շատ զօրքով վերան վաղէց: Արտաւազ վախցաւ գէմն ելլելու: անոր համար շատ ընծաներով մարդ խրկեց, Անտիոքոսին սիրտը առաւ, խոստանալով որ ամբողջ հարկը վճարէ. ասանկով յիսուն տարիի չափ իշխելէն ետքը մեռաւ:

Հ. Արտաւազ կուսակալին մեռնելէն ետքը ո՞վ իշխեց հայոց վրայ.

189 Պ. Անտիոքոս Սեւեակացոյ Թագաւորը՝ Արտաշատը մեծ հայոց վերայ կուսակալ խրկեց, Դարեհը փոքր հայոց վերայ: Աստեհներս Աննիբալ Կարքեդոնացոյ զօրասեւոր հռոմայեցոց ձեռքէն փախաւ Արտաշատին քով եկաւ: Արտաշատ անոր խորհրդովը շատ կարգաւորեց իր տէրութիւնը և Աննիբալին տրւած ձեռովը Արտաշատ քաղաքը շինեց Երասխ գետին վերայ:

Արտաշատ և Դարեհ տեսնելով որ հռոմայեցիք երթալով կը զօրանան, անոնց հետ դաշինք դրին ու Սեւեակացոյմէ գլուխ քաշելով՝ ինքզինքնին Թագաւոր անուանեցին ու ըսկսան տէրութիւննին կարգաւորել:

Երբոր Անտիոքոս Եսկիան Թագաւորեց Սեւեակացոյ վերայ, խմանալով որ Արտաշատը ինքնագլուխ Թագաւորեր է, վերան պատերազմի ելաւ: Արտաշատ յաղթուելով՝ բռնի հնազանդեցաւ, ու շատ ըստակ խաւրեց հարկը վճարելու համար: Բայց կասկածելով թէ Դարեհ

կուսակալը սրտաճառ եղած է աս բանիս, Ք. Ա
 ուղեց Դարեհին վերայ սխառեղալմի եւ
 լէլ: Դարեհ վախցաւ, շատ ընծաներով
 Արտաշատին սիրտը առաւ, և իր պղտի
 տղան Դարանը անոր սխառանդ խրկեց:
 Երբոր Դարեհ մեռաւ, և Մորիլուղիկէս
 տղան տեղը յաջորդեց, Արտաշատ ուղեց
 Մորիլուղիկէսին վերան երթալ, ու փոքր
 հայրը ձեռքէն առնել, Մորիլուղիկէսաւ
 Կապագոմկիոյ Արեթ թագաւորին ա-
 ստաւինեցաւ: Ան առենը Արտաշատ խոր-
 հուրդ տրւաւ Արեթին որ Մորիլուղի-
 կէսն ըստաննէ, խոտտանալով որ ինքն ալ
 անոր Դարան եղբայրը կըստաննէ. ասան-
 կով փոքր հայոց կէսին ինքը՝ մէկալ կէ-
 սին ալ Արեթը տիրեն: Բայց Արեթ աս
 անգուծ խորհուրդին գէմ կեցաւ, ու
 Մորիլուղիկէսը թագաւորեցուց: Արտա-
 շատ թէպէտ կուղեր նորէն Մորիլուղիկէ-
 սին վերայ ելլել, բայց մահը վերայ հաս-
 նելով արգիլեցաւ:

Տեղը անցաւ իր տղան Արտաւազդ որ 459
 տասը տարի թագաւորելէն ետքը, Ար-
 շակ պարթևը եկաւ զինքը վաւերեց, ու 449
 իր Վաղարշակ եղբայրը հայոց թագաւոր
 նստեցուց. որ է Արշակունեաց թագա-
 ւորութեան ըսկիզբը:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ

Ժ

Ք. Ա. Հ. ԻՇԽԱՆՈՒՆԵԱՅ տէրութիւնը
 ինչպէս ըսկաւ :

247 Պ. Պարթեայ թագաւորը Արշակ եր-
 կրորդ Սելեւկացւոց շատ երկիրներուն տի-
 215 բեւով Արշակ մեծ ըսուեցաւ : Ասիկայ իր
 189 թագաւորութեան քառասներորդ տարին
 եկաւ Հայոց վերայ, Արտաւազդը փախուց
 149 մեծ և փոքր Հայոց վերայ տիրեց ու իր
 Վաղարշակ եղբայրը Հայոց վրայ թագա-
 ւոր դրաւ :

147 Ան ատենը Վաղարշակ դնաց իր աթո-
 ուր Մծբին քաղաքը դրաւ . և լսելով թէ
 Պոնտացիները Մորփիւղիկէսին առաջ-
 նորդութեամբ սպառնալով իրաւարաւ
 տըւին, շատ զօրքով վազեց անոնց վերայ :
 Մորփիւղիկէս որ շատ կտրիճ էր, պղնձէ
 ու երկրթէ զրահներ հագած, շատ մարդ
 ըսպաննելով՝ շիտակ Վաղարշակին վերան
 վազեց, բայց Վաղարշակին քովի քաջերը
 զարկին ըսպաննեցին Մորփիւղիկէսը . ա-
 սով սպառնալով ըմբոս, ու Վաղար-
 շակ բոլոր ան կողմի տէրութիւններուն

տիրեց հարկատու ըրաւ ու Մծբին դարձաւ Բ. Ա ձաւ :

Հ. Վաղարշակ Մորմիւզիկէսին յաղթեւէն ետքը ինչ կարգաւորութիւն ըրաւ հայաստանի մէջ :

Պ. Վաղարշակ հայաստանին դեղեցիկ դիրքերուն հաւնելով, մէջի բնակիչներուն կարըճութեանն ու հաւատարմութեանը վերայ ալ զարմանալով, շատ սէր կապեց ան երկրին վերայ . և ուզեց իմանալ թէ հայերը ինչ ազգ են և թէ ինչ ազգային պատմութիւն ունին : Ասոր համար Մարիբասս Կատինա անունով իմաստուն ասորիի մը ապսպրեց, որ հայոց պատմութիւնը գրէ : Երբոր Մարիբասս հայաստանի մէջ հայոց պատմութիւնը ամբողջ չիգտաւ, Վաղարշակ զինքը իր եղբորը Արշակին խրկեց, որ անոր հրամանովը երթայ Նինուէի մեծ գրքատանը մէջ հայոց պատմութիւն փնտրուէ : Մարիբասս Կատինան հոն գտաւ գիրք մը ուր ամենայն ազգաց հին պատմութիւնը քաղգէարանէ յունարէն թարգմանուած էր մեծին Ալեքսանդրի հրամանովը . Մարիբասս աս գրքէն հանեց հայոց պատմութիւնը, հայկէն ինչւան Վահէ ու բերաւ Վաղարշակին : Ետքը ուրիշ տեղերէն ալ ուրիշ պատմութիւններ գտնելով ինչւան իր տառեր՝ ամբողջ ազգային պատմութիւնը գրեց :

Անկէ ետքը Վաղարշակ ըսկսաւ տնօրութիւնը կարգաւորելու նոր կարգերով

Ք. Ա ու օրէնքներով, նախարարութիւններ բաժնեց, ղինուորութեան կարգ դրաւ և ամէն բանի օրաշտօնատէրներ օրօշէց և ամէն արհեստաւորներու կարգ կանոն դրաւ :

Երկու հոգւոյ ալ իշխանութիւն արւաւ, որ երբոր թագաւորը անիրաւ հրաման մը հանէ, անոնցմէ մէկը միտքը ձրգէ թէ հրամանը անիրաւ է. մէկայն ալ իմացնէ երբոր թագաւորը անհոգութիւնն է չարագործ մարդիկը պատժելու. զան զի աղէկ ճանչցեր էր, թէ կրկը մարդուս շատ անդամ ծուռ բանը շիտակի տեղ ընել կուտայ. և մէկը որչափ ալ խեղացի ու արգար ըլլայ, միշտ խորհուրդ տրւողն կարօտ է : Աշխարհքիս մէջ խիտ շատ կռիւներու պատճառը՝ մարդուս իր կարծիքը առաջ տանիլը և ուրիշն կարծիքը լսել չուզելն է, և չուզել խմանալ թէ գուցէ իր կարծիքէն շիտակ ուրիշ կարծիք ալ կայ : Բազարատ անունով խորհրդականին ալ իշխանութիւն տրւաւ որ օրօշոյ օրդի արշակունի թագաւորներուն թագ գնող ըլլան : Իր անոցմէ միայն անդրանիկը իր քովը պահէց թագաւորութեան յաջորդելու համար, իսկ մէկտնոնք հաշտենից դաւառը երթան բնակին : Աս կարգս պահէցին արշակունի թագաւորները :

Աղարշակ ասանկով քսանէրկու տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ ու իրեն յաջորդէց անդրանիկ տղան Արշակ առաջին :

ԺԼ.

Հ. Արշակ առաջին ի՞նչպէս քշեց Թա-
գաւորութիւնը :

Պ. Խեղբով ու կորըճութեամբ՝ վա-
ղարշակին նման, ու շատ նոր կարգաւո- 125
րութիւններ ալ ըրաւ : Պոնտացոյ գէմ-
պատերազմ բացաւ, և իր յաղթութիւն-
ներուն նշան ծովուն քովերը կոթող տրն-
կեց : Վրսեն թէ նիզակ մը ունէր օձի ա-
րիւնով ջուր տըւած, օր մը անանկ ուժով
նետեց ձեռքի նիզակը, որ գնաց խրեցաւ
կոթողին մէջ ու մնաց. Պոնտացիք ալ ա-
նիկայ ըսկսան պաշտել իբրեւ աստուծոյ
գործք. բայց երբոր Արտաշէսին ու Պոն-
տացոյ մէջ նորէն թշնամութիւն մտաւ,
բարկացան Պոնտացիները ու ծովը ձգե-
ցին :

Արշակ Բագրատունիներէն երկու հո-
գի նահատակեց՝ կռուք չիպաշտելուն
համար : Մէկալ Բագրատունիներն ալ
ստիպեց որ գոնէ իրենց հրէական օրէնքը
չիպահեն :

Արշակ տասնիրեք տարի Թագաւորե-
լէն ետքը մեռաւ. ու տեղը նստաւ իր
տղան Արտաշէս առաջին : 114

Հ. Արտաշէս առաջին ի՞նչ երևելի
գործք ըրաւ :

Պ. Արտաշէս առաջին խիստ պատե-
րազմասէր ու կորիճ՝ ըլլալով, շատ յաղ- 112

Ք. Ա թուծիւններ ընելէն ետքը . Պարսից թագաւորն ալ նեղը խօթեց որ իր երկրորդը ըսուի : Որովհետեւ ինչւան ան տօները Պարսից թագաւորը առաջին կըսեալէր և Հայոցը երկրորդ , Արտաշէս իր անունովը Պարսկաստանի մէջ ստակ կտրել տըւաւ , իր Տիգրան որդին Աւարած իշխանին յանձնեց որ զինուորական արհեստ սորվեցնէ : Իր Արտաշամ աղջիկը կարգեց Պարսից ցեղէն Միհրդատ անունով քաջ նախարարին հետ , Միհրդատն ալ Պոնտոսի կողմերուն իշխան դրաւ .

89

Պարսկաստանի մէջ յաղթուածիւններ ընելէն ետքը , գնաց Լիւդացոց Արիւսոս թագաւորը բռնեց ու կրակի վերայ չարջրկելով մեռցուց :

Ետքը Արտաշէս հրաման հանեց շատ զօրք ժողովելու , ու ըսկաւ արեւմտեան աղբերուն վերայ երթալ : Զօրաց թիւը անհամար էր երբոր քարոտ տեղէ մը կանցնէր , հրաման կուտար որ մարդ գլուխ մէյմէկ քար նետեն դաշտին մէկ կողմը , որ բլուր մը կըձևանար : Երբոր բոլորը մէկէն նետ կընետէին , նետերուն շատուծէնէն արեւ տօնն գետինը շուք կըլար : Ասանկ անթիւ զօրքով բոլոր փոքր Ասիային տիրեց :

Յունաց հեղինակները կը պատմեն թէ Արտաշէս առաջին հելլենաստոսէն անցաւ դէպի Յունաստան , Թրակիոյ տիրեց , Լակեդեմոնացոց յաղթեց , ու Միջերկրական ծովուն մէջ ամենուն վախ

ձրգեց 1 : Արտեմիոն՝ հերակլեսին և Ք. Ա
Ապոզոնին պղնձէ արձանները դտաւ՝ Ար-
մուիր խաւրեց :

Ասկէ ետքը Արտաշէս դարձաւ Հայաս-
տան , իր որդին երկրորդ Տիգրանը Հայ-
ոց թագաւոր նստեցուց՝ ու ինքը պարս-
կաստան գնաց : Ետքը ուղեց նորէն դէպ'ի
արևմուտք երթալ , ու ալ աւելի տեղ-
ւանքներու տիրել : Չիգիտցըւիր թէ ինչո՞ւ
համար խռովութիւն ինկաւ զօրքին մէջ ,
որ զինքը ըսպաննեցին քսանըհինգ տարի
թագաւորելէն ետքը :

89-

Արտաշէս կրթըւած էր կառավարու-
թեան գործքերուն մէջ . ասոր համար
նախ իր տղուն կրթութեանը հոգ տարաւ ,
ետքը իր աղբին հանգստութեանը : Ինքն
որ կուզէր ասդիս անդին պարտիլ , Հայ-
աստանը չիթողուց առանց թագաւորի :
Բայց իր փառասիրութեանը չիկրցաւ չափ
դնել . անոր համար ափսոսաց ինքզինքը ու
ըսաւ , « Աւանդ փառացս անցաւորի » :

ԺԲ.

Հ . Արտաշէս առաջին մեռնելէն ետ-
քը Հայոց տէրութիւնը ի՞նչ վիճակ ու-
նեցաւ :

Պ . Արտաշէսին քոյկն զօրքերը բոլոր
յրուեցան , և Յոյները ապստամբեցան ,

1 Յունաց պատմիչներէն ոմանք աս բաները
Կիւրոսին վերայ կըսեն :

Ք. Ա ըսկսան Հայաստանին վերայ վաղել՝ վրէժ
առնելու համար, կարծելով թէ Հայերը
անտէր մնացին : Բայց Տիգրան երկրորդ
երկու տարի առաջ թագաւոր նստած
ըլլալով, երբոր լսեց հօրը մահը և Յու-
նաց ապստամբութիւնը, մէկէն զօրք ժող-
վեց, սկսաւ վերանին երթալ ու զամէհքը
հալածեց : Եւ որպէս զի նորէն չկարե-
նան խռովութիւն հանել, Միհրդատ իր
քեռայրը իրեն փոխանորդ ըրաւ ու Պոն-
տոսի թագաւոր անուանեց որ աղէկ մը
նուաճէ Յոյները :

88

Ինքը Տիգրան դարձաւ Հայաստան,
ու ըսկսաւ էն առաջ մեհեաններ շինել :
Արամազդայ արձանը Անիին մէջ դրաւ,
Աթենասինը՝ Թիւ աւանին մէջ, Արտեմի-
սինը՝ Երեւայի մէջ, Եփեսոսոսինը՝ Բագա-
ռիջին մէջ, Ափրոդիտէինն ալ Հերակլէ-
սին քովը Աշտիշատ ըստած տեղը, ուր որ
շատ զոհեր կրնէին : Ահա հունի քուրմերը
իրենց իշխանութենէ ձգեց, Հերակլէ-
սին արձանը առանց հրամանի իրենց եր-
կիրը տանելնուն համար : Եւ հրամանց
որ ամմէն նախարարները կուռքերուն
սկետք եղած պատիւը ընեն : Եւ որով
հետեւ Բագրատունիք յանձն չառին, Ա-
սուդ նախարարին լեզուն կտրել տուաւ,
և զօրապետութեան իշխանութիւնը ձեռ-
քերնէն առաւ. միայն թագադիրը ըլլալուն
պատիւը թողուց վերանին, որովհետեւ
յանձն առին խողի միս ուտելու : Ետքը
Տիգրան Միջագետք գնաց, և հոն Ասոր-

ւոյ Բարշամ կուռքին արձանը՝ որ էր փղոսկրէ՝ արծաթով և բիւրեղով շինած՝ Թորգան խրկեց :

Անկէ անցաւ դէպի Ասորւոց երկիրը, ու անոնց Սեղենէ թագուհին բռնեց ըստան նեց : Հրէից Աղեքսանդրա թագուհիէն ալ շատ ըստակ առնելով և շատ Հրէից գերիներով ետ դարձաւ, ըսելով թէ Այ-կուն բռնաւորը Հայաստանին վերայ կուգայ :

Տիգրան երկրորդը տիրեց ասդիս ան-դին շատ ազգերու, որով իր անուանը խիստ մեծցաւ . դերի ըրած թագաւորները իրեն կրծառայէին . անոնցմէ չորս թագաւոր ալ իրենց թագաւորական զգեստովը ոտքի վըրայ դիմացը բարե բռնած կրկենային :

Հ . Միհրդատ երբոր Տիգրան երկրորդին փոխանորդը եղաւ , ինչ երևեւի գործք ըրաւ :

Պ . Միհրդատն ալ Տիգրանին սէս զօրաւոր ըլլալով տիրեց քսանէրկու թագաւորներու վըրայ , ինչւան մեծ Թաթարներուն . և ամենուն հետ կրխօսէր իրենց լեզուովը առանց թարգմանի :

Միհրդատ Կապագովկացւոց ալ տիրեց, իր ութը տարւան Արիարթ թանու-նով տղան անոնց թագաւոր դրաւ , ու Գորգիսա իշխանին յանձնեց : Կապագովկացիք Հռոմայեցւոց ապաւինեցան , անոնք ալ եկան վաւերեցին Գորգիսան ու Արիարթը :

Ք. Ա
85

Ան ատենը Տիգրան Մինրդատին օգնութիւն խրկեց ու նորէն փախուց Հռոմայեցիները, ու Մինրդատին տղան Արիարաթը նստեցուց:

Մինրդատ սիրտ առած և Հռոմայեցոց վերայ նեղացած, շատ զօրք ժողվեց, իրեքհարիւր ալ նաւ, ու ըսկսաւ բոլոր փոքր Ասիային տիրել:

Հռոմայեցիք շատ զօրք խրկեցին Մինրդատին վերայ, բայց բոլորն ալ ջարդուեցան: Եւ Մինրդատ անոնց Ակիւղաս զօրապետը բռնեց ու բերնէն վար հալած ոսկի լեցընելով սպաննեց:

Ատանկ Մինրդատ ու Տիգրան շատ սրատերազմներով Հռոմայեցիներուն յաղթեւէն ետեւ, անգամ մը Մինրդատ Կիւզիկոն քաղաքը պաշարեց, որն որ Հռոմայեցոց ձեռքն էր, սրատերազմը երկրնալով իրենց պաշարը հատաւ. երբոր ցրուեցան տարուստ գանելու, Հռոմայեցոց Ղուկուղոս զօրավարին սիրտը խիստ այրած ըլլալով, կատաղութեամբ վերանին վազեց ու մեծ ջարդ տուաւ, անանկ որ Մինրդատ կարըճութեամբ պատերազմելով հազիւ կրցաւ իր զօրքովը Պոնտոս քաշել. և այսպէս Ղուկուղոս ըսկսաւ տիրել Մինրդատին երկիրներուն վերայ:

Մինրդատ երբոր նորէն Հռոմայեցոց դէմ ելաւ, զօրքին մեջ խառնութիւն իյնալով շատ զօրապետներ Հռոմայեցոց կողմը անցան. և Մինրդատ Տիգրանին

ապաւինեցաւ: Տիգրանն ալ օգնելու տեղ
բարկացաւ անոր յաղթուելուն վերայ:

ԺԳ.

Հ. Միհրդատ Ղուկուղղոսէն յաղթուելէ
լէն ետքը ինչ ըրաւ:

Պ. Ղուկուղղոս խմանալով որ Միհրդատ
Տիգրանին քով գացեր է, մարդ խրկեց
Տիգրանին որ Միհրդատը իրեն ձեռքը տայ:
Բայց Տիգրան չէ թէ միայն ջիտուաւ, այլ
և Միհրդատը տասը հազար ձիաւոր զօր
քով Պոնտոս խրկեց: Ղուկուղղոս երբոր
խմացաւ, կառաւած գնաց Տիգրանակերտը
պաշարեց: Տիգրան ալ իրէքհարիւր վաթ-
սուն հազար զօրքով վերան գնաց, ու ար-
համարհելով ըսաւ հռոմայեցոց համար,
« Թէ որ գեապան են եկեր, շատ է այսչափ
մարդ, թէ որ թշնամի՝ քիչ է »: Աս ըսելով
անհոգ եղաւ իր զօրքին շատութեանը և
կտրըճութեանը վերայ վստահացած: Ղու-
կուղղոս գիտնալով անոր միտքը, յանկարծ
վերան վազեց, ցրուեց փախուց Տիգրանը,
անկէց դարձաւ Տիգրանակերտին վերայ
ու առաւ քաղաքը:

Տիգրան նորէն զօրք խրկեց Ղուկուղղո-
սին վերայ, ու ասով յաղթեց Ղուկուղղո-
սին, և ինչևան Վասպագոմկիս փախուց:
Տիգրան ուղիւ շռոմայեցիներէն աղէկ
մը վրէժ առնել, Միհրդատը սպարապետ
դրաւ ու շատ զօրքով վերանին խրկեց: Ինքն
ալ վազեց Վասպագոմկիոյ վերայ տիրեց,

Ք. Ա ու Ղուկուղըսը փախուց : Հռոմայեցիք
62 նեղանալով աս բանիս վերայ Ղուկուղ-
ըսին աեղը Պոմպէոսը խրկեցին Միհրդա-
տին վերայ :

Հ. Միհրդատ կըրցաւ յաղթել Պոմ-
պէոսին :

Պ. Չէ. վասն զի Կատտոր նախարարը
Հռոմայեցոցմէ կաշառ առած՝ Միհրդա-
տէն աստամբեցաւ, նոյնպէս իր տղան
ալ Փառնակէս Հռոմայեցոց կողմը բռ-
նելով թագաւորեց հօրը դէմ, ու ըսկսաւ
հօրը վերայ պատերազմի ելլել : Անանկ որ
Միհրդատ էն ետքը ամրոցի մը մէջ պա-
շարւած մնաց. երբոր ճարը հատաւ. իր
ամէն զաւկրներուն թոյն խրմցուց, ինքն
ալ խրմեց : Բայց քանի որ թոյնը իրեն չէր
ազդած՝ աեմնալով որ թշնամիք կոխեցին
բերդը, ինքզինքը թըրով ըսպաննեց :

95

Անանկ կտրիճ մարդը որ յիսուն տա-
րիէն աւելի աշխարհք գողացուց ու ամէ-
նուն յաղթեց, իր ազգին և իր տղուն ասպե-
րախառութենէն յաղթուեցաւ : Ինքը այն-
չափ աշխատանքով փառք և հանգստու-
թիւն ստարաստեց ազգին և որդւոյն, բայց
իր որդին աս մեծ ասպերախառութեամբը
բոլոր հօրը աշխատանքը, յաղթութիւն-
ները և ազգին փառքը փճացուց մէկ տար-
ւան մէջ, և ամէնէն աւելի ինքզինքը յա-
ւիտենական նախատինքի մէջ ձգեց :

Հ. Տիգրան երբոր լսեց Պոմպէոսին
դաը, ինչ ըրաւ :

Պ. Ան ատենները Միհրդատին մեռ-

նելէն առաջ Տիգրանին որդին Տիրանն Ք. Ա
ալ ապստամբեցաւ, և Պարսից Արշէշ
Թագաւորին ապաւինելով, եկաւ պա-
շարեց Արտաշատ քաղաքը: Տիգրան վը-
րան վազեց ու վաճնեց Տիրանը. ան
ատենը Տիրան նեղը մանելով Պոմպէոսին
ինկաւ: Պոմպէոսն ալ Տիրանին առաջ
նորդութեամբը Հայաստան մտաւ:

Տիգրան տեսնելով որ նախարարնե-
րուն անմիաբաննութենէն չի կրնայ պի-
տի գլուխ ելլել, Պոմպէոսին հետ հաշ-
տութիւն ըրաւ ու Ասորոց և Փիւնիկե-
ցոց երկիրները, Կապադովկիային և Աի-
ւիկիային մէկ մասը Հռոմայեցւոց տուաւ
ու հաշտութիւն ըրաւ: Եւ այսպէս Պոմ-
պէոս Միհրդատին երկու աղաքը փոքր
Միհրդատը և Արշակը գերի ըրած դար-
ձաւ Հռովմ: Ան ատենը Տիգրան Միջա-
գետքը ըլլալով, Հայոց վերայ Թագաւոր-
ցւոց իր տղան Արտաւազդը: Երբոր Գա-
բիանոս Պոմպէոսին տեղը եկաւ, Տիգրան
Հռոմայեցոցմէ վրէժ առնելու համար
Գաբիանոսին վերայ պատերազմի ելլաւ,
ու նորէն շատ տեղեր անոր ձեռքէն ա-
ռաւ: Ասկից վախնալով Գաբիանոս՝ հաշ-
տութիւն ըրաւ, ու գաղտուկ ետ տուաւ
Միհրդատին աղաքը, ու ինքը Եգիպտոս
գնաց:

Հ. Տիգրան երկրորդ Գաբիանոսին
յաղթելէն ետքը դադրեցաւ Հռովմայե-
ցոց դէմ պատերազմելէն:

Պ. Չէ. վասն զի Գաբիանոսին տեղը

Ք. Ա եկաւ Կրտսոս, որ նախ գնաց Երուսաղէմ՝
 ու տաճարին գանձը կողոսպեց. անկէ ե-
 կաւ Տիգրանին դէմ: Տիգրան զարկաւ
 բոլոր զօրքը ջարդեց, զինքն ալ ըսպաննեց
 ու ամէն ունեցած գանձերն ալ կողոս-
 փեց: Բայց էն ետքը տիրեցին Հռոմայե-
 ցիք Ասորւոց երկրին: Տիգրանին ծե-
 րութեան ատենը Հռոմայեցիք եկան նո-
 րէն. Տիգրան վախնալով որ չըլլայ թէ
 դան Հայոց երկիրներն ալ առնեն Ար-
 շէլ Պարսից Թագաւորին հետ ուղեց
 հաշտութիւն ընել, խոստանալով որ նա-
 խաղահաշտութիւնը նորէն Արշէլին տայ: Ար-
 շէլ յանձն առաւ հաշտութիւնը, ու շատ
 զօրք իրեն օգնութիւն խրկեց: Տիգրան
 ամէն Պարսից և Հայոց զօրքին գլուխ գրաւ
 Բարդափրան քաջ զօրապետը:

ԺԴ.

Հ. Բարդափրան զօրապետը ինչ քա-
 ջութիւններ ըրաւ:

Պ. Նախ գնաց տիրեց բոլոր Ասորւոց.
 ետքը Արխատաբուղին տղուն Անաիգո-
 նոսին հրաւիրելովը գնաց Հրէաստան, և
 կաշառքի սիրուն համար մէկ քանի խար-
 գախութեան գործքերով պատերազմ
 ըրաւ: Մտաւ Երուսաղէմ և Հիւրկանոսը
 ուրիշ Հրէաներուն հետ մէկտեղ Տիգրա-
 նին բերաւ: Երբոր աս բաներս լսեցին
 Հռոմայեցիք, եկան նորէն Ասորւոց տի-
 րեցին: Հայերը Պարսից հետ մէկտեղ նո-

րէն Սիւլլա զօրասպետին վերան ելան ու Ք. Ա
Հրէաստան փախուցին :

35

Աս միջոցին մեռաւ Տիգրան Բ երեսուն
ւիրեք տարի թագաւորելէն ետեւ . վաթ-
սունը չորս տարւան ,

Հ. Տիգրան երկրորդին մեռնելէն ետ-
քը Հայերը ինչ վիճակ ունեցան :

Պ. Տիգրանին տեղը անցաւ անոր տղան
Արտաւազդ Ա , որ ինքզինքը բոլորովին
կերութեամբ տուած ըլլալով , ամենին
քաջութեան ետեւէ չեղաւ : Ան ատենը
Անտոնինոս Հռոմայեցոց զօրասպետը լսե-
լով իրենց զօրացը յաղթելիք և Տիգրանին
մահը , բարկացած եկաւ Ասորոց երկի-
րը ու շատ տեղւանք տիրեց : Հայերը
տեսնելով Արտաւազդին անհոգութիւնը ,
ըսկսան արանջալ : Անկէ գրգռուած Ար-
տաւազդ մէկէն շատ զօրք հանել տուաւ
ու դնաց Միջագետք վաւերեց ցրուեց
Հռոմայեցիները :

Հ. Արտաւազդ Միջագետքը Հռոմայ-
եցոց ձեռքէն առնելէն ետքը կըրցաւ բո-
լորովին անոնց գէմ գնել :

Պ. Չէ . ինչու որ Անտոնինոս երբոր
լսեց , կատուեցաւ ու շատ զօրքով Արտա-
ւազդին վերան եկաւ , Արտաւազդն ալ
վախնալով հաշտութիւն խօսեցաւ : Ան ա-
տեն Անտոնինոս ուղելով Պարսից վերայ
երթալ Արտաւազդէն օգնութիւն ուղեց .
Արտաւազդ ալ խոստացաւ օգնելու , բայց
գաղտուկ Պարսից օգնեց . անանկ որ
Անտոնինոս Պարսիկներէն յաղթուելով

Բ. Ա Եգիպտոս փախաւ . երբոր Արտաւազդին խարդախութիւնը խնայաւ , շատ զօրքով ելաւ անոր վերայ . առջի բերան ուղեց խաբէլով խաբխրբէլով բռնեւ Արտաւազդը , այնչափ ըրաւ որ էն ետքը բռնեց զինքը , ոսկի շվթայի զարկաւ , ընտանիքովը մէկտեղ Եգիպտոս Կղէսպարա թագուհիին տարաւ . ետքը դարձաւ տիրեց բոլոր Հայաստանին . ստորին Հայաստանը իր Ալեքսանդր աղուն յանձնեց , վերինն ալ Մարաց տուաւ . իր անունով Եփեսոսի մէջ ըստակալ կոխել տուաւ վերան տալած , ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ՅԱՂԹՈՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ : Ասով կիմացելի որ ուրիշ ազգեր Հայոց երկրին տիրելը մեծ բան կրտսէլին և անկէ մեծ շահ ունէին :

Հ . Առաջին Արտաւազդին բռնրւելէն ետքը Հայաստան ո՞րչափ ատեն անտէր մնաց :

Պ . Խիստ քիչ . որովհետեւ Անտոնինոս երկու իրեք տարիէն ետեւ Օգոստոսէն յաղթըւած ինքզինքը ըսպաննեց , և Կղէսպարա թագուհին ալ կատաղութենէն Արտաւազդին գլուխը կտրել տուաւ :

Ան ատենը Արշամ Տեգբանին եղբորը որդին՝ որ Արտաւազդին բռնրւած ատենը , տեղը թագաւոր էր ու Հռոմայեցոց ձեռքէն Պարսկաստան փախեր էր դարձաւ Արշէղ Պարսից թագաւորին հետ մէկտեղ Մարերը վաճնտեցին , և Արշէղ տիրեց վերին Հայաստանին , Արշամն ալ անցաւ ստորին Հայաստան , և Հռոմայե-

յոց աղէկ ջարդ մը տալով Պարսից օգնու- Ք.Ա
թեամբը, տիրեց ինչւան Կեսարիա :

ԺԵ.

Հ. Արշամ ինչպէս քէնց թագաւո-
րութիւնը :

Պ. Արշամ երբոր լսեց թէ Օգոստոս
Հռոմայու կայսր եղաւ, անոր դէտպան
խրկեց՝ Արտաւազդին երկու տղաքը ուղե-
լու, բայց Օգոստոս նեղացած ըլլալով
Արշամայ վերայ՝ մըտիկ չըրաւ: Անտէնը
Արշամ վախնալով, նորէն դէտպան խրկեց,
խոստանալով հարկ տալու: Մտիկայառա-
ջին անգամն է որ հայերը ըսկտան հար-
կատու ըլլալ օտար աղգերու: Օգոստոս
աս դաշինքը յանձն առաւ: Մէկ քանի
տարիէն երբոր Օգոստոս կայսրը Ատրեա-
տան եկաւ, վերին հայաստանին հայե-
րը ձանձրացած Պարսից տուած նեղու-
թենէն, Օգոստոսէն՝ խնդրեցին որ Ար-
տաւազդին տղան փոքր Տիգրանը իրենց
թագաւոր դնէ. Օգոստոս կատարեց ա-
նոնց խնդիրքն ալ: Արշամ ասանկ խաղա-
ղութեամբ քսանրիւնը տարի թագաւորե-
լէն ետքը մեռաւ:

Հ. Արշամին տեղը ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իբ տղան Աբգար. որ խիստ խե-
լացի և քաղցրաբարոյ ըլլալուն համար՝
ըսկտան իրեն Աւագ այր կոչել, որ ետքէն
ծուռ հնչուեցով եղաւ Աբգար.

Ան օրերը Օգոստոս կայսրը աշխարհա-

Ք. Ե գիր ընելով բոլոր տիրած երկիրներուն վերայ, իր սպասկերն ալ խրրկեց որ ամէն մեհեաններու մէջ դնեն: Հերովդէս Հրէից թագաւորը ուղեց որ իր սպասկերն ալ մէկտեղ կանգնեն, և Աբգար յանձն չառաւ: Հերովդէս նեղացաւ, իր եղբորորդին շատ զօրքով վերան խրկեց: Աբգար դիմացնին ելաւ, զամէնքն ալ ջարդեց ցրուեց: Հերովդէս ալ ան օրերը մեռաւ:

Հ. Հերովդէսին մեռնելէն ետքը Աբգարին դէմ թշնամութիւն ընող չիգանըւեցաւ:

Պ. Հերովդէսին կուսակիցները ըսկսան Օգոստոսի ամբաստութիւն ընել Աբգարու վերայ: Աբգար տեսնելով որ բանը դէշի սլիտի երթայ, ելաւ հռոմ գնաց: Օգոստոսին սիրաը անանկ կապեցաւ Աբգարին հեա իր խելացութեանը համար՝ որ չէր ուղէր ղինքը քովէն զատել բայց էն վերջը շատ դժուարութեամբ խաւրեց իր երկիրը:

Օգոստոսին մեռնելէն ետեւ Աբգար երբոր բարեկամութեան դեսպան խրկեց Տիբերիոս կայսեր անկկայ Հերովդէսին եղբորորդւոյն մահուանը վրէժը խնդրելու համար դեսպանները սպառժեց: Աբգար կապեցաւ աս բանիս վերայ ու ըսկըսաւ սպառերազմի սպառաստութիւտեանել. անոր համար Եդեսիա քաղաքը ամրացուց ու Մծբինէն հոն փոխեց թագաւորական աթոռը, կուռքերն ու դիւանները:

Ան օրերը Արշաւիր Պարսից Թագաւո- Բ. Ե
րին մեռնելովը՝ աղոցը մէջ խռովութիւն
կնաւով, Աբգար զօրքով վերանին գնաց
զիրենք խաղաղցրնելու՝ և հոն բորոտու- 21
թիւն ունեցաւ, անոր համար չիկրցաւ
մըաքի դրածը առաջ տանիլ: Միայն
զօրքով օգնեց Արաբացւոց Արեւո Թա-
գաւորին Հերովդէս չորրորդապետին
դէմ, անոր ազնկանը անարգւելուն պատ-
ճառաւ. որոնք դացին յաղթեցին Հե-
րովդէսին: Երբոր ապստամբութեան ձայ-
նը հասաւ Տիբեր կայսեր ականջը, Աբգար
դեսպաններ իրկեց Պաղեստին հռո-
մայեցոց զօրապետին՝ զինքը արգարա-
ցրնելու համար. ասոնք ետ դառնալու
ատեն՝ առնելով Քրիստոսի հրաշքները
եկան Աբգարին պատմեցին:

Ժ. 2.

Հ. Աբգար երբոր լսեց Քրիստոսի
հրաշքները՝ ինչ ըրաւ:

Պ. Միտքը դնելով թէ անիկայ պիտի
ըլլայ որդին Աստուծոյ, Անանէ իր սուր- 29
հանդակը թղթով Յիսուսին իրկեց՝ աղա-
ջելով որ դայ զինքը բժշկէ, և անզգամ
Հրեաներուն ձեռքէն ազատէ: Հետեւ-
նին պատկերահան մըն ալ դրաւ, որ թէ որ
չուզէ դալու, Յիսուսին պատկերը քաշէն
իրեն բերեն:

Յիսուս թովմաս առաքելոյն ձեռքովը
պատասխան դրել տուաւ, խոստանալով

որ համբառնալէն ետքէ աշակերտներուն մէկը կըխրկէ՝ զինքը բժշկելու : Պատկերահանը ուզելով դադարուի քաշելու Յիսուսին դէմքը, շատ կաշխատէր, բայց չէր կրնար նմանցընել : Յիսուս կանչեց սատկերահանը, առաւ դաստառակը երեսին դըպուց, և իր ստակերը անոր վըրայ աքսլաւորած ձեռքը տուաւ որ տանի :

Հ. Յիսուս որ առաքեալը խրկեց Եդեսիա Աբգարը բժշկելու :

Պ. Թովմատ առաքեալ Յիսուսին հրամանովը խրկեց սուրբ Թադէոսը, որ Եօթանասուն աշակերտներուն մէկն էր, գնաց Աբգարն ու բոլոր քաղաքացիներն ալ մկրտեց, կուստուններն ալ գոցել տուաւ : Ետքը իր տեղը եպիսկոպոս դրաւ Ադգէն, Թադաւորին խոյրարարը, ու ինքը Աբգարին Թղթովը գնաց Սանատրուկին ալ քարոզեց, որն որ Աբգարու քրոջը տղան էր, ու քրիստոնէ ըրաւ :

Հ. Աբգար Քրիստոսի հաւատլէն ետքը ինչ երևեւի գործք ըրաւ :

Պ. Աբգար քրիստոնէայ ըլլալէն ետքը իրէք տարի միայն ապրեցաւ, և ան միջոցին Յիսուսին համար երկու Թուղթ գրեց Տիբեր կայսեր, մէյմէկ Թուղթ ալ Պարսից և Ասորոց Թադաւորներուն : Եւ ինքը երեսունը ութը տարի Թադաւորելէն ետեւ սուրբ մահուամբ մեռաւ : Իր ինչ լացուծիւր ցրցուց նաեւ իր հաւատքին մէջ, և անանկ խելացուծեան գործք մը ըրաւ, որն որ ամենեկին մէկ Թադաւոր մը չէր

կրքնար անցնիլ, և սլարծանքը ձեռքէն Գ. Ե
առնուլ. վասն զի ինքն է մինակ Քրիստոսի
Ժամանակակից՝ Քրիստոսի հաւտացող ու
միրտըւող Թագաւոր: Եւ մեր ազգին
փառք է Աբգարու ձեռքով էն առաջ
քրիստոնէութիւնը ընդունիլը:

Հ. Աբգարու մեռնելէն ետքը Հայոց
վիճակը ի՞նչպէս եղաւ:

Պ. Աբգար մեռնելուն պէս մեծ 34
շիտթութիւն ինկաւ ազգին մէջը. մէյմը
քրիստոնէութեան կողմանէ, որ Անանէ
Աբգարու ազան կռոյց մեհեանները բա-
նալ տուաւ, ու ըսկսաւ քրիստոնէները հա-
լածել. Ագգէ Հայրապետին ալ հրաման
տրւաւ՝ որ ըսկսի նորէն իրեն ալ խոյր չի-
նել, որ երբոր յանձն չառաւ Անանէ, վը-
րան զինուոր խրկեց, ու եկեղեցին նրա-
տած քարոզ տալու ատեն եկան զարկին՝
ոտվըները կըտրտեցին ու մեռաւ: Ուրիշ
խռովութիւն մըն ալ ելաւ Թագաւորուէ
կողմանէ, որ Սանատրուկն ալ Անանէին
դէմ Թագաւորեց Շաւարշան, հաւատքն
ալ Թողուց, ու ըսկսաւ զօրք ժողվել որ
Անանէին դէմ ելէ ու բոլոր Հայոց տիրէ:
Բայց Անանէ իր սլալատին մէջ սիւն մը
կանգնել տալու ատեն, սիւնը վըրան
ինկաւ ու զինքը ըսգաննեց: Սանատրուկ 58
երբոր լսեց Անանէին մահը, ուրախացաւ
ու ըսկաւ գան դէպ'ի Միջագետք: Եդե-
սացիք վախնալով՝ դէստան խրկեցին ու
երգում առին որ երբոր գայ նէ իրենց
հաւատքին ճիգըսլի: Բայց Սանատրուկ

Երգութիւնը ոտքի տակ առնելով բոլոր Աբգարութեան ըստաննեց՝ թողնելով միայն աղջիկները և Աբգարութեան հետնեց ինքնը։ Աստուծոյ թագութեան անկէ ետեւ քաջաբան գնաց Երուսաղէմ և սովորեալն աղքատներուն խիստ շատ ցորեն բաժնեց. և երբ որ մեռաւ, Երուսաղէմի դրանք բոլոր վերան փառաւոր գերեզման մը շինեցին։ Իսկ Սանատրուկ քրիստոնէութիւնը ուրանալով շատ մարդ նահատակեց. նաև Թագէոս առաքեալը, որ զինքնորէն դարձնելու համար Միջագետք եկեր էր։ Եւ իր Սանգութիւն աղջիկը քրիստոնէութիւնը թողուլ չուզելուն համար ըստաննեց. որ ամէն աղքատ քրիստոնէից մէջ էն առջիկոյս մարտիրոսն է։ Բարթոլոմէոս առաքեալին կաշին հանելով մեռցուց. իր քոյրն ալ Քրիստոսի հաւատալուն համար ըստաննեց։

Հ. Սանատրուկ քաղաքական կառավարութեան կողմանէ ինչ երեւելի գործք ըրաւ։

Պ. Բոլոր ստորին հայաստանի տիրելէն ետքը շատ շինութիւններ ըրաւ։ Մծբին քաղաքն ալ երբոր երկրաշարժութենէն կէս մը ավերւեցաւ. բոլոր փլուցող նորէն շինել տուաւ առջինէն աղւոր, և իր արձանը մէջտեղը կանգնել տուաւ՝ ձեռքը դրամ մը բռնած, ըսելով՝ թէ քաղաքը շինելու համար բոլոր ունեցածը հատցուց, և միայն մէկ դրամը մնաց։ Երեսունը չորս տարի թագաւորելէն ետքը որսի

ժամանակ դիպուեածով նետէ զարնըւե-
ցաւ մեռաւ: Ասանկով Սանատրուկ և Ա-
նանէ երկուք ալ ըրած արիւններուն
փոխարէնը գտան: Դրսի սպամիչներ Սա-
նատրուկը խիստ կը գովէն խելքի և քա-
ջու թեանը կողմանէ:

ԺԵ

Հ. Աբգարու և Սանատրկոյ թագաւո-
րութեան ատեն վերին Հայաստանին կա-
ռավարութիւնը որո՞ւն ձեռք էր:

Պ. Արտաւազդին տղան փոքր Տիգրանը
մեռնէլէն ետքը, Հռոմայեցիք թագաւոր
նստուցին անոր Երուազ եղբայրը: Բայց
Հայերը ձգեցին Երուազը ու տեղը նըս-
տուցին Տիգրան կրտսերը: Ետքը նորէն
Հռոմայեցիներէն ըստիպւած՝ ձգեցին
Տիգրան կրտսերն ալ ու դրին Ապրսամ
Արծրունին կարիճ մարդը. որ երբոր
մեռաւ, ըսկսան Պարսիկք և Հռոմայեցիք
կրարու ձեռքէ Հայաստանը քաջքըշէլ և
ուղածնին թագաւորեցնելով: Եւ երբոր
Դարեհ Պարսից թագաւոր նստաւ, շատ
զօրքով եկաւ Հռոմայեցիները փախուց,
Հռամիղդ անոնց նստուցած թագաւորն
ալ մէկտեղ, ու իր Տիրիթ եղբայրը նստե-
ցուց: Նորէն զօրք խաւրեց Ներոն կայսրը.
զարկին զարնըւեցան, յաղթեցին յաղթը-
ւեցան, էն ետքը Պարսիկք յաղթող
դանըւեցան ու հաշտութիւն ըրին Հռո-
մայեցոց հետ աս դաշինքով, որ նորէն Տի-

Գ. Ե րիթնաթի, բայց հարկատու ըլլայ հռոմայեցոյ. ուստի Տիրիթ մեծ փառքով հռոմ գնաց, Ներոնէն սպակեցաւ: Բայց երբոր Տիրիթ ալ մեռաւ, Երուանդ Սանատրուկին յաջորդը տիրեց վերին հայոց ալ և անոր տեղը Միջագետքը հռոմայեցւոյ տըւաւ:

Հ. Ո՞վ էր Երուանդ և ի՞նչպէս թագաւորեց:

Պ. Երուանդն էր արշակունի կնոջ մը տղայ խիստ կտրիճ և ահեղ կերպարանքով և անուշ բնութեամբ, որ շատ քաջութիւններ ալ ըրած էր Սանատրուկոյ ատենը, անոր համար ալ սիրելի էր ամէն նախարարներուն: Երբոր մեռաւ Սանատրուկ, տեղը ինքը անցաւ, բայց առանց բազրատունի իշխանի ձեռքով թագ գնելու: Եւ վախճալով Սանատրուկին տղոցմէ որ չըլլայ թէ թագաւորութիւնը ձեռքէն առնեն, զամէնքն ալ ըսպաննել տուաւ, բաց ՚ի մէկ սղտի տղէ մը որ Սմբատ բազրատունին Պարսկաստան փախուց. որոնք սպառուով ընդունեցաւ Դարեհ թագաւորը: Թէպէտ Երուանդ դրեց Դարեհի և Սմբատոյ որ տղան մեռցնեն, ըսելով թէ Մարի մը տղայ է, բայց տեսնելով որ խօսքը չանցաւ, մեծ վախի մէջ ինկաւ:

75 Հ. Երուանդ իր թագաւորութեանը ատենը ի՞նչ երևելի դործք ըրաւ:

Պ. Որպէս զի ինքը աւելի ուժովնայ և Արտաշէսի գէմ կարենայ գնել, հռո-

մայեցոց աւելի հարկ խոստանալով Մի. Բ. Ե
 Զագեալն ալ մէկտեղ, անոր տեղը վերին
 Հայքն ալ իրեն իշխանութեան տակը ա-
 ռաւ, ու աթոռն ալ Արմաւիր փոխեց:
 Ետքը շինեց Երուանդաշատ քաղաքը Ե-
 րասխ գետին վերայ, Ախուրեան գետին 79
 գիւմացը՝ ու աթոռը հոն փոխադրեց:
 Շինեց նաև Բագարան քաղաքը ու Ար-
 մաւիրէն կուռքերը հոն տանել տուաւ.
 ուրիշ գեղեցիկ անտառներ ալ շինեց: Ըս-
 տաննել տուաւ Տուր իշխանը, իր ըրած
 մատնութիւններուն համար:

Հ. Երուանդ կըրցաւ ինչևան ետքը
 հանդիսաւ թագաւորել:

Պ. Չէ. վասն զի տասներութր տարի 87
 Արտաշէս մանուկը Պարսկաստան կենա-
 լէն ետքը, Սմբատին աղաչանքովը Դա-
 րեհ խրկեց Արտաշէսը շատ զօրքով Սմբա-
 տին հետ մէկտեղ՝ որ երթայ Երուանդայ
 տեղը նըստի: Ան միջոցին Երուանդ Ու-
 տէացոց վերայ սլաաերազմի գացած ըլ-
 լալով լսելուն պէս՝ առատ առերթով շատ
 զօրք ժողովեց ու վազեց Արտաշէսին գէմ:

Արտաշէս Երուանդայ ետ դառնալը
 չի գիտնալով, գնաց գէպ'ի Ուտի գաւառը.
 և ուր որ կըհասներ, անտեղի Հայերը
 երբոր կիմանային, մէկէն իր կողմը կանց-
 նէին:

Աս բանս լսելով Երուանդայ քովը
 գտնուած նախարարները, սըրտերնին
 կոտրեցաւ: Բայց Երուանդ իր վարձուոր
 զօրքին բազմութեանը վստահացած՝ ելաւ

Բ. Ե Արտաշէսին դէմ, որ երկու կողմէն ալ ըսկսան սաստիկ ջարդուիլ: Ան միջոցին Արգամ նախարարն ալ՝ որ խիստ կարիճ էր, իր խումբովը Արտաշէսին կողմն անցաւ՝ անոր մեծ մեծ խոստմունքներէն կուրցած:

Տուրացիք, շատ սարգէններ առնելով խօսք տուեր էին Երուանդին որ Արտաշէսը մեռցնեն. բայց Գիսակ նախարարը մէջ մտաւ խաղսեց Արտաշէսը, ու ինքը զարնըվեցաւ ինկաւ: Ասանկով ինչւան իրիկուն սլատերազմէն ետքը, Երուանդայ զօրքը ցրուեցան, ինքն ալ փախաւ Երուանդաշատ քաղաքը:

Երկրորդ օրը առաւօտանց ըսկսան սլատերազմիլ, առին քաղաքը, և Երուանդն որ սահլըտեր էր իր որդեայթաւոր սլալտին մէջ, գտան ու ըսպաննեցին, քսան տարի թագաւորեւէն ետքը: Արտաշէս անոր գերեզմանին վըրայ փառաւոր շիրիմ շինեւ տուաւ, մօր կողմանէ Արշակունի ըլլալուն համար:

ԺԸ

Հ. Արտաշէս երկրորդ ինչպէս թագաւորութիւն քշեց:

Պ. Արտաշէս երկրորդ՝ Սանատրուկին որդին՝ երբոր Երուանդին տեղը թագաւորեց, Սմբատը իրեն ընդհանուր սպարապետ ըրաւ, Արգամն ալ իրեն երկրորդ ուրիշ իրեն բարիք ընող նախարարարներն

ալ մէյմէկ մեծամեծ պաշտօններու վերայ ք. Ե
գրաւ :

Ետքը Սմբատին հրամանն տուաւ որ Ե-
րուազ քրմապետը ըսպաննէ որ Երուան
դին եղբայրն էր : Սմբատ անոր ամէն
հարրստութիւնները Արտաշէսին բերաւ,
անիկայ ալ շատ ուրիշ ընծանելով մէկտեղ
Պարսից Դարեհ թագաւորին խրկեց :

Աս միջոցիս Ալանաց թագաւորը ու-
րիշ կովկասային ազգերուն հետ միաբա-
նած՝ Արտաշէսին վերայ պատերազմի ե-
լաւ, յաղթընէցաւ, որդին ալ Արտաշէսի
ձեռքը գերի ընկաւ : Ետքը թագաւորին
Սաթինիկ աղջկանը աղաջանքովը Արտա-
շէս հաշտուի ըրաւ, Սաթինիկն իրեն թա-
գուհի ըրաւ, եղբայրն ալ ազատ թողուց :

89

Արտաշէս երկրորդ թագաւորութեան
հարկաւոր կարգերը դնելէն ետքը, ըսկը-
սաւ ասդիս անդին շատ նորոգութիւններ
ընել շինուածքներու, քաղաքներու. Ար-
տաշատ քաղաքն ալ զարգարեց, ու թա-
գաւորական աթոռ ըրաւ : Բոլոր Հայ-
աստան այլևայլ սահման բաժնեց. սահ-
մանագլուխ տեղւանքը քարէ նշաններ ու
աշտարակներ կանգնել տուաւ. քաղքէ
քաղաք ճամբաները շրտկեց. պէտք եղած
տեղւանքը շատ կամուրջներ շինեց : Ա-
մէն տեսակ արհեստի գործարաններ և
ուսումնարաններ բացաւ, անանկ որ ան
միջոցին բոլոր արևելքին մէջ Հայաստան
մէկհատիկ ծաղկած՝ ամէն ազգերուն նա-
խանձելի եղաւ :

90

Գ. Ե Հ. Արտաշէս երկրորդ ինչ զինուորա-
կան կարգեր դրաւ :

Պ. Արտաշէս վեց տղայ ունեցաւ .
Արտաւադդ , Վրոյր , Մաժան , Տիրան ,
Զարեհ , Տիգրան , Արտաւադդը բնու-
թեամբ խիստ հպարտ ըլլալով՝ Արդամին
վերայ նախանձեցաւ , ու ամբաստանու-
թիւն ըրաւ թէ թագաւորութիւնը կուզէ
իր ձեռքէն առնել , ասանկով Արդամը
թագաւորին աչքէն հանեց , ու ինքը տե-
410 ղը անցաւ . ետքը անով տեղովն ալ ըս-
պաննել առաւ : Նոյնպէս Սմբատին վը-
րայ ալ նախանձելով՝ ըսպաննել կուզէր .
բանը դուրս ելաւ , և Արտաշէս իմանալով
խիստ խռովեցաւ . բայց Սմբատ ինքիրեն
հրաժարեցաւ սպարապետութենէն , և
Արտաւադդ անոր ալ տեղը անցաւ , անոր
համար եղբայրները ըսկսան վերան նա-
խանձիլ : Արտաշէս զամէնքը խաղաղը-
նելու համար , Վրոյրը իրեն թագաւո-
րութեանը հաղարապետ դրաւ . Մաժա-
412 նը քրմապետ : Բոլոր զօրքերն ալ չորս
բաժնեց Արևմտեան , Արևելեան , Հիւ-
սիսային , Հարաւային . արևելեանը Ար-
տաւադդին յանձնեց , արևմտեանը Տի-
րանին , հիւսիսայինը Զարեհին , իսկ հա-
րաւայինը դարձեալ Սմբատին :

Երբոր տէրութիւնը ասանկով ամէն
կողմէն ամրացաւ . Հռոմայեցիներուն
տուրք տալն ալ դադրեցուց : Տրոյիանոս
բարկացաւ վերան , շատ զօրք խրկեց , որ
եկան առջի բերանը յաղթեցին՝ քանի որ

Հայոց զօրքերը բոլորը մեկտեղ չէին. բայց Բ. Ե. Ետքը չարաչար յաղթընէցան ու ցրուեցան : Կատղեցաւ Տրայիանոս , ու ինքը անձամբ շատ զօրքով ասդիս անդին յաղթութիւններ ընելով եկաւ Արտաշէսին վերայ : Ան ատենը Արտաշէսին աչքը վախցաւ ու շատ ընծաներով առջէն ելաւ , սիրտը առաւ , ու նորէն ըսկսաւ հարկը տալ : Աս միջոցիս Մաժան քրմապետը Արտաւազդին ու Տիրանին վերայ չարիք խօսեր էր Տրայիանոսին , անոր համար անոնք ալ Մաժանը որսի մէջ ըսպաննեցին :

116

Ասկէ մէկ երկու տարի ետեւ Արտաշէս որ Մարաց կողմը գացեր էր , հիւանդացաւ ու դարձաւ Մարանդ գաւառը Բալուրակերտ աւանին մէջ մեռաւ՝ քառասունութէկ տարի թագաւորելէն ետեւ : Մեծ սուգ պատճառեց ամէնուն , և խիստ փառաւոր հանդէս ըրին իրեն թաղմանը . շատ մարդիկ իրենք զիրենք ողջ ողջ անոր գերեզմանին մէջ ձգեցին , ինչպէս հեթանոսներուն սովորութիւնն էր , ետքն ալ վերան շատ երգեր շինած կերգէին :

ԺԹ

Հ . Արտաշէս երկրորդին ուլ յաջորդեց :

129

Պ . Իր որդին Արտաւազդ երկրորդ , որ վաճառեց իր եղբայրները Արարատէն , և տղայ չունենալուն համար՝ միայն իր Տիրան եղբայրը քովը պահեց :

Ք. Ե Արտաւազդէ երկրորդ խիստ անկարգ
կեանք ունեցաւ որ իր կտրըճութեանը
չէր վայլէր: Օր մը Մասիս լեռան քովերը
վայրի խողեր և ուրիշ գաղաններ որ
սալու գայեր էր. կատաղաբար ձիով վա-
ղելու ատենը, մէկ մեծ վիհի մը մէջ ընկաւ
կորսըւեցաւ՝ երկու տարի թագաւորե-
լէն ետև:

Առասպել մը կայ, թէ Արտաւազդ գան-
դատեր էր հօրը թաղմանը ատենը շատ
ողջ մարդիկ մէկտեղ թաղւելուն համար,
ըսելով թէ մենք որո՞ւ թագաւորենք: Ար-
տաշէս ալ զինքը անիծեր էր թէ երթայ
Մասիսին վերայ մութ տեղ մը կենայ: Ա-
նոր համար կըսեն եղեր, թէ Արտաւազդ
այրի մը մէջ երկըթէ շղթաներով կապած
է, ու երկու շուն միշտ կըկրծեն շղթաները
որ փրցնեն, ու Արտաւազդ ելլէ աշխարհք
կործանէ. բայց դարբիններուն կռան
ղարնէլէն նորէն շղթաները կամըննան ե-
ղեր: Անոր համար հին ատենը տգէտ
դարբինները կիրակի օրերն ալ իրեք չորս
անգամ երկաթ կըծեծէին՝ որ չըլլայ թէ
պարսպ օր ըլլալով, շղթաները թուլնան:

154 Հ. Արտաւազդ երկրորդին տեղը ո՞վ
նստաւ:

Պ. Արտաւազդին եղբայրը Տիրան ա-
ռաջին. որ բոլորովին անհոգութեամբ և
զբօսանքի հետ ըլլալով անցուց՝ իր Ժա-
մանակը: Երբոր Անտոնինոս հռոմայեցոյ
440 կայսր նստաւ, Տիրանը գեսպան խրկեց
անոր սովորական հարկին հետ որ գաշին,

քը նորոգւի • կայսրն ալ իրեն թագաւո- Գ. Խ
րական թագ ու ծիրանի խրկեց, նոր ըս-
տակ ալ տրտել առւաւ՝ վերան իր պատ-
կերքը փորած, ձեռքը Տիրանին ուսին վը-
րայ դրած :

Ետքը Տիրան կառավարութիւնը Ե- 144
րականաւու իշխանին ձեռքը թողուց, ին-
քը գնաց Եկեղեաց գաւառը Չրմէս ա-
ւանին մէջ ապարանք մը շինեց, ու հոն
նստած իր հանգիստը կրնայէր: Ասանկով
քսանւերկու տարի թագաւորելէն ետքը,
որ մը զբօսանքի երթալու ատենը ձեան
հիւսը վերան փըշաւ ու խղդեց զինքը •
անոր յաջորդեց Տիգրան երրորդ իր սղտի
եղբայրը :

152

Հ. Տիգրան երրորդ ինչպէս ըրաւ թա-
գաւորութիւնը :

Պ. Երրորդ Տիգրանին ատենը Պարսից 161
Պերոզ թագաւորը Հռոմայեցոց գէմ-
պատերազմի ելաւ՝ Տիգրանն ալ մէկ-
տեղ առած : Գացին յաղթեցին, Հռո-
մայեցոց Սկերիանոս զօրապետն ալ ըս-
տաննեցին :

162

Անկէ ետեւ Տիգրան փոքր Հայքին մէջ 162
պատերազմելու ատենը, մէկ աղջիկէ
մը բռնըւեցաւ որ ան կողմերուն կիշխեր :
Ետքը երբոր եկաւ Ղուկիանոս կայսրը
Պարսից և Հայոց գէմ, Տիգրանը բռնը-
ւած տեսնելով, գութը շարժեցաւ, ա-
ղատեց, ու իր ազգականներէն մէկ աղջիկ
մը իրեն կին տուաւ, և Անտոնինոսին ը-
րածին նման՝ զինքը թագաւորեցուց մեծ 165

Ք. Ե Հայոց վերայ ու խրկեց իր աթոռը: Բայց
Տիգրան ան կնոջմէ ունեցած տղաքը ի-
րենց մօրը անուանովը զատ ցեղ անուանեց,
վասնզի չուզէր որ Արշակունի ըսին:

Տիգրան երկրորդ քառասուն տարի թա-
494 գաւորեց ու մեռաւ: Տեղը նստաւ իր որ-
դին Վաղարշ:

Հ. Վաղարշ ինչ երեւելի գործք ըրաւ:

Պ. Վաղարշ շինեց Վաղարշաւան քա-
ղաքը Մուրց գետին Երասխին հետ
խառնուած տեղը, ուր որ ինքը ծներ էր
մօրը Ճամբայ ընելու ատենը: Վարդգէս
աւանը պարիսպով պատեց ու Վաղար-
շապատ անուանեց, և իր աթոռը հոն
497 փոխադրեց: Բազրեանդ գաւառին մէջն
ալ Վաղարշակերտ քաղաքը շինեց՝ որ
հիմա Ալաշկերտ կըսի: Երբոր հիւսի-
սային ազգերը ըսկսան Ալանաց գռնէն
գէպ 'ի Հայաստան քալել, անոնց գէմ
եւաւ, յաղթեց վաւրնաց. բայց ինքն ալ
նետով զարնուեցաւ մեռաւ, քսան տարի
245 թագաւորելէն ետեւ: Իսկ Հայերը աւե-
լի կատղած՝ ետենուն ինկան, բոլորովին
ցրուեցին, ու իրենք մեծ սուգի մէջ՝ ետ
դարձան:

Ի

Հ. Վաղարշէն ետքը ո՞վ թագաւորեց:

244 Պ. Իր որդին Խոսրով առաջին, որ հօրը
մահուանը վրէժը առնելու համար. նո-
րէն պատերազմի ելաւ հիւսիսական ազ-

գերուն գէմ, բոլորովին նուաճեց, և հա- Բ. Ե
րիւրին մէկ հողի պատանդ առաւ, և ան
կողմերը հոռմի դրով յիշատակարան մը
նալ կանգնեց :

Ետքը ըսկսաւ շատ նորոգութիւններ
և շինութիւններ ընելու բոլոր հայաս-
տանին մէջ աս շէնքերուն վերայ բոլոր
քրիստոնեաները կաշխատցնէր, որոնցմէ
շատերն ալ նահատակեց :

216

Աս միջոցիս երբոր Անտոնինոս Կա-
րակալը հռոմայեցոց կայսրը Միլադետ
քին վերայէն գէպ 'ի հայաստան կուգար,
Խոսրով ընդառաջ գնաց բարեկամու-
թեամբ. կայսրը զանիկայ քովը պահեց՝
որ ինքը երթայ տիւրէ հայաստանին :
Հայերը երբոր աս իմացան, կատղեցան
ու ըսկսան վերան պատերազմի ելլել. ա-
նանկ որ Կարակալային աչքը վախցաւ,
ու պատուով ետ դարձուց Խոսրովը.
Իսկ ինքը Պարսից գէմ գնաց ու հոն ըս-
պաննրւեցաւ :

Հ. Խոսրով ինչ կերպով մեռաւ :

Պ. Արշափ որ գովելի և ուրախալի էր
Խոսրովին խեղացութիւնն ու աշխարհա-
շինութիւնը, այնչափ ցաւալի եղաւ իր
քրիստոնէից գէմ ցըցուած թշնամութիւնը,
և իրեն հանգիստած անողորմ մահը :
Վասն զի ան ատենները Արտաշիւր Սասա-
նեան անունով Պարսից նախարար մը ու-
րիշ նախարարներու հետ մէկ եղած՝ ըս-
պաննեց Պարսից Արտաւան թագաւորը՝
որ Արշակունի էր, ու ինքը թագաւորեց :

Ք. Ե Խոսորով երբոր լսեց, պատերազմի ելաւ
Արտաշինն վրայ, և այնչափ նեղը խո-
226 թեց որ ինչւան Հնդկաստան փախուց
228 զինքը: Ետ գառնալու առենը Ատրպա-
տական գաւառին մէջ Դավիթ քաղաքը
շինեց, իբր թէ Արտաշիւէն վրէժը առ-
նելուն նշան:

Արտաշիւ տեսնելով թէ քանի որ Խոս-
րովը կենդանի է ինքը չիկրրնար թագաւո-
րել, մեծ բան խոստացաւ Խոսորովը մեռ-
256 ցնողին: Անակ նախարարը, որ Պար-
թեաց ցեղէն էր, յանձն առաւ Արտաշին
կամբը կատարելու. ուստի ձեռացրնելով
թէ Արտաշինն ձեռքէն կրփախէ, անով
տղով ելաւ եկաւ Հայաստան Խոսորովին
քովը, մեծ պատիւ գտաւ անկէց, և եր-
կու տարի կենալով խիստ ընտանեանալէն
ետքը, օր մը որսի առեն զարկաւ ու վի-
259 ղաւորեց Խոսորովը: Աս բանս որչափ որ
անկարծելի էր Խոսորովին, այնչափ ալ
կատղեցուց զինքը. մէկէն քանի որ չէր մե-
ռած, հրաման տուաւ որ Անակը անով
տեղով ըսպաններէ: Անակը պաշարւած՝
չիկրրնալով փախչել՝ ինքզինքը Երասխ
գետը ձգեց ու խղղըւեցաւ. իր ընտանիքն
ալ թրէ անցան: Միայն Անակին երկու
պղտի տղաքը խաղսեցան մէկը՝ որ Սուրէն
կրուէր Պարսկաստան փախուցին, մէկալը՝
որ է մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը՝
Կեսարիա փախուց իրեն Սոփիա անու-
նով գայեակը, որ քրիստոնէայ էր: Իսկ
Խոսորով քառսուներհինգ տարի թափա-

ւորեւէն ետեւ, ասանկ խեղճ մահուամբ Ք. Ե մեռաւ :

Հ. Մեծն խոստով երբոր մեռաւ, Հայոց վիճակը ինչպէս եղաւ :

Պ. Առջի բերանը շատ մեծ խեղճութեան մէջ ընկան. վասն զի Արտաշիր խոստովին մահը լաածին պէս, շատ զօրքով վաղէց Հայաստանին վերայ, և նախարարներուն անմիաբանութեանը պատճառաւ տիրեց բոլոր Հայոց, նախարարներն ալ փոքր Հայոց մէջ ասդիս անդին ցրուեցան :

Արտաշիր հրաման տուաւ՝ որ խոստովին ցեղն ալ ջնջեն : Ան միջոցին Արտաշատի նախարարը խոստովին մէկ տղան Տրդատը կեսարիա փախուց, ու անկէց Հռոմ տարաւ. հոն Տրդատ Լիկիանոս իշխանին քովը կրկէնար : Օտա նախարարն ալ Տրդատայ խոստովի դուխտ քոյրը տարաւ Անի բերդը պահէց :

Արտաշիր Հայաստանին տիրեւէն ետեւ, հրաման տուաւ որ ամէն նախարարները իրենց առջի պատիւը ունենան, և նոյն կարգով վարւին : Միայն Մանգակունքներուն ցեղն ալ ջնջել տուաւ՝ իմանալով որ Տրդատը փախցընող նախարարը Մանգակունքի է : Վաղարշակ Թագաւորին կանգնել տուած արձանները կտորտեց, երկրորդ Արտաշէսին կանգնած սահմանադրուի քարերը ամէնուն վերան ալ իր անունը դրել տուաւ. ասանկով քսանըվէց տարի Հայոց և Պարսից վերայ տիրեց ինչչան իր մահը :

Ք. Ա 285 Արտաշէրին յաջորդեց իր Շապուհ որդին, ինչւան որ Տրդատ դարձաւ Հայաստանն ու թագաւորեց Հռոմայեցոց ձեռքովը. վասն զի խիստ սիրելի եղեր էր անոնց իր փառաւոր կորըճութիւններուն համար:

ԻԱ

Հ. Տրդատայ թագաւորէլէն առաջ ըրած քաջութիւնները որոնք են:

Պ. Շատ տեսակ կորըճութիւններուն մէջ Գլխաւորներն ասոնք են.

ա. Օր մը ձիւնթացի մէջ Տրդատ և ուրիշ մարդմը կառք վաղցընելու ատեն, դիմացինը վարպետութեամբ Տրդատը կառքէն վար ձգեց, բայց Տրդատ շուտմը ցաթկեց ելաւ ու մէկէն չորս ձիով կառքին ետեւէն հասաւ, բռնեց ու կեցուց. ամէնքը աս բանիս ապշած մնացին:

բ. Անդամ մը երկու կատղած ցուլերու դէմ կռուելու ելաւ. երբոր երկուքը մէկէն վերան վաղեցին, անոնց մէյմէկ եղջիւրը մէկտեղ բերելով՝ քաշեց փրցուց. զարկաւ վզերնուն կոտրեց, որ տեսնողները սարսափեցան:

գ. Պրոբոս կայսեր զօրքը երբոր ապրտամբեցան սովի սպառճառաւ, ու թագաւորին և իշխաններուն վերայ վաղեցին ու ըսպաննեցին, Տրդատ մինակ Նիկիանոսին վերանին դիմացը կեցած՝ զամէնքը ցրուեց փախուց:

դ. Կարինոս կայսրը երբոր Արտաշէի գէմ սպատերազմի ելաւ յաղթընեցաւ ու ըսպաննըւեցաւ, զօրքը ցրուեցան ըսկսան փախչիլ, Տրդատայ ձին ալ վիրաւորեցաւ. բայց Տրդատ ձիուն կաղմածքը (Լախւճ) իր կռնակը առաւ, ու առանց փախչելու այն չափ ծանրութիւն մէկտեղ Նփրատ գետին մէջէն լողալով անցաւ եկաւ Ղիկիանոսին բանակը :

Ե երբոր Դիոկղետիանոս կայսրը Գոթացոց գէմ սպատերազմ բացաւ. Ղիկիանոս իր զօրքովը գիշերանց պարըսպի մը տակ հասաւ, ու ձիերուն խոտ պէտք եղաւ. պարըսպին ներսի դին գիշուած խոտ կերնար, Տրդատ պարըսպէն անդին անցաւ ու գէղգէղ խոտերը դուրս նետեց, խոտերուն վերայ քնացած պահապաններ և էշեր կան եղեր՝ անոնք ալ մէկտեղ նետեց :

դ. Գոթացոց Հռէք Թագաւորը քաջ կործըլալով, առաջարկեց Դիոկղետիանոսին որ մինակ իրարու հետ կըռլըտին Դիոկղետիանոս երբոր տարակուսած կըմտածէր, Ղիկիանոսին խորհրդովը իր զէնքերը Տրդատին հագցուց. ասանկով Տրդատ Հռէքին գէմն ելաւ : Երբոր ըսկըսան մէկմէկու զարնըւիլ. Տրդատ բռնեց Հռէքն կապեց, ու բերաւ Դիոկղետիանոսին գիմացը կեցուց. ասանկով կռիւր լրմնցաւ : Ուրիշ շատ մէծ քաջութիւններ ալ ըրեր է Տրդատ Թագաւորէէն առաջ որ չէն գրուած :

Բ. Ե Հ. Տրդատ ինչ կերպով Հայոց Թագա-
լորութիւնը ձեռք առաւ :

286 Պ. Դիոկղետիանոս ուղեւորով Տրդատը
մեծ պատուոյ հասցնել, երբոր իմացաւ
թէ մեծին խոսքովի տղան է, Թագ դը-
րաւ գլուխը, ու զօրք տուաւ՝ որ երթայ
Հայաստան Թագաւորէ :

Տրդատ Կեսարիա գնաց ու իմաց ըրաւ
Հայաստանի նախարարներուն՝ որ ինքը
եկեր է Թագաւորելու համար : Նախա-
րարները մեկէն սիրով քովը ժողովեցան, ու
Սմբատ Բագրատունիին ձեռքովը երկրորդ-
անգամ Թագով պսակեցին : Ետքը եկաւ
Տրդատ Եղնկա գաւառը Անահիտ անուն
հւոյն մեհեանը՝ շնորհակալութիւն ընելու :
Անոր համար Գրիգոր Լուսաւորչին հրա-
մեց որ ինքն ալ պարգև տանի Անահիտին :
Բայց Գրիգոր քրիստոնեայ ըլլալով Տրդա-
տայ ծառայութեան մէջ մտեր էր որ իր
հօրը ըրած չարութեանը փոխարէն բարիք
ընէ. ուստի երբոր լսեց Տրդատայ հրամանը
ամենեւին յանձն չառաւ առ կռապաշտա-
կան գործքը ընելու : Այնչափ որ Տրդատ
բարկացաւ վրան, ու տասերկու սասաիկ
անտանեղի տանջանքներ տալէն ետքը, եր-
բոր իմացաւ թէ Լուսաւորիչը Անակին տը-
ղան է, Արտաշատու մէջ խոր վերապ մը
կար՝ հոն ձգել տուաւ :

280 Ետքը Տրդատ շատ զօրքով առաջ ան-
ցաւ, տիրեց բոլոր Հայաստանին և Ասոր-
ւոց շատ քաղքներուն : Շապուհ իրեք
անգամ Տրդատին գէմ ելաւ, ու միշտ

յաղթընդաւ : Տրդատ զօրքին առջևէն Ք. Ե կերթար , ու շատ մարդ ինքը իր ձեռքովը կըջարդէր . անգամ մը պաշարւեցաւ կտրիճներէն , իր ձին ալ վիրաւորեցաւ ընկաւ . Տրդատ ոտք ելաւ , շատ ձիաւորները ըստաննեց , և անոնց մէկուն ձիուն վրայ հեծած՝ յաղթութիւնը առաջ տարաւ :

Երրորդ տարին Շապուհ սաստիկ կատաղութեամբ քովի ազգերէն ալ զօրք ժողված , շատ փիղերով Տրդատայ վրայ ելաւ . Տրդատ ալ բոլոր Հայոց և Աղուանից զօրքը ժողված գէմն ելաւ : Ինքը ձիէն վար իջաւ , մտաւ փիղերուն մէջը , իր զօրքն ալ ետևէն , սաստիկ ջարդ մը տուաւ , ու շատ տեղերու տիրեւէն ետքը Հայաստան դարձաւ : Աս մէկ քանի պատերազմները անանկ վախ ձգեցին քովի ազգերուն սիրտը , որ ամէն կողմանէ ետ քաշւելով , վրբան ասանկ առակ մը հանեցին , թէ Տրդատ իր կտրիճ քալուածքովը գետերուն թումբերը աւրեց , ու ծովուն ալիքները ցածցուց : Տրդատ ասանկով ամէն բան կարգի դնելէն ետքը , Ալանաց թագաւորին Աշխէն անունով ազջիկը իրեն թագուհի ըրաւ :

291

ԻԲ

Հ . Տրդատ ինչ կերպով քրիստոնեայ եղաւ :

Պ . Տրդատ ամէն կողմանէ հանդատա

- Ք. Ե նալէն ետե՛ հրաման հանեց որ հայաս-
տանի մէջ ուր որ քրիստոնեայ գանեն ,
բռնեն պատժեն : Երբոր Հռիփսիմէն ու-
իր ընկերները Դիոկղետիանոսին ձեռքէն
փախած՝ հայաստան եկան, Տրդատ Հռիփ-
սիմէն իրեն հարս ընել ուզեց . բայց հա-
մոզել չիկրնալուն համար՝ սուրբ կոյսը իր
501 ընկերներովը մէկտեղ շատ չարջըրկեւէն
ետքը ըսպաննել տուաւ : Մէկ քանի օրէն
արտմուծիւնը փարատելու համար որսի
ելած ատենը , ձիէն խնկաւ , վերան կա-
տաղուծիւն մը եկաւ ու խողի կերպա-
րանք փոխուած փախաւ , գնաց՝ անտառ-
ներու մէջ կրքնակէր : Ան ատենը հրեշ-
տակին յայտնուածեամբը խոսրովիդուխտ՝
Լուսաւորիչը վերապէն հանել տուաւ .
անիկայ ալ գնաց բժշկեց Տրդատը և ու-
րիշ գիւհահարած նախարարները . և վաթ-
սուն օր քարոզելով ճշմարիտ հաւատ-
քը սորվեցուց անոնց : Ետքը Հռիփսի-
մեանց եկեղեցիները շինեցին . և անոնց հա-
մար ութը հատ մեծամեծ քարեր ինքը
502 Տրդատ լեռնէն բերաւ : Անկէ ետեւ Տրդատ
Լուսաւորչին հետ մէկտեղ այլևայլ քա-
ղաքներ պտրտեցան ու շատ կռատուններ
կործանեցին :
Ետքը Տրդատ Գրիգոր Լուսաւորիչը
Կեսարիա խրկեց եպիսկոպոս ձեռնադրել
տուաւ . ան ալ դառնալու ատենը Տարո-
նին մէջ Վահագնի տաճարը կործանեց՝
քուրմերուն հետ շատ սրտաւրաղմ ընելով :
Տրդատ սուրբ Լուսաւորչին առջևը գնաց

ինչան Բագրևանդ գաւառը Բագուան Գ. Ե
գիւղաքաղաքը. հոն դարձեալ Լուսաւորի-
չը ամիսի մը չափ քարոզէլէն ետքը, Եփ-
րատ գետին քովը գնացին ու Եօթը օրուան
մէջ չորս միլիոնի չափ մարդ մկրտեց: Անկէ
ետեւ Տրդատ շատ կարգաւորութիւններ
ըրաւ Լուսաւորչին հետ մէկտեղ: Շատ
եկեղեցիներ շինեցին, վանքեր և ուսում-
նարաններ կանգնեցին. իր աթոռն ալ
վաղարշասպատ փոխեց:

504

Հ. Տրդատին քրիստոնեայ ըլլալէն ետեւ
վերան ինչ կըսպամըլի:

Պ. Տրդատ լսելով թէ Հռոմայեցոց
կոստանդիանոս կայսրն ալ քրիստոնեայ
եղեր է. Լուսաւորչին հետ մէկտեղ ելաւ
Հռոմ գնաց: Հոն սուրբ Սեղբեստրոս
սրտալը սրտուոյ համար հրաման տուաւ
որ սատարիարդական աթոռ սէպելի Լու-
սաւորչին աթոռը, և մէջերնին հաստա-
տուն դաշինք գնելով դարձան Հայաս-
տան:

519

Ան միջոցին Պարսից Շապուհ թա-
գաւորը և հիւսիսային ազգերը տեսնե-
լով թէ Տրդատ Հայաստանէն հեռացաւ,
ուղեցին մէկէն վաղել ու տիրել Հայաս-
տանին. Տրդատ վերայ հասաւ. և թէպէտ
առջի բերան անսպառնաւ էր, բայց զար-
կաւ ցրուեց Սիլվեթացոց Գեդուհոն զօ-
րավարին զօրքը:

Երկրորդ անգամ երբոր զարնըւեցան,
Գեդուհոնին զօրացը մէջ մեծ ջարդ ընե-
լէն ետքը, Գեդուհոն այնպէս հանդիպ-

Ք. Ե ցուց՝ որ կաշիէ չուանով մը Տրդատին մէջքէն թևերովը մէկտեղ սրխմեց, ու ըսկըսաւ քաշել: Ան ատեն Տրդատ ուժով թօթովէց՝ ձեռքը խալըսցուց, զարկաւ երկու կտոր ըրաւ Գեղուէհոնը՝ ձիուն գլուխն ալ մէկտեղ, ու բոլոր զօրքը ցըրւեց: Ետքը ըսկսաւ պատերազմիլ Պարսից Շապուհ թագաւորին դէմ, և ան քաղաքները որ Հայոց մասը կըսեպէին՝ առնելէն ետքը, հետը հաշտութիւն ըրաւ ու խաղաղութեամբ կըթագաւորէր:

534 Մէկ քանի տարիէն տեսնելով սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն ալ որ ամէն բան կարգի գրուեցաւ, ինքն ալ ծերացած ըլլալով, իր որդին սուրբ Արիստակէսը կաթողիկոս նստեցուց, ու ինքը քաշուեցաւ Սեպուհ լեռը Մանեայ այրին մէջ կեցաւ ինչչան իր երջանիկ մահը: Անկէ ետքը կամաց կամաց նախարարներէն շատը ըսկսան թուլնալ հաւատքէն, և սուրբ Արիստակէս կաթողիկոսը ըսպաննեցին, իրենց շատ խրատ տալուն համար. ըսկսան ալ անմիաբանութեան խորհուրդներ և չարիք մտածել և անկարգութեան ետեւ ըլլալ: Տրդատ շատ զիրենք յորդորելէն վերջը տեսնելով որ շահ չիկայ, ինքն ալ քաշուեցաւ Գնաց Լուսաւորչայ բնակած այրը կըբնակէր: Նախարարները ետ կանչեցին զինքը. թէպէտև սրտանց կատէին. բայց վախը և պատկառանքը անջնջելի տպաւորւած էր սրտերնուն մէջ: Երբոր իմացան որ Տրդատ ալ հոգ

չունի թագաւորի իրաւունքները բանե- Գ. Ե
ցնելու, սիրտ առին ու գաղտուկ թու-
նաւորեցին զինքը: Այնչափ ըրած քա-
րիքներուն փոխարէն ասանկ մեծ ապե-
րախառութիւն հատուցին, որուն յիշատա-
կը սարսափ կրբերէ:

Թագաւորեց Տրդատ յիսունըվեց տա- 341
րի, ու թսուներհինգ տարւան մեռաւ սրը-
բութեամբ: Անպարտելի էր իր քաջու-
թիւնը. կատաղի թշնամիներուն յաղթեց
բայց իր ազգին ապերախտութեանը չի-
կըրցաւ յաղթել:

ԻԳ

Հ. Տրդատին մահուանէն ետքը ինչ
վիճակ ունեցաւ մեր ազգը:

Պ. Շատ մարդիկ ատեն գտնելով գլուխ
քաշեցին, շատն ալ քրիստոնէութիւն ատել
նուն համար՝ Լուսաւորչին ցեղը կուզէին
ջնջել. սուրբ Գրիգորիս Աղուանից կա-
թողիկոսը որ Լուսաւորչայ թոռն էր, ըս-
պաննեցին Վատնեան գաշտին մէջ Վասպից
ծովուն մօտ ձիու պոչի կապած վազցնե-
լով: Սուրբ Վրթանէսն ալ կուզէին բռնել
մեռցնել, բայց ինքը հրաշքով անվնաս
անցաւ գնաց թիւ աւանը իր եղբօրը սուրբ
Արիստակէսին գերեզմանին քով: Ա-
ղուանք ապստամբեցան, և Արշակունեաց
ցեղէն Սանատրուկը Շապուհին օգնելովը
ինքնագլուխ թագաւորեց, ու Տրդատին
տեղը կուզէր տիրել հայոց վերայ. Բակուր

Աղջնեաց բոլորը ապստամբեցաւ: Քանի մը ցեղեր ալ ըսկսան իրարու դէմ սպառնալով: ու Բղնունիք, Մանաւաղեանք և Որդունիք ըստ Նախարարութիւնները իրար ջնջեցին: Ասանկ անմիաբանութեամբ իրեք տարի ազգը կործանելու ետեսէ էին: Ինչպէս որ մէկ քանի հաւատարիմ նախարարներ սուրբ Արթուրէս կաթողիկոսին քով ժողովրդեցան, ու անոր խորհրդովը Կոստանդիանոսին որդւոյն Կոստանդ կայսեր ձեռքովը թագաւորեցուցին Տրդատին որդին Խոսրով երկրորդը: Ամէն բան կարգաւորեցին, ապստամբ խռովարարները ջնջեցին ու թագաւորութիւնը հանգարտեցուցին:

Հ. Խոսրով երկրորդ թագաւորութիւն ինչպէս կառավարեց:

Պ. Խոսրով բնութեամբ խիստ տկար ու անհոգ ըլլալով, Պարսից դէմ ելլելու տեղ՝ Շապուհին տուրք խոստացաւ, ու հետը հաշտութիւն ըրաւ. և ինքը անտառներ տնկեց, Դուին քաղաքն ալ շինեց ու աթոռը հոն փոխեց: Շապուհն որէն դրդուէլով Սանատրուկէն, ոտք հանեց հիւսիսային ազգերը: Խոսրով երկրորդ դէմերնին ելաւ՝ Միհրան Արաց թագաւորին հետ. բայց յաղթընէցաւ փախաւ, Միհրանն ալ մեքաւ. թշնամիները եկան Աղարշապատ քաղաքը պաշարեցին: Անտէնը Բագարատ Բագրատունին և Ահաան Ամատունի հզօր սպարապետները իրենց զօրքով օգնու-

Թիւն հասան ու ցրուեցին բոլոր Թշնա- Բ. Ե
միները . և Վահան անոնց հսկայ զօրա-
գլուխը նիզակով մը ըստաննեց : Քիչ ա-
տենէն խոսարով մեռաւ՝ ինը տարի Թա-
գաւորելէն ետեւ :

Հ. Խոսարով երկրորդին տեղը ո՞վ յա-
ջորդեց :

Պ. Տիրան երկրորդ՝ Խոսարովին տղան .
որն որ սուրբ Վրթանէս տարաւ Կոստան- 548
դնուպօլիս Կոստանդ կայսեր ձեռքովը
Թագաւորեցրնել տուաւ : Ան միջոցին
Շապուհ կարծելով թէ Հայաստան ան-
տէր մնացեր է , իր Ներսէհ եղբայրը շատ
զօրքով խրկեց որ տիրէ : Արշաւիր Կամ-
սարահանը՝ որուն որ յանձներ էին տէ-
րութիւնը , ժողովեց ամէն Հայոց զօրքը ու
գիմացը ելաւ . բայց նախարարներուն ան-
միաբանութեան պատճառաւ առջի բե-
րան շատ մեծ իշխաններ մեռան : Ինչւան
որ մնացածները միաբանելով զօրացան ,
յաղթեցին ու բոլորովին ցրուեցին Թշնա-
միները . նմանապէս յաղթեցին հիւսի-
սային ազգերուն ալ : Ետքը դարձաւ Տի-
րան երկրորդ Թագաւորեց , Շապուհին
հետ հաշտութիւն խօսեցաւ ու ըսկսաւ
տուրք տալ Պարսից , ու ինքը անհոգու-
թեամբ կապրէր :

Հ. Տիրան երկրորդ յիշատակի արժանի
լինչ գործք ըրաւ , և ինչպէս մեռաւ :

Պ. Տիրան ինչպէս որ վատութեան
գործքերով անցուց իր կեանքը , այնպէս
ալ անարգ և ցաւալի մահ ունեցաւ : Յու-

Ք. Ե լիանոս ուրացող Յուճաց կայսրը երբոր Պարսից դէմ կերթար, Տիրանէն օգնութիւն ուղեց: Տիրան Յուլիանոսէն վախնալով, Պարսից հետ դրած դաշնադրութեանը դէմ Շապուհին զօրքին վերայ դնաց, ու Եփրատին քովէն ցրուեց փախուց աւրած կամուրջնին շինեց և Յուլիանոսին զօրքին ճամբայ տուաւ: Եւ երբոր ուղեց Յուլիանոս որ Տիրան իրեն հետ մէկտեղ երթայ, Տիրան իր տեղը զօրք խրկեց և իր Տրդատ տղան ընտանիքովը և իր Տիրիթ թոռը Յուլիանոսին պատանդ տուաւ: Յուլիանոս իր սլաակերը տախտակի վերայ քաշած տուաւ Տիրանին, որ եկեղեցւոյն մէջ դնէ: Ողորմելի թագաւորը ասոր ալ չիկրնալով դէմ կենալ, տարաւ որ եկեղեցւոյն մէջ իր ձեռքովը կախէ: Սուրբ Յուսիկ հայրապետը վերայ հասաւ, շատ կերպերով ուղեց համոզել Տիրանը որ Յուլիանոսին սլաակերը եկեղեցւոյ մէջ չիդնէ: Երբոր Տիրան մօտիկ չբրաւ, հայրապետն ալ ձեռքէն սլաակերը քաշեց զարկաւ գետինը, ու կօխկրտաւ լով կոտորտեց: Տիրան Յուլիանոսին վախէն որ չըլլայ թէ խմանայ, բարկացաւ ու այնչափ ծեծել տուաւ հայրապետն որ ինչւան մեռուց: Ետքը Յուսիկան տեղը նստող Դանիէլ ծերունին ալ, խզգէլ տուաւ: Զուրա զորապետը որ Յուլիանոսին հետ գացեր էր, տեսնելով Յուլիանոսին և Տիրանին անօրէն գործքերը՝ քաշէր էր իր բերդը: Յուլիանոս Տիրանին հրաման

խրկեց որ Զուրան տնով տեղով ջրնջէ. Գ. Ե
Տիրան սուտ երգումով Զուրան կանչեց
իր քովը, ու ըսականեց, բոլոր տունն ալ
ջրնջեց: Ո՞վ կըրնայ առանց սիրտը խըշ-
խըշալու, և առանց վայ տալու ասանկ ան-
միտ թագաւորին պատմութիւնը կարդալ:

Բայց քիչ ատենէն Տիրան ասանկ ըրած
անօրէնութիւններուն փոխարէն ինքն ալ
պատժուեցաւ: Այսին զի Շապուհ խաբէ-
լով բարեկամութեամբ քովը կանչեց Տի-
րանը ու գաշինքը աւրելուն համար աչւը-
ները հանել տուաւ և կուաշ աւանը խըր-
կեց, տասնըմէկ տարի թագաւորելէն ետեւ
տեղը նստեցուց անոր որդին Արշակ եր-
կրորդը: Անգամ մը Տիրան իր տղուն եր-
կրորդ Արշակին յանդիմանութեւ թուղթ
մը գրեց, Արշակ ալ բարկացաւ ու զինքը
խրղդել տուաւ: Ասանկ անօրէն թագա-
ւորէն ի՞նչ բարիք կըլուսացւի:

363

ԻԴ

Հ. Երկրորդ Արշակին վերայ ի՞նչ գործք
կըստամըլի:

Պ. Արշակ երկրորդ անկարգ և անհոգ
կեանք ունեցաւ: Թէպէտ ասոր ատենը
Ներսէս կաթողիկոսը շատ տեսակ շինու-
թիւններով Հայաստանը զարդարեց, բայց
Արշակ երկրորդ փոխանակ օգնելու, տե-
սակ տեսակ մնասներու ալ պատճառ ե-
ղաւ: Նախ երբոր Աղղենախանոս կայսրը
իրեն դեսպան խրկեց որ Պարսից հարկ տա-

լէն դադրի ու կայսեր միայն տայ, Արշակ
բարկանալով դեսպանները վաճառեց՝ ու
ինքը երկուքին ալ հարկ տալը դադրեցուց,
և ըսկսաւ իր զուարճութիւններուն հետ
ըլլալ: Վաղէնտիանոս բարկացաւ, և Ար-
շակին Տրդատ եղբայրը որ իր քովը պա-
տանդ էր, ըսպաննել տուաւ. Թէոդոս
զօրապետն ալ շատ զօրքով Արշակին վը-
րայ խրկեց: Ան ատեն Արշակ նեղը մըտ-
նելով՝ աղաչեց սուրբ Ներսէսին, որ եր-
թայ միջնորդ ըլլայ: Վաղէնտիանոս լսե-
լով սուրբ Ներսէսին աղաչանքին՝ ներեց
ու պատանդները ազատեց. Ուրմախադա
անունով իր ազգէն մէկն ալ Արշակին
Թագուհի խրկեց. և Տրդատը մեռցընե-
լուն համար, անոր տղուն Գնեւին հիւ-
պատոսութեան պատիւ տըւաւ, և շատ
ալ պարգևներ, անոր համար Տիրիթ
Տիրանին Թուր ըսկսաւ վըրան նախան-
խանձիլ: Տիրան իր Գնել Թուէն լսելով
եղածները, արամեցաւ. և իր ունեցած
Ժառանգութիւններն ալ Գնեւին տուաւ:
Գնել բնակեցաւ Կուաշին մէջ ու Փա-
ռանձեմ անունով կինը առաւ՝ Թագա-
ւորի պէս շատ փառաւոր հարսնիք ընե-
լով, և նախարարներուն տղաքն ալ իր
պալատը առնելով Թագաւորի սովորու-
թեան պէս: Տիրիթ Արշակ երկրորդին
ամբաստանեց, Թէ Գնել իր տեղը Թա-
գաւորել կուզէ. Արշակ հաւտալով՝ Գնե-
լը վաճառեց Արարատայ գաւառէն: Ու-
րուն համար նեղանալով Թուրթ խրկեց

Տիրան Արշակին, ան ալ զինքը խրդդէլ տուաւ: Ետքը օր մը Արշակ երկրորդ իր ըրած որսին վերայ պարծելու ատեն, Տիւրիթ ըսաւ թէ Գնեւին ունեցած որսի ան տառը անանկ փառաւոր է, որ թագաւորները չունին: Արշակ աս բանիս նախանձեցաւ, ու խաբելով գրեց Գնեւին, թէ կուզէ ինքը անոր հետ որս ընել հոն ինքն ալ մէկէն ճամբայ ընկաւ՝ որ եթէ պատրաստ չիգընէ նէ, պատճառ ունենայ զինքը մեռցնելու: Բայց երբոր հասաւ, տեսնելով տեղւոյն գեղեցկութիւնը և որսերուն պատրաստութիւնը, ալ աւելն նախանձեցաւ, ու գաղտուկ հրաման տրւաւ իր մարդիկներէն մէկուն որ ծածուկ Գնեւը սպաննէ. և հրամանը կատարեցաւ: Անտէնը Արշակ երկրորդ ցաւ ցուցնելով փառաւոր թաղում ընել տուաւ. բայց ստութիւնը իմացելով սուրբ Ներսէս ալ անիծեց զինքը: Իսկ Արշակ զըջալու տեղ, Գնեւին կինն ալ փառանձեմը իրեն երկրորդ կին առաւ: Ան ալ Ուլիմախդա թագուհին թունաւորեց: Արշակ աս անիրաւութիւններէն զատ, նախարարներէն ալ մէկ քանին անիրաւ տեղը ըստաննել տուաւ. անանկ որ սուրբ Ներսէս տեսնելով եղածները քաշեցաւ ու քառանձին վանք մը կրքնակէր:

Հ. Երկրորդ Արշակ իր անկարգութիւններուն մէջ կըրցաւ ինչւանեպքը թագաւորել:

Պ. Արշակ երկրորդ իր անկարգ կենա-

ցը արժանի չարաչար ալ մահ՝ ունեցաւ։
 Շապուհ Արշակին բարկացած ըլլալով
 բոլորովին Յունաց ձեռքին տակը մտնե-
 լուն համար. երբոր միջոց մը գտաւ՝ ըսկը-
 տաւ Արշակին վերայ դաւ։ Արշակ սարգ. և
 ներով և խոստմունքներով Շապուհին
 սիրտը առաւ. և Յունաց դէմ երթալու
 համար Շապուհին օգնական զօրք ալ տը-
 ւաւ։ Շապուհ ուղեւոր սաշար առնել
 Տիգրանակերտէն անցնելու ատենը, Տիգ-
 րանակերտցիք դռները գոցեցին։ Շապուհ
 ուղեց սպաերազմով առնել քաղաքը. և
 տեսնելով որ դժուար է, անցաւ դնաց
 Յունաց վերայ. ու ի գարձին եկաւ նո-
 րէն զարնըւեցաւ քաղաքին հետ. շա-
 րնգդիմութիւն տեսնելէն ետքը, քաղաքին
 երկու կողմը փլուց, ու սաստիկ ջարդ-
 տուաւ մէջիններուն, մընացածներն ալ
 գերի տարաւ։

Ան միջոցին Արշակ երկրորդ Արշակա-
 ւան քաղաքը շինեց, և որպէս զի ան քաղա-
 քը շուտ մը լեցւի, հրաման հանեց որ հոն
 գացող բնակողին վերայ դատաստան չըլ-
 լըի։ Շուտմը լեցւեցաւ քաղաքը ամէն
 տեսակ անդգամ մարդիկներով։ Նախա-
 րարները աս բանիս համար բողոքեցին Ար-
 շակին. բայց երբոր անիկայ մտիկ չըրաւ,
 լեցին ալ որ Շապուհ դարձեր է Յու-
 նաց դէմ սպաերազմէն, գետսպան խըր-
 կեցին Շապուհին որ գայ իրենց օգնէ
 Արշակաւանը կործանելու։ Շապուհ ու-
 րախանալով օգնութիւն խրկեց նախա-

րարներուն. Արշակ երկրորդ փախաւ Անի Ք. Ե
բերդը. վերան գացին պատերազմեցան՝
բերդը առին. բայց Արշակ փախաւ վրաց
ապաւինեցաւ : Ան տաւեր գացին նա-
խարարները ու բոլոր Արշակաւանին բնա-
կիւնները ջարդեցին՝ բաց ՚ի կաթնիւր տը-
ղոցմէ, որ սուրբ Ներսէսին աղաչանքովը
աղատեցին, ու քաղաքն ալ տակն ու վրայ
ըրին : Արշակ կապաւ, վրացիներէն օգ-
նութիւն առած՝ եկաւ նախարարներուն
դէմ : Չարկին զարնուեցան, երկու կող-
մէն ալ շատ մարդ ըսպաննուեցաւ երկու
տարիի չափ : Ան միջոցին վաղէս կայսրն
ալ լսելով որ Արշակ Շապուհին օգնու-
թիւն ըներ է իրեն դէմ ինքն ալ Արշա-
կին վրայ զօրք խրկեց : Արշակ երկրորդ
ամմէն կողմէն նեղը մտած՝ սուրբ Ներսէ-
սին աղաչեց, որ զինքը աղատէ : Սուրբ
Ներսէս մէջ մտաւ, շատ գթուարու-
թեամբ նախարարները թագաւորին հետ
հաշտեցուց, ետքը գնաց Յունաց Թէո-
դոս զօրապետին ալ սիրտը առաւ. և Ար-
շակայ որդին Պապը պատանդ տալով,
Թէոդոսին խորհրդովը ելաւ Կոստանդ-
նուպօլիս գնաց՝ վաղէսին սիրտը առնե-
լու համար : Բայց վաղէս արիանոսեան
ըլլալով՝ առանց հետը տեսնուելու սուրբ
Ներսէսը քշել տուաւ : Արշակ երբոր լը-
սեց. դաշինքը ոտքի տակ առաւ, նախա-
րարներէն ալ մէկ քանին ըսպաննեց, և
Կամսարականներուն ցեղը ջնջել տուաւ,
որոնցմէ Սպանդարատը մինակ աղատեցաւ
իր տղոցմով :

Շապուհն նորէն զօրք խրկեց Արշակին վերայ . ասոնց հետ նախարարներն ալ միաբանեցան, ու Արշակը այնչափ նեղը խոթեցին որ անձնատուր եղաւ : Շապուհ լուր խրկեց որ ուրիշ մեծամեծ նախարարներ ալ Փառանձեմին հետ մէկտեղ իրեն երթան : Նախարարները բարկացան՝ Շապուհին խրկած զօրքին դէմն ելան ու փախուցին, և իրենք ցրուեցան դայցին ասդիս անդին : Շապուհ երբոր լսեց, բարկացաւ ու Արշակը շղթայակապ Անյուշ ըսուած բերդը խրկել տուաւ : Եւ Մերուժան Արծրունի ուրացողը զօրքով խրկեց Հայաստանին վերայ : Ասոնք անտէր գանելով Հայաստանը՝ նախ Արտագերս բերդին վերայ դնացին, ուր որ Փառանձեմ թագուհին ամրացած էր, ու լուր էր խրկած Կոստանդնուպօլիս պատանդ մնացած Պապ տղուն և սրբոյն Ներսէսի որ գան օգնեն : Մերուժան բերդին բան չիկըրցաւ ընել խիստ ամուր ըլլալուն համար . իսկ բերդին բնակիչները տեսնելով որ Պապէն օգնութիւն չիգար, պատերազմէլէն ձանձրանալով անձնատուր եղան : Ան ատեն բռնեց զանոնք Մերուժան Փառանձեմին հետ մէկտեղ Ասորեստան տարաւ, ամէնքն ալ ցից հանել տրւաւ : Անկէ դարձաւ Մերուժան վահան իշխանին հետ մէկտեղ նորէն Հայաստան, ու շատ տեղ աւրըշարկեց անասպատ դարձուց . և որչափ որ հրեայ գտաւ Հայաստանին մէջ, գերի տարաւ :

Պարսկաստան Արշակ երկրորդ լսելով Գ. Ե
աս եղած թշուառութիւնները, յուսա-
հատած ինքզինքը ըսականեց: Թագաւոր
էր և քրիստոնեայ. ոչ թագաւորաւայել
կրթութիւն առեր էր, և ոչ իբրև քրիս-
տոնեայ մեծցեր էր. անոր համար բար-
բարոսի պէս թագաւորութիւն քշեց. ազ-
գին հայր ըլլալու և խնամելու տեղը, ազ-
գը ցրուեց և թշուառացուց. չարիք ընե-
լով ապրեցաւ, և երբոր իրեն ըրած չա-
րեացը ստուգը իրեն և ազգին վերայ հասած
տեսաւ, ճանչցաւ որ դէշ ըրեր է, բայց
խիստ ուշ. անոր համար յուսահատած՝
բոլորովին չարեաց մէջ ինքզինքը ընկղմեց
ու կորսընցաւ տանընթեք տարի թա-
գաւորեւէն ետքը:

ԻԵ

Հ. Երկրորդ Արշակ ինքզինքը ըսական-
եւէն ետև հայաստանի վիճակն ի՞նչ ե-
ղաւ:

Պ. Շապուհնորէն Մերութանը խրկեց,
որ երթայ բոլոր հայերը Պարսից ազանդը
դարձնէ, խոստանալով զինքը անոնց վը-
րայ թագաւորցնելու: Աս պատճառաւ
Մերութան եկաւ մոգերով՝ շատ մարդ
նահատակեց, շատ քահանաներ եպիսկո-
պոսներ գերի ըրաւ ու Պարսկաստան խոր-
կեց. և ամէն Յունաց գրով գտնուած գրք-
քերը այրել տուաւ. և արգիլեց որ յու-
նարէն սորվող ու խօսող չըլլայ: Մեծն

Ք. Ե Ներսէս երբոր լսեց առ ամէն եղածները, սաստիկ ցաւելով չէր գիտեր ինչ ընելիքը: Աղաչեց Թէոփոս կայսեր որ Պապը թաղաւոր գնէ, գոնէ ըսաւ քրիստոնէութիւնը սաշտարանելու համար Պարսից ձեռքէն հայաստանը փրկէ: Հրաման տրւաւ կայսրը և Պապին կինը և որդիքը սատանգ թողլով: Տերենտիանոս մեծ զօրավետն ալ մէկտեղ ելան հայաստան եկան:

381

Հ. Պապ կրրցաւ Պարսից ձեռքէն ազատել հայաստանը:

Պ. Մերուժան լսելով Պապին հայաստան գալը, ինքը Պարսկաստան փախաւ. հրաման տուաւ որ հայոց նախարարներուն կիները, որոնք գերի առերու պահեր էր, բերդերէն դուրս կախեն: Երբոր առ տեսան հայոց զօրքը, նախ անբերդերուն վերայ վաղեցին ըստաննեցին մէջն սպարսիկ զօրքերը՝ և կիները թաղեցին. ուրիշ գերիներն ալ ազատեցին: Մերուժան Շապուհին հրամանովը այլևայլ ազգերէն շատ զօրք ժողված՝ վաղեց նորէն հայաստանին վերայ: Տերենտիանոս ալ իմանալով անոր սպառաստութիւնը, կայսեր գրեց, և շատ զօրք ու պատերազմական գործիքներ բերել տուաւ: Երբոր երկու կողմէն սպառաստուրեցան զարնուելու, մեծն Ներսէս Նպատ լեռան վերայ ելաւ ու ըսկսաւ աղօթել. սատել լազմը խառնուելու ատեն, որովհետև արևը հայոց զօրաց գէմն էր ու կընեղէր

անոնց աչքները, ամալ մը եկաւ արեւուն
 դիմացը սաստիկ հով մըն ալ ելաւ ու
 բոլոր Պարսից նետերը իրենց վերայ կը
 դարձնէր։ Աս բանէս հայերը սիրտ ա-
 ռած և Պարսիկները կատաղած, ըսկսան
 սաստիկ ջարդ տալ մէկմէկու. խիստ շատ
 զօրք ընկաւ Պարսից դիէն։ Սմբատ Կամ-
 սարականը դէպ 'ի Մերուժան վազելով
 երբոր կըջարդէր, Մերուժանին ձին վի-
 րաւորւած ըլլալով չկըրցաւ շուտ փախ-
 չիլ, Կադայովտին եղէգնուտին քով Սըմ-
 բատ վերան հասաւ, Մերուժանը բռնեց
 և քովնները ըսպաննեց. և վախնալով
 որ բանակը տանի նէ սուրբ Ներսէսը ա-
 նոր կենացը կըխնայէ, չորս գին նայեցաւ
 տեսաւ որ վրաններու մէջ վառած կրակ
 կայ, գնաց շամփուր, մը գտաւ կրակի
 վերայ, առաւ կըորցուց և կարմրցուց ու Մե-
 րուժանին գլուխը դրաւ ըսելով. Ես որ
 Բագրատունի եմ, ասով զքեզ թագաւոր
 կըպսակեմ, որ անիրաւ փափաքդ արդա-
 րութեամբ կատարւի։ Անառնելը պատե-
 րազմը ցրուեցաւ. և Պապը թագաւորեց։
 Եւ մեծ պատուով շատ պարգևներ տալով
 Տերենտիանոսին՝ բնակեցուց զինքը հայ-
 աստանին մէջ և ուրիշ զօրքերը ետ դար-
 ձուց. սուրբ Ներսէսը և բոլոր նախա-
 րարները ժողովեց, և ամէնքը մէկէն խօսք
 տրւին որ Այ օրինացը հետևելով, մէկ
 սիրտ մէկ հօգի կառավարեն տէրութիւնը։

Հ. Պապ ինչպէս թագաւորութիւն
 քէց և ինչ վախճան ունեցաւ։

Պ. Պատմական չինաստան՝ ըսկսաւ անկարգութեանց ետեւէ ըլլալ. և որովհետեւ սուրբ Ներսէս միշտ կըխրատէր զինքը, անոր խրատներէն՝ ձանձրանալով իրեն թոյն խմցընել տուաւ. Սուրբ Ներսէսը ասանկ անիրաւ ու անողորմ մահուամբ մը մեռնելու ատենը մարդարեացաւ՝ որ թագաւորութիւնը և սուրբ Գրիգորին ցեղէն քահանայութիւնը վերցըլի պիտի. գուշակեց նաև Հայաստանի վերայ գալու թշուառութիւնները. որոնք որ ինչևան հիմա աչքովնիս կըտեսնենք, և յուսահատած կողբանք, որ բոլոր ազգին այնչափ դարերու մէջ թափած արցունքը չկըրնար վերցընել տալ Հայաստանին վերայէն Աստուծոյ արդար վրէժխնդրութեան պատիժը:

Պատալ ալ աւելի անկարգութեանց ետեւէ եղաւ. ու ինքզինքը շուտով խայտառակելու համար՝ ուղեց կայսերէն ալ ասոր, տամբիլ՝ վախնալով Թէոդոսի բարեպաշտութենէն, որ չըլլայ թէ լսելով սուրբ Ներսէսին մահը՝ իրմէ վրէժխնդրութիւն մը ընէ: Անոր համար Տերենտիանոս ալ Հայաստանէն վազեց, ու ըսկսաւ զօրք ժողովել. Տերենտիանոս թղթով հրաման առաւ կայսերէն՝ Պատին հետ պատերազմելու. մէկէն նոր զօրք ժողոված՝ յանկարծ վազեց թագաւորին վերայ, զարկաւ ցրուեց զօրքը, բռնեց Պատ թագաւորը, ու կայսեր տարաւ: Կայսրը անոր ըրած ապերախտութիւնները աղէկ մը երեսը

զարնելէն ետեւ, հրաման տուաւ ու գլու Գ. Ե
խը կարեցին իրեք տարի թագաւորե-
լէն ետքը: Անարժան թագաւորին ար-
ժանաւոր մահ: Ափսոս, որ ասանկ թա-
գաւորները մեր ազգին նախատինք եղան:

ԻԶ

Հ. Պապ թագաւորին մեռնելէն ետեւ
Հայոց վիճակը ինչ եղաւ:

584

Պ. Մեծն Թէոդոս Պապին տեղը թա-
գաւորեցուց Վարազդատ Արշակունին,
որ շատ կարրճուած իւններ ըրած էր ոլիմ-
սլիական խաղերու մէջ, թէատրոնի մէջ
առիւծներ ըսպաններ էր, և շատ սլատե-
րազմական քաջութիւններ ալ ըրեր էր:
Անգամ մը Լոնդոն քաղաքացոյ գէմ պատե-
րազմին մէջ մինակ ինքը հինգ հոգւոյ գէմ
ելաւ ու հինգն ալ մէկմէկու ետեւ ըսպան-
նեց: Անգամ մըն ալ բերդի մը վըրայ
գնաց, ու տասներեօթը հոգի մէկմէկու
ետեւ նետով զարկաւ մեռուց: Երբոր
թագաւորութիւնը առաւ ու Յունաց
զօրքով կուգար Հայաստան, Դարանա-
ղեաց գաւառին մօտերը Ասորի աւազակ-
ներու հանդիպեցաւ, վըրանին վազեց.
անոնք նեղը մտան, Եփրատ գետին վը-
րայ նեղ տեղ մը կամուրջի սէս մեծ
փայտ մը դրած էր վըրայէն անցան, փայտը
գետը ձգեցին: Վարազդատ կատաղաբար
վազեց ցածկեց քսաններկու կանգունի
չափ լայն գետին վըրայէն, ու հասաւ

Ք. Ե ետևնէն՝ զիրենք բռնեց : Այսպէս ի
կաւ Հայաստան , շատ քաջութիւններով
բոլոր թշնամիներուն յաղթեց . բայց
տեսնելով որ Յոյն զօրապետները կուզեն
իր վերայ իշխանութիւն ցրցունել , անոնց
ձեռքէն ազատելու համար՝ ուզեց Շա-
պուհ Պարսից թագաւորին հետ դաշինք
դնել ու անոր հարկատու ըլլալ : Երբոր
խմացաւ կայսրը՝ զինքը կանչեց Կոստանդ-
նուպօլիս , ապրասպրեւով զօրավարներուն
որ եթէ չուզէ երթալ , բռնեն կապեն
ու անանկ տանին : Այսպէս յուսալով
որ կրնայ ինքզինքը արդարացընել՝ գնաց
կայսեր : Բայց կայսրը առանց տեսնուե-
լու՝ երկրէ շղթայով աքսորել տուաւ
զինքը Թուրքիա կղզին :

Հ : Այսպէս ինչպէս ետև դիմեց Հայ-
ոց վերայ :

Պ . Կայսրը տեսնելով որ Հայու թա-
գաւորները միշտ կապստամբին իրմէ , ու-
զեց երկու թագաւոր դնել , որպէս զի
ուժերնին տկարանայ . և թէ որ մէկը ա-
պրաստամբելու ըլլայ նէ , մէկալը հաւա-
տարիմ մնայ . անոր համար Պապին եր-
կու որդիքը Արշակը ու Աղաբաշակ՝
որ կայսեր քովը պատանդ էին , թա-
գաւոր դրաւ Հայոց վերայ : Արշակ նրա-
տաւ Դուին , և Աղաբաշակը Եկեղեաց
գաւառը Երիզա քաղքին մէջ , որ տա-
րին ճիւղնուցած մեռաւ : Աս միջոցիս
Շապուհ Պարսից թագաւորը հաշտու-
թիւն խօսեցաւ Յունաց հետ , և որոշեցին

որ Հայաստանին արևելեան կտորը Պարսից հարկատու ըլլայ, արևմտեան կտորը Յունաց: Արշակ երրորդը չուզէր Պարսից տակը ըլլալ, աթոռը Երիզա քաղաքը փոխեց. շատ իշխաններ ալ իրեն հետևեցան: Անոնք Շապուհ իր կտորին վերայ Թագաւորաց խոսքով երրորդը, իշխաններուն ալ մարդ խրկեց որ ետ դառնան. անոնց մէջէն մէկքանի նախարարներ ետ դառնալու ատեն հանդիպեցան Արշակին գանձին, որ Անի ամրոցէն Ծովաց գաւառը կրտանէին, յափըշտակեցին խոսքով Թագաւորին ապրին: Արշակ երրորդ ուզեց որ ետ ապ. բայց երբոր խոսքով ամենեւին մօտիկ չըրաւ, անոնք Արշակ պատերազմի ելաւ խորովին դէմ. երկու կողմէն ալ սաստիկ ջարդ ըլլալէն ետեւ, Արշակ բոլորովին յաղթընկեցաւ ու դարձաւ Երզնկայ, հիւանդացաւ ու մեռաւ հինգ կամ եօթը տարի Թագաւորելէն ետեւ:

588

Անմիաբան մարդը ազգակից եղբորը դէմ անիրաւութիւն ընելը իրաւունք կը կարծէ. փոխանակ աւազակները պատժելու, անոնց կռնակ կենալը իրեն փառք կըսեալէ, և Թշնամիները ջարդելու տեղ իր ազգը կոտորելով կըպարծի: Տես ի՜նչ փնտաւար բան է ազգի մը վերայ իշխան ըլլալը, երբոր ան մարդը չէ կրցած իշխել իր կիրքերուն վերայ:

ԻԷ

Հ. Արշակ երրորդին մեռնելէն ետեւ
Հայաստանին ան կողմին վիճակը որ Յու-
նաց տակն էր՝ ի՞նչ եղաւ :

Պ. Կայսրը Թագաւորի տեղ յոյն կոմս
մը խրկեց. անոր համար նախարարներն
ալ նեղացած՝ ելան խոսրովին քովը գնա-
ցին : Անտէնը խոսրով երրորդ կայսրէն
խնդրեց որ Յունաց մասին վերայ ալ ինքն
իշխէ ու հարկը տայ : Կայսրը վախնալով
որ եթէ Հայերը միաբանին՝ կըրնան ու-
ղածնին առաջ տանիլ. հաւնեցաւ անոնց
խնդիրքին : Եւ այնպէս ըսկաւ խոսրով
երրորդ տիրելբոլոր Հայոց, հարկ տալով
կէս մը Յունաց՝ կէս մըն ալ Պարսից :

Հ. խոսրով երրորդ կըրցաւ ինչւան
վերջը Թագաւորել :

Պ. Առանց մտածելու գործք ընողը
մոքէ չանցած փորձանքներու մէջ կկյնայ :
Երբոր Ասպուրակէս կաթուղիկոսը մե-
ռաւ. տեղը նստուցին Սահակ սլարթնը
մեծին Ներսէսի տղան : Ան ատենը մէկ
քանի նախարարներ՝ որոնք խոսրով Թա-
գաւորին հետ Թշնամութիւն ունէին,
գնացին ամբաստանեցին Շապուհին, թէ
Հայերը ասպտամբութեւ ետեւէ են. որով
հետեւ առանց Պարսից Թագաւորէն հրա-
ման առնելու կաթուղիկոս գրին. Շա-
պուհն ալ հաւտալով, հրաման գրեց խոս-
րով երրորդին՝ որ ելլէ գուռը գայ. խոս-

րով առանց առաջը և վերջը մտածելու՝ Բ. Ե. յանդիմանեց Շապուհին դեսպանները ու վռնտեց. և մէկէն Արկադէոս կայսեր ալ դեսպան խրկեց որ իրեն օգնէ. բայց ան յանձն չառաւ։ Ան ատենը Շապուհ իր Արտաշիր որդին շատ զօրքով հայաստան խրկեց։ Խոսքով յուսահատած ուրիշ ճար չիգտնելով, ելաւ գնաց Արտաշիրին։ Ան ալ ծանր շլթայով կապեց զինքը, ու տեղը անոր վաւաճապուհ եղբայրը նստեցուց. սուրբ Սահակն ալ կաթուղիկոսութենէն ձգեց. և Գաղաւոն Կամսարականը որ խիստ զօրաւոր իշխան մըն էր, խաբէլով բռնեց շլթայի զարկաւ ու դարձաւ։ Ան ատենը Շաւարշ Գաղաւոնին եղբայրը և Պարգե նախարարը եօթը հարիւր կարիճ հետերնին առած դաղտուկ ճամբով յանկարծ Արտաշիրն բանակին վերայ վազեցին՝ Խոսքովը ազատելու համար. ափսոս որ կարըճութիւններնուն համեմատ յաջողութիւն չունեցան. վասն զի շլթաներով կապկըպած էր Խոսքով։ Բայց իրենք մեծ շփոթութիւն ձգեցին բանակին մէջ, շատ մարդ ջարդեցին, և երկայն ատեն դիմանալէն ետեւ Շաւարշը զարնըւեցաւ, Պարգեն ալ ճարը հատած փախչելու ատեն բռնեցին ու Արտաշիրն հրամանովը կաշին հանեցին, և Խոսքովը Անյուշ բաւած բերդը տարին ու Պարգենին կաշին ալ գիմացը կեցուցին։

Հ. Վաւաճապուհ կըրցաւ խաղաղութեամբ թագաւորութիւն քչեւ։

Ք. Ե Պ. Վառնապուհ բնութեամբ խաղա-
ղասէր ըլլալով, ջանաց Պարսից հսկատա-
կութիւն ցուցնել և ազգը հանգարտե-
ցնել: Վառնապուհին Պարսից թագաւորը՝
Վառնապուհին հաճոյական բան մը ը-
նելու համար խոստով երրորդը Անյուշ
բերդէն հանել տուաւ, ու սլափով
կըպահէր: Ան ատենը սուրբ Սահակն ալ
տեսնելով որ աշխարհս խաղաղութիւն
գտաւ, ըսկաւ եկեղեցիները նորոգել և
ջանալ որ տգիտութիւնը ազգին մէջէն
վերցըլի, որ է սլափաւ ամէն տեսակ ան-
կարգութիւններուն. ուստի սուրբ Մես-
396 րոպին հետ մէկ եղած ըսկան ամէն ջանք
ընելու. և տեսնելով որ մեծ արդէնք
մըն է ազգին գիր չունենալը, նախ սուրբ
Մեսրոպ Աստուծոյ մասնաւոր յայտնու-
406 թեամբը գիր գտաւ՝ Քրիստոսի 406 թուա-
կանին: Աւստի շատ տղաքներ ժողովեցին,
կրթեցին, խրկեցին Աղէքսանդրիա, Ա-
թէնք, Կոստանդնուպօլիս և ուրիշ երևելի
ուսումնական քաղաքներ. ու ըսկան ա-
մէն հարկաւոր գիրքերը հայերէն թարգ-
մանել. որով ըսկաւ ազգին մէջ գիտու-
թեան սկզբունքը մտնալ:

Վառնապուհ հանգարտութեամբ ու
կարգով քսանըմէկ տարի թագաւորելէն
ետքը մեռաւ: Եւ իր տղան Արաաշէսը
տասը տարւան խիստ սղփիկ ըլլալուն,
համար սուրբ Սահակին ձեռքով նախա-
րարները աղաչեցին Յաղկերտ Պարսից
413 թագաւորին, ու խոստով երրորդը նորէն
բերին աթոռը նստեցուցին:

ԻԸ

Հ. Խոսարով երրորդը երկրորդ անգամ
որչափ առեն թագաւորեց:

Պ. Խոսարով հազիւ թէ տարի մը թագա-
ւորեց, մեռաւ. և անատենը Հայոց երկի-
րը մեծ սլէկոծութեան մէջ ինկան. ամէն
կարգերը տակն ու վրայ եղան:

Վասն զի Յազկերտ Պարսից թագաւորը
ուղեւոր չալէր արեւսպաշտ ընել, իր
Շապուհ որդին անոնց թագաւոր դրաւ,
սպառնալով որ Պարսկական տօներով
նախարարները զբաղեցնէ: Հայերը ակա-
մայ ընդունեցան զինքը, ու ըսկսան ար-
համարհելով անոր հետը վարել: Շա-
պուհ շատ նեղանալով աս բանիւ վրայ
լսելով ալ թէ իր հայրն Յազկերտ հիւրնդ-
ցեր է, Պարսկաստան դարձաւ հրաման
տալով զօրագլխին, որ մեծամեծ նախա-
րարները ետէն խրկէ: Եւ ինքը Տիսբոն
հասած օրը Յազկերտ մեռաւ, ծառա-
ներն ալ Շապուհը ըսպանեցին, ու Վռամ
երկրորդ թագաւորեց Պարսից վրայ: Եր-
բոր նախարարները լսեցին Շապուհին
հրամանը ամէնքը մէկ եղած Պարսից զօ-
րացը դէմ ելան, զօրագլուխը ու զօրքե-
րուն շատը սպաննեցին, մնացածն ալ
փախուցին. իրենք ալ Վռամէն վախնա-
լով քաշուեցան բերդերու մէջ: Հայաս-
տանին ան կտորն որ Պարսից մասն էր՝
անգլուխ մնացած ոտքի տակ գնաց: Վռամն

418

419

Ք. Ե ալ մէկալ կողմէն վրէժ առնելու հա-
մար շատ չարիք ըրաւ: Սուրբ Սահակն ալ
տեսնելով որ խաղաղութիւնն չիկայ Պար-
սից մասին մէջ, ելաւ Յունաց մասը դնաց.
հոն թէպէտ առջի բերանը չէին թողուր
Յոյն իշխանները. բայց սուրբ Սահակ
Թէոդոս կայսրէն հրաման բերել տուաւ,
ու ըսկսաւ հոն ալ հայերէնը ծաղկե-
ցնել:

Հ. Խոտորով երրորդին մեռնելէն ետքը
հայերը ինչպէս կըրցան Արշակունի թա-
գաւոր ունենալ:

Պ. Վռամ Պարսից թագաւորը տեսնե-
լով որ հայաստան երեսի վերայ մնացած.
հարկը երթալով կըսկսիսիկոր, հաշտու-
թիւն ըրաւ նախարարներուն հետ, ու
422 Արտաշէս երրորդը Վռամ չսպուհին օր-
դան տանելով թը տարւան թագաւորե-
ցուց հայոց, անունն ալ Արտաշէր դրաւ:
Թէպէտ առջի բերանը ուրախացան նա-
խարարները. բայց Արտաշէս երրորդ բը-
նութեամբ մոլի ըլլալով, և սուրբ Սահ-
կէն շատ խրատուած ճամբայ չիգալով,
ըսկսաւ ատելի ըլլալ նախարարներուն.
անանկ որ նախարարները չիկարենալով
գիմանալ թագաւորին անկարգութեանը
յանձն առին բոլորովին Պարսից իշխա-
նութեան տակը մտնելու: Թէպէտ սուրբ
Սահակ շատ ջանաց որ միտքերնին փոխէ,
բայց ճար չեղաւ. չիկըրցան հասկընալ թէ
ասանկ բանի ձեռք զարնելը, ազգին թը-
շուառութեան պատճառ ըլլալ է. վեր-

Ջապէս գնացին Վաւիւն ամբաստանե- Գ. Ե
ցին Արտաշէսը, խնդրելով որ վերցընէ ի-
րենց ազգին թագաւորութիւնը, ու վը-
րանին Պարսից իշխան մը գնէ: Վաւիւ-
կանչեց թագաւորն ու սուրբ Սահակը ու
հարցուց անոնց. թէպէտ Արտաշէս ինքը
զինքը ազէկ արդարացուց՝ որ տէրութեւն և
կառավարութեան դէմբան մը չէ ըրած,
և սուրբ Սահակն ալ ազէկ պաշտպանեց
զանիկայ. բայց Վաւիւն ինքն ինքն
հայոց տէրութիւնը, սուրբ Սահակը
բանտ գնել տրւաւ, և Արտաշէս երբորդն
ալ Պարսկաստանին ներսի կողմերը քշել
տրւաւ՝ որ վեց տարի թագաւորելէն ետ-
քը. բանի մը տարիէն մեռաւ: Իսկ Վաւիւ-
ն ինքն ինքն ալ անուշով պարսիկ մը
մարդպան դըրաւ հայոց վերայ. և նախա-
րարն երուն ալ պարգևներ տալով տեղեր-
նին խրկեց: Ասանկ ազգատեցութեւն մը հայ-
երը իրենց ազգին Արշակունեաց ցեղին
թագաւորութիւնը ջնջեցին Քրիստոսի
428 թուականին, 580 տարի գիմանալէն
ետքը:

428

ԻԹ

Հ. Վեհմիհրջապուհին մարդպանութե-
ատենը ի՞նչ հանգիստեցաւ:

Պ. Վեհմիհրջապուհ բնութեւն ազէկ
մարդ ըլլալով, տառնընորս տարի խաղա-
ղութեամբ կառավարեց: Ան միջոցին
սուրբ Սահակին տեղը անպիտան մար-

Ք. Ե դիկ Պարսից հրամանովը ըսկսան կաթուղիկոս նստեցընել. ասով շատ անկարգութիւններ կը լլային աղգին մէջ. ինչւան որ նախարարներէն շատերը ձանձրացած՝ Վռամ Պարսից Թագաւորէն խնդրեցին սուրբ Սահակը. և որովհետեւ շատերն ալ չէին ուզէր, Վռամ հրաման տրւաւ՝ որ միայն ձեռնադրութիւնները սուրբ Սահակ ընէ, բայց կառավարութեանը չի խառնըւի: Եթէ տարի ալ ասանկ երթալէն ետեւ, եկան նորէն նախարարները աղաչեցին սուրբ Սահակին, որ նորէն յանձն առնէ կաթուղիկոսութիւնը. բայց սուրբ Սահակ հրաժարեցաւ՝ և Բլուր գեղը առանձնացած տարիէ մը վախճանեցաւ:

432

Հ. Վէհմիհրջապուհին ո՞վ յաջորդեց մարդպանսութեամբ:

442

Պ. Վէհմիհրջապուհին տեղը անցաւ Վասակ սիւնին, որ հայ ըլլալով պէտք էր որ աղգին ուրախութիւն պատճառէր, բայց անոր հակառակն եղաւ: Երբոր Յազկերտ երկրորդ՝ Պարսից Թագաւոր նստաւ, միտքը դրեր էր որ հայերը, Աղուանքը և Վրացիքը Պարսիցաղանդը դարձընէ: Ան միջոցին Վարազվաղանն ալ Վասակ Սիւնիին փեսան Թշնամութիւն ունելով Վասակին, դնաց հաւատքը ուրացաւ ու ըսկսաւ ամբաստանել Վասակը և յորդորել Թագաւորը, որ հայերը Պարսից աղանդը դարձընելու հրաման հանէ, յուսալով որ ինքը անով փառքի կը հասնի:

Անատենը Յազկերտ ալ աւելի գրողուած Գ. Ե մոգերուն խորհրդովը, հրաման հանեց, որ հայերը, Աղուանք և Վերք իրեն զօրք խրկեն: Ասով ազգին գլխաւորները կուղէր հեռացնել, որ ազգը կրակապաշտ ընելը դիւրին ըլլայ: Եւ որպէս զի ինքը հայոց սիրելի ըլլայ Վասակ սիւնիին մարդսանու թեան իշխանութիւն տուաւ: Աս եղաւ Վարդանանց հռչակաւոր պատերազմին ըսկիզբը: Անատենը Վասակ մարդսան եղաւ, և Վարդան մամիկոնեանը շատ զօրքով խրկեց թագաւորին, որ գնաց երկայն ատեն պատերազմ ըրաւ հոնաց գէմ:

Հոն ըսկսաւ Յազկերտ յորդորել նախարարները որ հաւատքնին ուրանան: Բայց յոյսը պարապ ելլելով՝ շատ նեղացաւ ու ըսկսաւ զանոնք չարչարել:

Ատոմ և Մանաճիհր նախարարները տեսնելով որ Յազկերտին միտքը չար է, առին իրենց զօրքը ու ետ դարձան: Յազկերտ ետենուն զօրք խրկեց ու ամէն ալ նահատակել տուաւ: Իր քովը եղած նախարարներէն ալ մէկ քանին չարչարեց, բանտ դնել տուաւ որ հաւաքէն դառնան:

449

Պատերազմը լըմնցնելէն ետքը զօրքերը արձրկեց, ու Դենչապուհ անունով մէկը հայաստան խրկեց իբրեք քննիչ, որ շատ նեղութիւն տուաւ հայերուն: Բայց երբոր անով ալ ճար չեղաւ, Յազկերտ իր նախարարներուն և մոգերուն խորհրդովը թուղթ գրեց հայերուն, որ կամ Պարսից

աղանդը ընդունին և կամ թղթին պատասխան տան : Անատեն Յովսէփի կաթողիկոսը ժողովք ըրաւ ու թղթին պատասխան գրեց : Պարսիկները զարմացան խելացի պատասխանին վերայ . բայց Յազկերտ կատղած, բոլոր Հայոց մեծերը դուռը կանչեց ու բանտ դրաւ, ըստիպելով որ՝ կամ հաւատքնին ուրանան և կամ արտուրին, որ Հայաստան անտէր մնալով՝ մոգերուն ձեռքը մատնուի : Երբոր նախարարները ատանկ նեղը մտան, մէկ քանին արդէն հաւատքի վերայ թոյլ ըլլալով խորհուրդ ըրին . ու իբր թէ թագաւորը խաբէլու համար յանձն առին մոգութիւնը, և մեծ պատիւ ընդունելով Յազկերտէն՝ դարձան Հայաստան՝ շատ մոգեր և զօրքեր հետերնին բերելով : Հայաստանի բնակիչները երբոր իմացան եղածը, և տեսան մոգերուն բազմութիւնն որ կուղեն եկեղեցիները գոցել, տակն ու վրայ եղած ըսկսան դէմ դնել մոգերուն շատ մարդ ալ վերաւորեցին : Ան ատենը Վարդան գնաց Յովսէփի կաթողիկոսին ոտքը ինկաւ, իմացուց իրենց միտքը, և ըսկսաւ ուրիշ նախարարներուն հետ դէմ դնել Պարսից զօրքին : Բայց Վասակ մարդ պանը սրբաւանց ուրացած ըլլալով, ըսկսաւ խաբէլութեամբ յորդորել որ առջի բերանը թոյլ տան մոգերուն, ու ետքը ինքը ճամբայ կըդնէ զանոնք : Եւ ասանկ շատ տեղ ըսկսան կրակատուններ շինել : Վարդան ուրիշ նախարարներուն հետ վա-

ղեց Վասակին հետ միացած զօրքին վերայ,
շատերը ջարդեցին և Վասակն ալ բռնե-
ցին. բայց ետքը զինքը թողուցին՝ աւետա-
րանին վերայ երգում ընելուն համար :
Նորէն ժողկեցան Շահապիւման քաղաքը
հարիւր հազարի չափ մարդ՝ մէկ սիրտ մէկ
հոգի Պարսից գէմ կռուելու և ըսկսան
կրակատունները աւրել և մոգերը ըսպան-
նել : Ան միջոցին լսեցին որ Աղուանից եր-
կիրն ալ մոգեր խրկուէր են, և Աղուանիք
իրենցմէ օգնութիւն կուզեն. իրենք ալ
Յոյներէն օգնութիւն ուզեցին, բայց
չիգտան : Ան ատեն ուրիշ ճար չունենա-
լով, իրեք բաժնեցին բոլոր զօրքը մէկը
Ներշապուհ Արծրունիին տըւին՝ Պարսից
գէմ կենալու համար, մէկալը Վասակին՝
որ հայաստանը սպհէ, երրորդն ալ
Վարդանին՝ Աղուանից կողմը երթալու
համար : Երբոր բաժնուէցան մէկմէկէ,
Վարդանին գէմ հանգիսեցաւ Պարսից
մեծ խումբը. զարկին ջարդեցին, ցրուե-
ցին Պարսից զօրքը, մտան Աղուանից եր-
կիրը ու հոն բոլոր մոգերը ջարդեցին ու
երկիրը ազատեցին. անցան անկէ գէտ 'ի
հոնաց կողմը, հոն Յաղկերտին շինած բեր-
դը քակեցին, և հոնաց հետ միաբանու-
թեան գաշինք դրին :

Աս միջոցիս Վասակ-նորէն հաւատաքը
ուրանալով՝ բոլոր հայաստան տակն ու
վերայ կընէր : Երբոր լսեց Վարդան մեծ
ցաւով մէկէն դարձաւ հայաստան ու
մեծ կոտորած ըրաւ Վասակին հետ միա-

Ք. Ե քանողներուն դէմ: Ետքը տեսնելով որ անմիաբանութեամբ տկարացած գլուխ տկառի չէլէն, Յաղկերտին դէտպան իւրը կեց թէ, թէոր իրենց բրիտանէութեանը չիդրպչի, նորէն կըհնազանդին: Յաղկերտ ալ տեսնելով եղած չարիքը, յանձն առնել ձեռնուց. բայց երբոր անոր միտքը ի մտցան՝ հայերը թոյլ չիկեցան, անատենը ալ յուսահատած Յաղկերտ, Միհրնէրտէհ հաղարապետը շատ զօրքով հայաստանին վերայ խրկեց որ կամ դարձնէ, կամ կորսնցընէ զամենքը: Միհրնէրտէհ առջեւ բերանը Վասակին ձեռքով խաբիւրբելով ջանաց գործք տեսնելու. բայց երբոր չիյաջողեցաւ, տեսնելով ալ որ Վասակ հաստատուած է չարութեանը մէջ, զօրքը անոր յանձնեց ու ինքը դարձաւ Յաղկերտին. և բոլոր յանցանքը Վասակին վերայ ձգեց: Անատենը Վարդանին հրամանով վաթսուներկեց հաղարի չափ զօրք ժողովեցան Արտաշատ քաղքին մէջ, անկէ անցան՝ Աւարայրի գեղին և Տղմուտ գետին քով բանակին գրին, ու մեծ ջերմեռանդութեամբ հաւատքի համար մեռնելու սպարաասուրեցան:

Առաւօտանց որ հոգեգալստեան եօթներորդ օրն էր, ըսկսան սպաւերազմիլ մեծ կորրճութիւն. բայց չինգ հաղար հոգիի չափ մարդիկ Վասակին հետ սրտերնին մէկ ըլլալով, ըսկսան շփոթութիւն ձգել զօրքին մէջ ու փախչիլ: Մնացածները ինչւան իրիկուն զարնուէլէն ետքը, Վար-

դանը վերաւորեցաւ ընկաւ. զօրքն ալ արդէն հոգնած, բոլորովին չփոթեցան, գլուխնին քաշեցին, ասդիս անդին ցրուեցան: Երկուհարիւր իննսունըվեց հոգի ինկան պատերազմին մէջ. եօթըհարիւր քառսուն հոգիէն աւելի ալնոյն օրերը ասդիս անդին եղած պատերազմներուն մէջ մեռան, բոլորը մէկէն կընէ հազար երեսունըվեց հոգի: Իսկ Պարսիկներէն անօրը ինկան իրեքհազար հինգ հարիւր քառսունըջորս հոգի: Այսչափ չարիքը բաւական չլսեալելով Ասասի, ըսկսաւ խաբէութեամբ շատերը բռնել ըսպաննել. և Յովսէփ կաթուղիկոսը՝ մէկ քանի քահանաներ ալ մէկտեղ բռնեց շղթայի զարկաւ:

Աս բաներս տեսնելով ուրիշ նախարարներն ալ, խուժք խուժք եղած դացին Պարսից երկիրներուն վերայ, ըսկսան քաղաքներ աւրել, մարդիկը ջարդել՝ գերի առնել: Մուշկան Նիւսաւաւաւորա Պարսից զօրատեալը գրեց Յազկերտին, թէ ասամէն չարեաց պատճառը Ասասին է: Յազկերտ խռոված՝ որ մաքի դրածը չիյաջողեցաւ, չէր գիտէր ինչ ընելիքը. մէկէն հրաման խրկեց, որ Արորմիզդը նորէն մարդ պան դրուի և թոյլ տրուի Հայոց իրենց կրօնքը պաշտելու. և թէ Հայերուն գլխաւորները խաբելով դուռը խրկէ, իբր թէ նոր կարգադրութեանց վերայ խօսելու համար, բայց միտքը ան էր, որ մեծերը վերցընելով մէկալնոնք հանդարտին:

Լ

Հ. Ատրորմիզդ մարզպան ըրալէն ետե՛
Հայաստանին խռովութիւնը ինչ վիճակի
մէջ մնաց :

Պ. Ատրորմիզդ եկաւ շղթայի զարկած
քահանաները Յազկերտին խրկեց: Նմանա-
պէս նախարարներն ալ երգում առնելով
ելան գացին, թէպէտ և յայտնի իմացան
որ խաբէութիւն է: Ատրորմիզդ Հայաս-
տանին համար հրաման տրւաւ որ ամէն
մարդ բանի գործքի հետ ըլլայ և իրենց
կրօնքը պաշտեն. թէպէտ ասդիս անդին
կրակատուններ և անկարգութիւններ
մնացին: Իսկ նախարարները երբոր Յազ-
կերտին հասան զամէնքն ալ բանտ դնել
տրւաւ. ետքը գատաստանի նստաւ, ու
շատ քննութիւն ընելէն ետեւ, Աստաղը
յանցաւոր գտնուեցաւ ու մահապարանե-
րուն բանտը դրուեցաւ. հոն Աստաղ յու-
սահատած որդիստեցաւ ու մեռաւ:

Թշուառ մահը լսողը վերան կըցաւի.
բայց վարքը կարգացողը՝ ազգին վերայ
հասուցած չարիքը կուլայ, ու անոր ա-
նէծք կուտայ:

Յազկերտ թէպէտ նախարարներուն քա-
հանաներուն վերայ յանցանք չիկըցաւ
գտնալ, բայց զանոնք ալ բանտ դնել
տրւաւ, հրաման տալով որ երբոր հաւատք-
նին ուրանան՝ ազատին: Եւ երբոր հո-
նաց դէմ ըրած պատերազմը յաջող չիգը-

նաց, բարկացաւ ու քահանաները դադար
տուի ըստաննել տուաւ: Նախարարներն
ալ չորս տարի բանտին մէջ տանջեւէն ետ-
քը, Շղոմշապուհ իշխանին աղաչանքովը
ազատեց, բայց հրաման չիարեաւ ետ
դառնալու: Երկրորդ տարին ինքը մե-
ռաւ. ու Պերոզ պզտի տղան երբոր նըս-
տաւ, ու թը տարի զանոնք իրեն դործքե-
րուն աշխատցընեւէն ետքը, երբոր Ա-
տրըվշնասպ նոր մարզպան կերթար կոր
Ատրորմիզդին տեղը, զիրենք ալ ազատ
թողուց որ երթան:

Ք. Ե
454

456

464

Գովեւու արժանի է Հայոց կրօնասի-
րութիւնը, բայց խիստ ցաւալի է իրենց
ընկերսիրութեան պակսութիւնը: Թէոր
կրօնասիրութեամբ Պարսից աղանդին
յալթեցին, ու իրենց կրօնքը դարձեալ
հաստատ պահեցին, ընկերսիրութեամբ
Պարսից տէրութեանն ալ կըրնային յաղ-
թել ու իրենց տէրութիւնը և կրօնքը ա-
ւելի ամրցընել:

Հ. Ատրըվշնասպին մարզպանութեան
ատենը Հայերը լինջպէս անցուցին:

Պ. Դարձան նախարարները և ըսկսան
խաղաղութեամբ իրենց գործքին հետըլ-
լալ: Մեծին Վարդանայ Հմայեակ եղ-
բայրը չորս տղայ թողուցեր էր, Վահան,
Վասակ, Արտաշէս, Վարդ: Վահանը
խիստ քաջ ըլլալով և խելացի վարմունք
ունենալով՝ ամէնուն սիրելի էր, նաև Պե-
րոզի Պարսից թագաւորին: Անոր համար
ուրացեալ նախարարները, որ դեռ կըգըս-

նըւէին Հայաստանին մէջ. անոր նախան-
ձեցան ու վերան ըսկսան ամբաստանու-
թիւն ընել: Անտուներ Աւհան որպէս զի
Պերողին ագբէն չիյնայ, գնաց ինքն ալ
ուրացաւ հաւատքը. բայց ետքէն խիզճը
ղարկաւ, ու խիստ անհանգիստ կեանք մը
ըսկսաւ անցընել:

Ասմիջոցիս Պերող Հեփթաղներուն վը-
րայ սլատերազմ բանալով, Ատրվչնասպին
լուր խրկեց՝ որ Հայոց զօրքը առնէ ու
գէպ'ի Աղուանք երթայ: Երբոր սլատե-
րազմը լըմնցաւ ու Հայոց բանակը ետ դար-
ձաւ, եկան Շիրակայ դաշտին մէջ բանա-
կեր էին. զօրաց մէջ շատ ուրացեալ նա-
խարարներ ալ գտնուելով կարհամարհէին
քրիստոնեաները: Բանակին մէջ ձայն
եղաւ թէ Ախթանիկ Արայ թագաւորը
ապստամբեր է Պարսիկներէն և սլատե-
րազմի կըստարատուի, շատ Հոնաց զօրք
ալ բերել սլտի տայ: Ասով սիրտ առած
քրիստոնեայնախարարները՝ որ ուրացեալ
ներէն զատ բանակեր էին, խորհուրդ
ընին որ իրենք ալ գլուխ քաշեն. կեան-
քերնին եկեղեցւոյ վըրայ գնելով Հայաս-
տանը մաքրեն կռապաշտութիւն: Աւհանն
ալ գլուխ կեցաւ Մէջերնէն Արապչա-
սլուհ անունով մէկը գնաց մատնեց Պար-
սից բանակին: Ատրվչնասպ վախնալով որ
վտանգ մը չըլլայ, եղաւ գէպ'ի Պարսկաս-
տան փախաւ. Աւհանեանք ետեւէն վա-
ղեցին ետ մնացածներէն մէկ քանի հոգի
ջարդեցին, ու Դուին քաղաքը դարձան,

Սահակ բագրատունին մարզպան դրին Ա. Բ. Ե. Թ. Ե. 481
տրվինասպին տեղը, Վահանն ալ սպա-
րապետ ընտրեցին ու սկսան պատերազմի
սկստրաստընիլ: Ատրվինասպը նորէն ու-
րացեալները ժողվեց'եօթը հազար զօրքով
եկաւ ինչեան՝ Նախիջևանայ մօտերը: Վա-
հանին գունդը տեսնելով որ միաբանով
խիստ քիչ էայ, և Վրաց կողմէն ալ ձայն մը
չիկայ, Աստուծոյ ասպաւինեւով՝ միայն
չորս հարիւր հոգի չորս գունդ ձեացու-
ցած խրկեց թշնամիներուն դէմ Ակոռի
դէղը: Պատերազմը ըսկսելուն պէս Գար-
ջոյլ նախարարը իր հարիւրովը մէկտեղ
անցաւ թշնամեաց կողմը: Անտեսն մէ-
կաշնոնք ալ աւելի կատղած՝ սաստիկ
զարնրեցան ու շատ մարդ ջարդեցին,
Ատրվինասպն ալ մէկտեղ. ցրուեցին բո-
լոր բանակը և ուրախութեամբ գարձան
Դուին քաղաքը:

ԼԱ

Հ. Սահակ բագրատունին մարզպա-
նութեան ատենը հայերը կըրցան խաղա-
ղութիւն գանել:

Պ. Մէջերնին անմիաբան, Պարսիկնե-
րէն ասպտամբած, մէկ կերպով մը չիկըր-
ցան հանգստանալ: Վասն զի Վահան
սպարապետը տեսնելով եղած յաջողու-
թիւնը, իմացուց մէկ բանի երեւելի նա-
խարարներուն. որ գան իր քովը ժողվին.
ոմանք ելան գնացին, ուրիշները արհա-

մարհեցին, և իրենց չերթալը բաւական չարիք չիսեպելով՝ մէկալ գացողներուն ալ ետևենէն վազեցին ու պատերազմով կուղէին արգիլել որ չերթան. բայց ահոնց քաջութենէն յաղթըւելով, ամօթով ետ դարձան:

Պարսից թագաւորը լսելով ասեղածնէրը, շատ զօրք խրկեց հայոց վերայ Ատրնէրսէհին ձեռքովը հրաման տալով որ Ահհանը ողջ բռնեն իրեն բերեն. և Ահհանին Արդեղբայրն ալ բանտ դնել արւաւ: Ահհան սպարապետը շիկորնալով բոլոր հայերը իրեն հետ միաբանել, առաւ իր քիչ զօրքը, Յովհան մանդակունի հայրապետն ալ մէկտեղ, որուն ազօթքին սպաւիններ, էր գնաց բանակեցաւ Ներսէհապատ գեղը Պարսից բանակին մօտ: Առաւօտ եղածին պէս պատերազմի ըսկըսան, զարկին զարնըւեցան, առջի բերանը ըսկսան տկարանալ: Ահհան տեսնելով որ իր ընկերները փախչելու կրնային կոր, խաչ հանեց երեսը, մտաւ թշնամեաց մէջը, և իր օրինակովը ամէնքն ալ սիրտ առնելով, մեծամեծ իշխաններ ըսպաննեցին ու բանակը ցրուեցին: Ան միջոցին Ահհանին եղբայրն ալ Արդ հրաշքով ազատած հասաւ քովերին. անանկ որ ազատելուն կերպը ինքն ալ չէր իմացեր:

Հ. Ահհանեանք Արաց Ախթանիկ թագաւորէն կրրցան օգնութիւն գանել ինչպէս որ կըրօւսային:

Պ. Օգնութիւն գանելու տեղ աւելի

փնտաւեցան. վասն զի Ախթանիկ Պար-
 տիկներէն ապրստամբած ըլլալով և յու-
 սահատած՝ գէմ գնելու ուժ չունենալուն
 համար, և հայոց ուժը և միամտութիւնը
 գիտնալով, ձայն հաներ էր թէ հոնացմէ
 շատ զօրք օգնութիւն պիտի գան. կար-
 ծելով թէ հայերը մէյմը գրգռուինն է բա-
 ւական կըլլան իրեն օգնելու: Իրաւ կըլլա-
 ջողեր Ախթանիկին մտած մտնէր՝ թէ որ
 հայոց անմիաբանութիւնը արգելք չընէր:
 Ուստի Պերոզ երբոր լսեց Ահաճանեանց
 յաղթութիւնը, Միհրանը շատ զօրքով
 խրկեց հայոց և Արաց գէմ: Ախթանիկ
 իմանալով, ինչպէս վերը ըսինք. լուր
 խրկեց հայոց որ գան իրեն օգնեն, սուտ
 խոսամունք ալ ընելով՝ թէ հոնք ալ շատ
 զօրքով պիտի գան մեկտեղ: Ահաճան գրած
 գաշինքէն ետ չիկենալու համար, առաւ
 զօրքը ու գնաց գէտ ի Վանգարաց գա-
 ւառը: Ախթանիկ զիրենք խաբիւրբելով
 թէ հոնաց զօրքը կուշանայ կոր, հոնտեղ
 ւանքը ըստատել տուաւ, ինչւան որ Միհ-
 րան հասաւ անթիւ զօրքով ու փիղերով:
 Հայերը տեսնելով իրենց քիչ ըլլալը, թըշ-
 նամեաց բազմութիւնը, և Ախթանիկին
 ըրած խաբէութիւնը սրտերնին կտարե-
 ցաւ, ու շատերը գաղտուկ Միհրանին
 հետ խօսք գրին որ իրեն կողմը անցնին:
 Պատերազմը երբոր խառնըւեցաւ, ըսկը-
 սան հայերը խելքէ գուրս սաստիկ ջարդ
 տալ Պարսից զօրքին. բայց երբոր Ախթ-
 անիկ իր զօրքովը փախաւ և շատերն ալ

Պարօխի կողմը անցան, մնացածները տկարացած ետ քաշւեցան գէս 'ի Տայոց կողմը Մկնառինջ գեղը հարիւր հոգւով, կէս մը յաղթած կէս մըն ալ յաղթւած: Հոն նահատակւեցաւ Սահակ ասպետը և Վառսակ Վահանին եղբայրը:

Միհրան Վահանին ետեէն ընկաւ կողեր ձեռք ձգել, կամ հաշտութեամբ հնազանդեցնել: Բայց Վահանին սիրտը մեծ, և կտրըծութիւնը անյաղթելի, թէպէտ բոլոր Հայերու երեսէ ինկած, սաստիկ սրատափաններ գրեց Միհրանին, թէ ինչւան որ քրիստոնէութեան ազատութիւն չիստափանաւ, հնազանդելիք չունինք: Նոյն միջոցին Միհրան ետ կանչւեցաւ:

ԼԲ.

Հ. Միհրանին ետ դառնալէն ետեւ Վահան և Հայերը կըրցան հանգիստ մնալ:

Պ. Թէպէտե Հայերը խեղճութեան մէջ կապրէին՝ ամէնքը մէյմէկ գիւքաշուած, բայց Պերող Վահանը ձեռք ձգել ուզելով, նորէն շատ զօրքով խրկեց Զարմիհր հազարաւոխտը, ապրապրելով որ Վախթանկ Վրաց թագաւորը և Վահանը բռնէ: Վահան անատենը Դուին քաղաքը գրանրւելով, տեսաւ որ իր սրտածառաւ քաղքին մնաս սլիախ հասնի, խորհուրդ ըրաւ իր մարդիկներուն հետ, ու երկերկու հո-

գիւ ելան քաղքէն, և Պարսից բանակին Գ. Ե
մէկ կողմը զարնելով աւրելով գնացին
Շաղսգոմ գաւառը, մասն Արայրվա-
րոյ ըսուած բերդին մէջ:

485

Հազարաւուխտ տեսնելով Աշա-
նեանց յանդըգնութիւնը, չէր գիտեր ինչ
ընելիքը. զօրքն ալ սարսափած՝ Աշա-
նին ընկերները երկնքէն իջած երկըթէ
մարդիկ կրկարծէին: Հազարաւուխտ ե-
տենէն ինկաւ, հասաւ Այրայրվարոյ
բերդը, բայց Աշանը հոն չիգրտաւ: Եւ
ինքը ետ դարձաւ, Պերոզին հրամանովը
մարզպան դնելով Հայոց Շապուհ Միհ-
րանեան սարսիկը:

Հ. Շապուհ Միհրանեան մարզպանը
Աշանին ինչ կըրցաւ ընել, և Հայերը
ի՞նչպէս նայեցաւ:

Պ. Շապուհ տեղեկանալով Աշանայ
ուր ըլլալը, գնաց ետեւէն Արշարունեաց
գաւառը ջրի մը քով կեցաւ իր զօրքով:
Երբոր իմացաւ Աշան Շապուհին գալը,
Ժողովեց գեղացիները, ձեռւընին վահան-
ներ տուաւ, գիշեր ատեն տարաւ թշնա-
մեաց գիմոցը կարգաւ կեցընել տուաւ,
ու ինքը զօրքով դարձաւ ուրիշ ծածուկ
ճամբով յանկարծ վերանին վազեց. գի-
շերւան մէջ խռովութիւն մը ձգեց մէ-
ջերնին, որ ըսկսան մէկզմէկ ջարդել.
ասանկով վեցհարիւր հոգի ինկան անոնց-
մէ. մնացածներն ալ իրեք հազար հոգի
փախան ցրուեցան:

Կապեցաւ Շապուհ Միհրանեան, ու

աւելի շատ զօրքով վաղեց Վահանայ վըրայ, միտքը դնելով որ կամ մեռնի կորսըւի կամ կոտորնցընէ : Վահանին քովնները տեսնելով վտանգին մեծութիւնը, ձգեցին փախան, հարիւր հոգիէն մնացին մինակ երեսուն հոգի : Պարսիկները տեսնելով անոնց քիչորութիւնը, կարծեցին որ խենդըցեր ու մեռնելու կուգան կոր, ասանկ մտքով երբոր անհոգ կեցեր էին, անոնք յանկարծ փոթորկի սկսա մտան մէջերնին, տակն ու վըրայ ըսին այնչափ բազմութիւնը, որոնց մէջ ըսպաննեցին նաև Գդիհոն Աիւնին որ ուրացողներուն գլուխն էր իրենցմէ չորս հոգի մնայն ընկան, իսկ մէկալնոնք անվախ քովերնէն անցան դացին իրենց աեղը : Շապուհ Միհրանեան ան միջոցին լսեց Պերոզին մահը ու դարձաւ թագաւորելու յուսով : Բայց թագաւորեց Վաղարշ Պերոզի եղբայրը, հոն Վահանին քաջութիւններուն վըրայ ալ խօսելով, և Պարսից դէմ կենալուն պատճառները խմանալով, մէջերնին իրաւունք տուին Վահանին, ու խօսք դրին որ զինքը հանգարտեցընեն, որ հայաստանը խաղաղի և հարկերուն արգելք չըլլայ :

Հ. Վաղարշ Պարսից թագաւորը Վահանին հետ ինչ կերպով հաշտուեցաւ :

Պ. Վաղարշ մարդպան խրկեց հայոց Նիխոր Վչնասպդատ անունով խաղաղասէր մարդը, հրաման տալով որ Վահանին հետ խաղաղութիւն ընէ : Եկաւ Նիխոր

Հէր Գաւառը, Վահանին մարդ խրկեց
Հաշտութեան համար: Վահան պատաս-
խան խրկեց. թէ որ աս իրեք բանը յանձն
առնէ, կը հաշտուիմ և կը հնազանդիմ: Ինչ,
որ մեր քրիստոնէութեան չի սառնուին.
Եւ, որ հաւատարիմ մարդ լիը միայն պատ-
ւոյ հասցնեն. Դ, Դատաստան մը չի
կըտրեն. ինչուան որ երկու կողմի պատ-
ճառները չի բռնեն: Երբոր Նիսոր հաւնե-
ցաւ ըրած ինդիքներուն, Վահան ելաւ
գնաց Նիսորին բանակը, և ներս մտնելու
ատեն հրաման տուաւ որ պատերազմի
եղանակով փող զարնեն: Նիսոր վախնա-
լով որ չըլլայ թէ խաբէութիւն մը ընէ,
լուր խրկեց թէ Պարսից մեծ սպարա-
պետը միայն կընաց ատանկ փող զարնել:
Վահան պատասխան տուաւ, թէ նախ
զիս հնազանդեցուր, ես ալ ետքը Պարսից
սովորութեանը կը հնազանդիմ: Ասով
ուղեց իմացնել թէ իբրեւ յաղթող ար-
դարութեան վրէժխնդիր՝ հաշտութիւն
խօսելու կուգայ, չէ թէ իբրեւ յաղթը-
ւած: Հոն մեծ սիրով տեսնուեցան,
դաշինքը հաստատեցին: Ետքը Վահան
գնաց Պարսից դուռը երդում առաւ
թագաւորէն, ու ընդհանուր սպարապե-
տի անունով դարձաւ Հայաստան Վաղարշ
շտպատ քաղաքը, և մեծ ուրախութիւն
եղաւ բոլոր աղգին:

Ք. Ե

ԼԳ

484

Հ. Վահանը Վաղարշէն առած սպարապետութեանը մէջ հաստատ մընաց :

Պ. Չէ. հապա ալ աւելի մեծցաւ. վասն զի Վաղարշ Վահանը սպարապետանութենէն ետքը Անդեհիան անուանուլ Պարսիկը մարզպան խրկեց հայաստան, որ քիչ օրէն հարկի մը համար դուռը երթալով, զՎահանը այնչափ դովեց, որ Վաղարշ անոր սպարապետութեան տեղ մարզպանութեւն հրովարտակ խրկեց : Եւ Վահանին աղաչանքով Վարդ եղբայրն ալ սպարապետ դնել տուաւ : Աս բանիս վերայ ուրախացած Յովհան Մանգալուհի հայրապետն ալ, Դուին քաղքին եկեղեցւոյ մէջ մեծ հանգէս ընելէն ետքը, փառաւոր ուրախութեան ճառ մը խօսեցաւ Աստուծոյ ողորմութեան վերայ :

485

Ետքը Վահան ջնջեց բոլորովին հայաստանին մէջէն կրակատուններուն յիշատակը, և անոնց տեղը եկեղեցիներ շինել տուաւ. և ըսկսաւ ուրիշ շատ կարգաւորութիւններ ընել հայաստանին մէջ 1 :

Երբոր Վաղարշին տեղը կաւատ նստաւ

1 Աս ապեններն է որ մէկ քանի Եփեսոսի հերետիկոսներ էին հայաստան, ու Քաղիէ Դոնի սուրբ Ժողովոյ սխան լաւ դարնել ըսելով թէ հոն Եփեսոսի լաւդապետութիւնը ընդունեցան :

Թագաւոր, Թէպէտ առջի բերանը նորէն Բ. Ե
հաստատեց Վահանին մարզպանութիւնը
բայց ետքը մոգերէն յորդորւած՝ Պարսիկ 490
մարզպան խրկեց շատ քուրմերով՝ որ նորէն
հայոց մոգութիւն սորվեցընեն . ու շատ
տեղ նորէն ըսկսան կրակատուններ շինել
հայաստանին մէջ և նեղել հայերը : Վա-
հան տեսնելով աս եղած անկարգութիւն-
ները . և ուրիշ ճար չի գտնաւով, նախա-
րարներուն հետ մէկ եղած, մայրեցին
Պարսից զօրքին և մարզպանին վերայ . զա-
մէնքը ջարդեցին, ամէն կրակատունները
աւրեցին :

Իսկ Կաւատ անատենները ուղեւով
Յունաց գէմ պատերազմի երթալ . առ-
հարկի հայոց հետ հաշտութիւն խօսե-
ցաւ ու անոնցմէ ալ զօրք առած՝ դնաց
Յունաց վերայ :

Վահան քսանըվեց տարի խելացի կա-
ռավարութեամբ մարզպանութիւն ընե-
լէն ետեւ վախճանեցաւ :

Հ. Վահանէն ետքը ո՞վ նստաւ մարզ-
պան, և հայոց վիճակը ի՞նչպէս եղաւ :

Պ. Վարդ Վահանին պղտի եղբայրը
անոր տեղը մարզպան նստաւ, բայց չորս
տարի միայն մարզպանութիւն կրցաւ ընել .
վասն զի անպիտան մարդիկ վրան տմբատ-
տանութիւններ գրեցին . անոր համար
Կաւատ զինքը կանչեց ու մարզպանու-
թենէն ձգեց և տեղը նստեցուց Բուր-
դան անպիտան պարսիկ մը, որ իրեք տարի
մարզպանութիւն ըրաւ հայերը նեղելով :

Ք. Ե Ան օրերը Հոնաց զօրքը վաղեցին Հայաստանին վերայ ու ըսկսան շատ չարիք ընել : Երբոր Սասուն գաւառը հասան, Մժէժ Գնունի իր զօրքովը գէմերնին ելաւ ու ցրուեց փախուց զամէնքը . ետքը նախարարներէն ալ մէկ քանին իրեն հետ միաբանած՝ բոլորովին հանդարտեցուցին Հայաստանը . Կաւատ լսելով Մժէժին քաջութիւնները և հաւատարմութիւնը զինքը մարդպան գրաւ Բուրղանին տեղը, որ երեսուն տարի մարդպանութիւն քշեց :

Հ. Հայաստանին մարդպանութեան ատենները Յունաց մասին մէջի Հայերը ինչպէս կրկաւաւարէին :

Պ. Հայոց մարդպանութեան ատեն Յունաց մասին մէջն ալ խռովութիւն պակաս չէր . երբեմն նախարարները մէկ մէկու գէմ ելլելով, երբեմն ալ Յունաց իշխաններուն կիւրապաղաաններուն բռնութենէն նեղանալով : Բայց առանձին քաջ կարիճ Հայեր միշտ կրգտնէին թէ Յունաց զօրացը մէջ և թէ Հայաստանին մէջ : Բայց ինչ օգուտ կտրճութենէ, երբ ազգին օգուտը ճանչնալ չիկայ, և միաբանութեան սէր չիկայ :

ԼԳ

Հ. Մժէժ Գնունիին տեղ ո՞վ եղաւ մարդպան, և ինչ երեւելի գործք ըրաւ :

548

Պ. Խոսարով Պարսից թագաւորը Դենշասուհ պարօսիկը մարդպան խրկեց, որ

ըսկտաւ Հայերը Հաւատքի Համարնեղէլ : Բ. Լ.

551

Ան միջոցին Մովսէս երկրորդ կաթուղիկոսը նեղանալով Գենչապոլէսին ըրած. ներուն վերայ, աղաջանքի թուղթ գրեց խոսրովին՝ յիշելով Աղարշ թագաւորին խոստմունքը որ խոստացեր էր Հաւատքի Համար Հայերը ձնեղելու : Խոսրով Հաւնեցաւ աղաջանքին և ուրիշ մարդպան խրկեց Աշխատ Ահրամ անունով, որուն ետէն նստաւ Արազգատ սարսիկը. ետքը Սուրէն Ճիհր, որ ըսկտաւ նորէն նեղէլ Հայերը, և երկրորդ Արդան մամիկոնեանին Մանուէլ եղբայրը ըստաննեց :

Աս ատենները Մովսէս կաթուղիկոս Հայոց տամարը նորոգեց, և նոր թուական հաստատեց :

Հ. Սուրէն Ճիհր մարդպանը Մանուէլ մամիկոնեանը ըստաննեղէն ետև ուրջապատեն մնաց մարդպանութեան մէջ :

Պ. Խիտա քիչ վասն զի երկրորդ Աղարդան մամիկոնեանը խիտ նեղանալով, նախարարներուն հետ խօսք դրաւ ապրտամբելու Համար : Յուստիանոս կայսեր ալ թուղթ գրեց, որ օգնէ իրենց, ու իրենք ալ անկէ ետքը կայսեր հարկատու ըլլան : Եւ Յուստիանոս կայսեր խոստմունքներուն վստահանալով, վազեց Գուլին քաղաքը, բռնեց Սուրէն մարդպանը ըստաննեց, իր դործակալն ալ մէկտեղ, և ամէն մոգերը և Պարսից զօրքն ալ ջնջեց. խոսրով երբոր ըսեց աս բաներս, կատուեցաւ,

564

571

Ք. Ե խրկեց Հայաստանին վերայ շատ զօրք ու փիղեր : Արարդան ալ իրեք բաժնեց իր զօրքը, ու երկուքը դարանի դրած, մէկ խմբովը ըսկսաւ պատերազմիլ :

Կռւին սաստկացած տառեր հասան մէկալ խումբերն ալ, մեծ ջարդ տուին Պարսից զօրացը և զրուեցին : Խոսքով ալ աւելի կատղած, նոր մեծ խումբ հանել տուաւ : Արարդան տեսնելով որ Հայերը իրենց բնական վատութիւնը ձեռք առած, միաբանիլ չեն ուզեր, մէկ քանի նախարարներուն հետ մէկտեղ ելաւ դնաց Կոստանդնուպօլիս, Յուստինոս կայսրէն օգնութիւն ուղեց ու շատ Յունաց զօրքով Յովհան նախարարն ալ կայսեր հրամանովը մէկտեղ առած, եկան Պարսից դէմ ու զրուեցին բոլոր բանակը : Բայց Արարդան վախնալով Հայոց մատնութենէն, դարձաւ նորէն Կոստանդնուպօլիս :

Խոսքով ինքը անձամբ ելաւ հարիւր հազար հետեակով և քառսուն հազար ձիաւորով Յունաց և Հայոց դէմ. շատ անգամ զարկին զարնուեցան, էն ետքը հաշարուեցան դարձեալ, Հայաստանը թողլով Պարսից ձեռքը, եօթը տարի գլուխ քաշած կենալէն ետքը :

Հ. Երբոր Խոսքով Պարսից թադաւորը նորէն Հայաստան մարդպան խրկելու իշխանութիւնը առաւ, Հայերուն վիճակը ինչպէս եղաւ :

578

Պ. Խոսքով նոր մարդպան խրկեց Ճինը Ալան որ տասնըհինգ տարի խաղաղու-

Թեամբ կառավարեց : Աս ատեններս
 խոսքով երկորդ Պարսից Թագաւորը հա-
 լածւելով իր Վահրամ զօրավարէն, օգ-
 նութիւն ուղեց Մօրիկ կայսերէն : Յու-
 նաց զօրագլուխներն էին Մուշեղ Մամիկ-
 կոնեան, Ներսէս Բասենցի, և Սմբատ
 Բաղմայաղթ . ասոնք գնացին Վահրամն
 ըստաննեցին ու խոսքովը աթոռը նստու-
 ցին . խոսքով զՍմբատը Պարսից զօրավար
 անուանեց, Մուշեղն ալ Ազատ իշխան :
 Ետքը Սմբատին շատ քաջութիւններուն
 համար, խոսքով զինքը մարզպան դրաւ,
 Վրկանի աշխարհն ալ իրեն յանձնեց :
 Վրկանի մէջ շատ հայեր կային հայե-
 րէնը մոռցած, Սմբատ անոնց վարպեա-
 ներ դրաւ որ հայերէն սորվեցնեն : Ղը-
 ւին քաղքին մէջն ալ մեծ եկեղեցի մը
 շինեց . և շատ քաջութիւններ ալ ընե-
 լով, ութը տարի մարզպանութիւն ընե-
 լէն ետքը մեռաւ : Սմբատ Բաղմայաղ-
 թէն ետեւ ալ սլարսիկ մարզպան չինըս-
 տաւ, ինչւան որ Տաճիկները զօրացան,
 Հայաստանին վերայ, ու ռստիկաններու
 ձեռքով կրկառավարէին :

ԼԵ

Հ . Սմբատ Բաղմայաղթէն ետքը ո՞վ
 եղաւ հայոց մարզպան :

Պ . Դաւիթ Սահաւունին Սմբատէն
 ետքը մարզպան ընտրուեցաւ նախարար-
 ներուն ուղեւովը : Ասոր մարզպանութե-

Ք. Ե ատենը խոսարով թշմանալով Մուշեղ Մա-
միկանեան ազատ իշխանին հետ իր քեռոր-
դին Միհրանը խրկեց Տարոն գաւառին
605 վերայ : Մուշեղ ինքիրեն չհամարձակե-
լով գէմն ելելու, Գայլ Վահանը խրկեց
որ իր ազգականն էր : Գայլ Վահան շատ
վարպետութիւններով և խաբխրեւելով
ըսպաննեց զՄիհրանը բոլոր զօրքին հետ
մէկտեղ : խոսարով կատաղած՝ տեղը խրկեց
զՎախթանկը, գայլ Վահան անոր զօրքն
ալ աղէկ մը ջարդեւէն ետե, վերան հի-
ւանդութիւն մը եկաւ, ու անով մե-
ռաւ :

607 Գայլ Վահանին տեղը անցաւ որդին
Սմբատը, որ Վախթանկը ըսպաննեց և
ուրիշ զօրավարներ ալ : Ետքը երբոր Յաղ-
կերտ վերջինը թագաւորեց, Սմբատ հե-
625 տը հաշտութիւն ըրաւ : Իսկ Դաւիթ Սա-
հառունին քսանըջորս տարի մարդպանու-
թիւն ընեւէն ետե, կասկածելով ոմանց
չարախօսութենէն՝ ելաւ գնաց Կոստան
գնուալօղիս : Անոր տեղը խոսարով գրաւ
զՎարազաիրոց բազրաատունին որ Սմբատ
Բաղմայաղթին որդին էր, ու եօթը տարի
մարդպանութիւն ընեւէն ետքը վախնա-
լով Ատրպատականի մարդպանին ձեռ-
քէն, ելաւ ընտանիքովը մէկտեղ Յունաց
երկիրը գնաց :

Հ. Վարազաիրոց բազրաատունէն ետե
նվնստաւ մարդպան :

Պ. Վարազաիրոցին Յունաստան քա-
շուեւու ատենները Պարսից մէջ մեծ խռո-

վութիւն ըլլալով, Հագարացիք ալ զօրա- Գ. Ե
ցան տիրեցին բոլոր Պարսկաստանին :

Ան ատենը Հայերը խելւենին գլուխ-
նին ժողովելու ու կարգաւորեալ աերու-
թի մեջերնին հաստատելու աեղը՝ խրնդ- 652
րեցին Յունաց կայսրէն որ Դաւիթ Սա-
հառունին կիւրապաղատ խրկեց իրենց :
Խրեք տարիէն Հայերը Դաւիթը վաւն-
աեցին ու ըսկսան իրենք մեկմեկու հետ
կռուիլ, աշխարհս տակն ու վրայ ընել :
Հագարացիք ալ յարմար ատեն դասն,
ըսկսան Հայաստանին վրայ վազել :

Թէոգորոս ռըշտունին տեսնելով աս 656
խառնակութիւնները, ըսկսաւ մարզպանի
սէս ինքնիրեն քիչ մը հոգ տանիլ ու կա-
ռավարել : Աս միջոցիս Հագարացիք ըս-
կըսան դէպի Տարօնին վրայ քաշել : Վա-
հան Ամասարական ութ հազար հոգուով
սպառաստըւած, գեսպան խրկեց Հայոց
ամէն նախարարներուն, որ դան ժող-
վին դէմ գնելու : Ամէնքն ալ արհամար-
հեցին, ու աեղերնէն չիշարժեցան : Վա-
հան Ամասարականին ժողոված զօրքին մե-
ջէն ալ Սահռա անձեացին իրեններովը
սպաաերազմին ատենը յանկարծ Տաճկին
կողմը անցաւ, ու ըսկսաւ Հայերը ջարդել :
Հագարացիք Վահանին զօրքը ջարդելէն
ետքը ցրուեցան Հայաստանին մէջ ասդիս
անդին շատ կոտորած ըրին, շատ միտս
հասուցին : Ետքը Դուին քաղաքն ալ 640
մտան, շատ մարդ ջարդեցին, երեսունը-
հինգ հազար հոգի ալ գերի տարին : Ազր

Ք. Ե կաթուղիկոսը տեսնելով Հայաստանին
 թշուառութիւնները՝ սրտին ցաւէն հի-
 ւանդացաւ ու մեռաւ : Ետքը Ներսէս
 Շինողը կաթուղիկոս նստուցին՝ որ շատ
 կործանած տեղւանքը նորոգեց . և Յու,
 նաց Կոստանդ կայսեր աղաչեց ու Վա-
 րազաիրոցը Հայոց վերայ կիւրապաղատ
 644 դէնէլ տուաւ, որ տարիէ մը մեռաւ, ու
 տեղը նստաւ տղան Սմբատ :

ԼԶ

Հ. Սմբատին կիւրապաղատութեան
 ատենը Հայերը ինչպէս անցուցին :

Պ. Մէկ երկու տարի խաղաղութեան
 մէջ կենալէն ետքը, նորէն Հագարացիները
 վազեցին Հայաստանին վերայ . Աղիով
 տացիները և Բղնունեաց բնակիչները
 ջարդէլէն ետեւ, քաղեցին դէպի Արարատ :
 Ան ատենը նախարարները տեսնելով որ
 իրենց միաբանիլը անկարելի է, աւելի
 ընտրեցին Հագարացիներուն ծառայ ըլ-
 լալ, քան թէ իրենցմէ մէկը ընտրել ու
 ամէնքը մէկ սիրտ մէկ հոգի անոր հնա-
 ղանդիլ . ուստի գացին խոստացան որ
 Յունաց տակէն ելնէն ու Հագարացիներ-
 րուն հարկ տան ու հնաղանդին : Երբոր
 647 լսեց Կոստանդ կայսրը թէ Հայերը Տաճ-
 կին հարկատու եղան, բարկացաւ, ու
 շատ զօրքով եկաւ Հայաստան : Կաթու-
 ղիկոսը նախարարներով դիմացը գնաց ու
 պատճառը հասկըցնելով կայսեր սիրտը

իջեցուց : Այսպէս խաղաղութեամբ ետ Գ. Ե
դարձաւ, սահապան զօրք թողլով Դը-
ւին քաղքին մէջ Հադարացիք լսելով աս
բանս, նորէն վաղեցին Հայաստանին վը- 652
րայ, ու Աստակ պատրիկին միջնորդելովը
Հազար պատանդ առած ետ դարձան :
Յաջորդ տարին մեռաւ Սմբատ կիւրա-
պաղատը :

Հ. Սմբատէն ետեւ ո՞վ նստաւ կիւրա-
պաղատ, և Հայոց մեծակը ի՞նչօրէն եղաւ :

Պ. Սմբատին յաջորդեց Համադասպ 654
Մամիկոնեան. և երկու տարիէն ետեւ Հար-
կերուն ծանրութեանը պատճառաւ նո-
րէն Յունաց տակը մտաւ. և պատճառ
եղաւ որ Հադարացիք աս բանս իմանալ
նուն պէս բոլոր պատանդները ըստաննե-
ցին. և կուզէր ամիրասպետը Հայաստանին
վերայ ալ գալու, բայց ինքը ըստաննել-
ցաւ, և անոր յաջորդին օրը նորէն Հայ-
երը հպատակեցան Հադարացոց : Համա-
դասպը հինգ տարի կիւրապաղատութիւն 659
ընէլէն ետքը մեռաւ, ու տեղը անցաւ իր
եղբայրը Գրիգոր, որ քսանըջորս տարի
նստելէն ետեւ պատերազմի մէջ զարնել-
ցաւ մեռաւ, և երկու տարի բոլորովին
ոտքի տակ մնաց Հայաստան. ինչևան որ
Աշոտ բադրատունին ելաւ, ըսկաւ թըշ- 685
նամեաց դէմ դնել, և Հադարացոց հետ
հաշտութիւն խօսեցաւ : Ըսկսան Յոյնք
նորէն հակառակիլ Հայոց՝ Հադարացոց
հետ դաշնագրեւնուն համար. և ասանկ
հետզհետէ մէյմը Յոյնք մէյմը Հադարա-

Ք. Ե ցիր հայաստանը կօխկըռտել կըջանային :
695 Եւ Քրիստոսի 693 թուականին հա-
գարացիք ըսկսան ոստիկան անուանով իշ-
խան մը խրկել Հայաստանին վերակայու-
սանիք ալ շատ անգամ ամիրապետին
կամքին դէմ կըհարհարէին ու կըկեղեքէին
ազգը :

Հ. Ո՞վ էր հագարացւոց խրկած առջի
ոստիկանը, և հայերուն ի՞նչպէս նայեցաւ :

Պ. Առջի ոստիկանը եղաւ Աբգըլա ա-
նունով մէկը, որ շատ նախարարներ ու
Սահակ կաթողիկոսը խաբխրբելով շրջ-
թայի զարկաւ Դամասկոս խրկեց : Նախա-
րարներուն մէջէն Սմբատ բիւրատեանը
փախաւ ու Յունացմէ օգնութիւն խնդ-
րեց . անոնց հետ միացած սաստիկ ջարդ-
առւին Աբգըլային զօրքին ու զինքը փա-
խուցին : Սմբատն ալ կիւրապաղատ ա-
նունով երկու տարիի չափ խաղաղութիւն
702 կեցաւ, ինչւան որ Մոհմատ հագարացոց
զօրապետը վերան եկաւ ու ըսկսաւ հայ-
աստանի մէջ շատ միասններ ընել : Ան ա-
տենը Ներսէս Կամսարականը Սահակին
հետ միացած՝ յանկարծ Մոհմատին վը-
րան վազեց ու սաստիկ ջարդ տալով փա-
խուց : Մոհմատ նորէն խիստ շատ զօրք
Ժողոված՝ ամիրապետին հրամանովը դար-
ձաւ հայաստան եկաւ : Բայց Սահակ կա-
թողիկոսը Դամասկոսէն դեստան խրք-
կեց, հրաման խնդրելով Մոհմատին քովը
երթալու . բայց ճամբուն վըրայ հիւան-
դանալով՝ իրեն տղաջանքի թուղթ գրեց,

ու մեռաւ , և հրաջքով մը իր ձեռքովը Բ. Ե
թուղթը Մոհմաաին ձեռքը տալով խա-
ղաղութիւն ընել տուաւ : Անանկ որ Մոհ-
մաա գարձաւ Դամասկոս և աղաչեց ամի-
րապետին , ու բոլոր գերիներն ալ ազատ
թողուցին :

Հ . Աբգլային տեղը հագարացիք ո՞վ
խրկեցին հայոց վերայ ոստիկան :

Պ . Մոհմաաին աղաչանքով գերիները 704
ազատէլէն ետքը , եկաւ հայաստան կաշմ
ոստիկանը , որ նախարարները և մեծերը
Ժողովեց խաբէութեամբ , ու Ասիշուանի
եկեղեցւոյն մէջ այրեց զամէնքը մէկէն :
Բայց Սմբատ կիւրապաղապը ուրիշ նա-
խարարներուն հետ մէկտեղ փախաւ Յու-
նաց մասը , և տեսնելով որ Յունացմէ օգ-
նութիւն գտնելուն տեղը աւելի կրնա-
խաաւինն կոր , աւրեցին զքաղաքը , կողոս-
տեցին եկեղեցիները , ու գարձան եկան
հայաստան : Յոյները նեղանալով աս բա-
նիս վերայ , սովորութիւն ըրին ամէն տարի
նշովք կարդալու հայոց վերայ :

ԼԵ

Հ . Կաշմ ոստիկանին ո՞վ յաջորդեց : 717

Պ . Կաշմին ոստիկանութեան տանը-
ջորրորդ տարին եկաւ Ալէլթ . անկէ ետե
մէկքանի ոստիկաններ նստէլէն ետքը ,
եկաւ Մրուան , ու երկու տարի ոստիկա- 738
նութիւն ընելէն ետքը՝ հայաստանը Աշոտ
բագրատունիին յանձնեց Պատրիկ ա-

Ք. Ե նուանելով զանիկայ, ու ինքը գնաց յաղ-
թեց թշնամիներուն և ամիրապետն առաւ:
Աշոտ ըսկաաւ աղգը խնամելու, բայց մէկ
քանի տարիէն երբոր Մրուանը մեռաւ,
Հագարացիք Եղիտը ոստիկան խրկեցին,
Հարկերը շառցուցին և ըսկտան շատ նե-
ղութիւն տալ Հայերուն: Ասոնք նեղա-
ցած կուլէին ասպատամբիլ, բայց Աշոտ
պատրիկը գէմ կըրկենար: Գրիգոր և Դա-
ւիթ մամիկոնեան իշխանները, որ արգէն
անոր սլատուոյն համար վերան խնատաւ
խանձեր էին՝ Աշոտին աչւըները փորեցին:

Հ. Աշոտ պատրիկը կուրջնէլէն ետև
կըրցան առաջ տանիլ ասպատամբութեան
խորհուրդը:

Պ. Թեթևամտութեամբ և առանց
վերջը մտածելու, և առանց հասարակաց
բարիքը ուղելու եղած խորհուրդը՝ միայն
չարիք հասցընելու չափ առաջ կերթայ,
ու հոն կըմնայ. անոր համար Աշոտը կուր-
ջնէլէն ետքը ասպատամբութեան փա-
760 փաքն ալ դադրեցաւ: Եղիտ երկու տարի
Հայերը նեղելէն ետքը ետ կանչուեցաւ.
Պատրիկ անուանեց Սահակ բազրատունի
բարեպաշտ և խոհեմ մարդը. բայց ասպա-
տակները ու հարկերը սակաւ չէին Հայ-
աստանին վերայէն: Սահակ պատրիկին
վեցերորդ տարին Սիւլէյման կողմնակալը
ոստիկան գլուեցաւ: Անկէ ետև ուրիշ ոս-
տիկաններ նստան ամէնէն աւելի Հասան
ոստիկանը ըսկաաւ չարչարեւաղգը՝ ասդիս
780 անդին ասպատակ խրկելով: Անգամ մը

երբոր Տարօնի վերայ դացեր էին անոր Բ. Ե զօրքերէն, Մուշեղ մամիկոնեանը կատ-
ղած վրրանին վազեց ու երկու հարիւրի
չափ անոնցմէ ջարդեց. ետքը նորէն զար-
նուէլով շատ մարդ ըստաննելէն ետեւ,
դնաց Գուին ու Հասան ոստիկանն ալ
փախուց: Ան ատենը ուրիշ մէկ քանի
Հայեր ալ սիրտ առած՝ մէկ եղան ամէնը
հինգ հազար հոգիի չափ, և ըսկսան Հա-
դարացոց դէմ դնել: Հագարացիք երե-
սուն հազար նորէն ժողվուեցան, ու իրեք
հազարէն աւելի Հայերէն ջարդեցին,
մնացածներն ալ ցրուեցին:

Աշոտ Մսակերը ժողվեց նորէն շատ
մարդիկ ու մեծ ջարդ տուաւ Հագարա-
ցոց: Աս խառնակութիւնը քչեց վեց տարի
ինչւան որ Եզնա երկրորդ ոստիկան եկաւ,
ու զամէնքը նուաճեց, շատ սպառնադներ
առաւ, ծանր հարկ դրաւ վրրանին ու
կրնեղէր զնրենք:

786

Հ. Եզնա երկրորդին ոմ յաջորդեց և
Հայոց թշուառութեւ չափը ո՛ր հասաւ:

Պ. Եզնա երկրորդին ատենը Հայոց
թշուառութիւնը աւելի չէր կրնար սասա-
կանաւ: Եզնա երկրորդին յաջորդեց Խու-
ղիմա ոստիկանը, որ խաղաղասէր ըլլալով
հանգարտ սլահեց ազգը: Անոր յաջոր-
դեց Հոլ, որ թէպէտ խաղաղասէր էր,
բայց Սեազայ անունով Հագարացի մը
Հայու մը հետ կտրգըւած ըլլալով ուզեց
տիրել Հայեց վրրայ, շատ նախարարներ
ալ հետը միաբանեցան: Հոլ աս բանս

798

818

Ք. Ե գաղտուկ խմանալով, հինգ հազար զօրք
ժողովեց ու յանկարծ վերանին վազեց,
ջարգէ ցրուեց զամէնքը գնաց գանգա-
տեցաւ կաթուղիկոսին, ու անոր միջնոր
դէլովը նորէն հաշտուեցաւ :

ԼԲ.

Հ. Հող ոստիկանը երբոր ետ կանչուե-
ցաւ, տեղը ո՛վ նստաւ, և Հայերը ի՞նչ նոր
թշուառութեան հանգիսեցան :

855

Պ. Հողը ոստիկանութենէն ետ գառ-
նալու ատեն, մէկ երկու նախարարներուն
աղաչանքովը իր տեղը պատրիկ որոշեց
Բագարատ բագրատունին : Ան օրերը
Բաբան անունով Պարսիկ մը կուզէր ախ-
րէլ Հագարացոց, Բագարատն ալ անոր
դէմ Հայոց զօրքով օգնութիւն գնաց, ու
յաղթեցին : Բայց ետքը Բագարատ Յով
հաննէս կաթուղիկոսին դէմ անիրաւե-
ցաւ՝ մէկ քանի չարախօսներուն հաւտա-
լով՝ ետքը տէրութեան բաներու մէջ ալ
յանցաւոր դանդաղեցնելով աչքէ ընկաւ :

848

Ետեանը Ապուսէթ ոստիկանը եկաւ ու
խաբխբեցնելով զինքը բռնեց ամիրապետին
խրկեց . ինքն ալ ազատելու համար հա-
ւատքը ուրացաւ : Երբոր լսեցին Սասուն
բնակիչները Բագարատին բռնուիլը, խօս-
քը մէկ ըրին, Ապուսէթ ոստիկանը ըս-
պանեցին, բոլոր զօրքն ալ ցրուեցին :
Ամիրապետը կատուած աս բանիս վերայ,
խրկեց Բուղա ոստիկանը որ բոլոր Հայոց

850

նախարարները բռնէ իրեն խրկէ, և բանի ք. Ե եկող կորիճները մէկէն տաճկըցընէ: Աս միջոցիւ երկու զօրաւոր նախարարներ հակառակեցան մէկմէկու, Բաբէկէն սիսական և Գրիգոր Սուփան, և երկուքն ալ զօրք ժողոված սկսան մէկզմէկ ջարդել, մէկմէկու երկիրները քաղաքները աւրել, մարդիկը գերի տանիլ ու մեռցընել, ամենեւին մահիկ չընելով ալ ոչ յորդորանք ոչ խրատ, ինչւան որ Գրիգոր Սուփանը ըսպաննրւեցաւ և Բաբէկէն տիրեց անոր երկիրներուն ալ:

Եկաւ Բուղա, ըսկսաւ արիւնշուայ ընել Հայաստանը: Աշոտ արծրունի մեծ իշխանը ուղեց պատրաստուիլ ու Բուղայի գէմեւլալ, բայց տեսաւ որ նախարարները չեն ուղեր միաբանիլ, միտքը դրաւ Աշոտ որ ընծաներով Բուղային սիրաբառնէ. բայց խաբւեցաւ, ու տնով տեղով կապանքի մատնըւեցաւ:

Սմբատ սպարապետը տեսնելով որ բոլոր ազգը ոտքի տակ կերթայ կոր, և վախնալով որ ինքն ալ փորձանքի մը չիհանդըպի, գնաց Բուղային քով, ճամբայ ցուցընող եղաւ՝ որ ուղած չարութիւնները դիւրաւ գլուխ հանէ: Կարծէր թէ ազգին աւելի վնասովը իր անձին օգուտ մը ընէ. բայց շատ սխտըցաւ. վասն զի Բուղա բոլոր Հայաստան արիւնի մէջ թաթխելէն ետեւ, չէ թէ Սմբատը, հապաՇէիսի անունով Պարսիկը վերակացու դրաւ Հայաստանին, ու ինքը հաւնածները

միայն ողջ պահած՝ դերի տարաւ Պաղ-
տատ, Սմբատն ալ մէկ տեղ :

Ամիրապետը երբոր տեսաւ դերիները,
ստոաիկ յանդիմանութիւն տալէն ետե՛
Սմբատին հետ մէկտեղ զամէնքն ալ բանա
դնել տուաւ, ու կըստպատէր որ հաւատք
նին ուրանան : Շատերը դարձան, ոմանք
ալ նահատակեցան . Սմբատն ալ զՉալով
ըրած մատնութիւններուն վերայ, և հա-
ւատքին վերայ հատտաւ կենալով բանտին
մէջ մեռաւ, անոր համար խոտաւովանող
կոչւեցաւ :

Ահա մէկմէկու կըռնակ կենալ չուղե-
լուն օգուտը, ազգ ինչ ըսել է չիճանչ-
նալուն պտուղը . առանձին իր քաջութեք
վերայ պարծենալուն և վստահանալուն
հետեանքը : Մէկ խօսքով ագիտութեան,
իրենք զիրենք չիճանչնալուն, և խոհեմու-
թե պակասութե դործքերը ասոնք են : Ա-
սոր ներհակ երբոր ըսկըսան քիչ մը խո-
հեմութիւն ձեռք առնել, կըրցան այն-
պիսի վերջին թշուառութեան մէջ ընկած
ազգը նորէն մէկէն օտք հանել, ու նորէն
թագաւորութիւն ձեռք ձգել :

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ

ԼԹ.

Հ. Ի՞նչ կերպով ըսկաւ Բագրա- Բ. Ե
տունեաց թագաւորութիւնը :

Պ. Աշոտ բագրատունեաց իշխանը՝
Սմբատ խոստովանողին որդին, Շէխին
վերակացութեան ատենը ըսկաւ հոգ
տանիլ Հայաստանին վերայ. աւրած տեղ
ւանիւր կրնորոգէր, զամէնքը խաղաղու-
թեան կոյորդորէր. և Տաճկի տէրու-
թեան առջէն ալ հաւատարմութիւն կը
ցուցնէր :

Ամիրապետը ըտելով Աշոտին ըրածնե-
րը՝ զինքը Շէխին տեղ Հայաստանի վերայ
վերակացու դրաւ : Ան ատենը Աշոտ
զօրքը շառցուց, իր Աբաս եղբայրն ալ
սպարապետ դրաւ, ու թշնամիները Հայ-
աստանէն դուրս վաճնեց :

Ան ատենները երբոր Պաղտատի մէջ
նոր ամիրապետ նստաւ, գերի գնացած
նախարարները խնդրեցին ամիրապետէն,
ազատեցան ու դարձան Հայաստան եկան,
և Աշոտին հետ մէկ եղած՝ կըջանային
Հայաստանը կարգի գնելու :

Բ. Ե Քանի մը տարի անցնելէն ետքը նախա-
րարները Գէորգ կաթուղիկոսին հետ մէկ
եղած խնդրեցին ամիրապետէն որ Աշոտը
Թագաւորցընէ հայոց վերայ, խոստա-
նալով որ հաւատարիմ կենան իրենց
հպատակութեանը մէջ: Ամիրապետը որ
առաջուց գիտէր Աշոտին աղէկութիւնը,
հաւնեցաւ անոնց խնդիրքին, ու Թագ. և
Թագաւորական ծիրանի խրկեց Աշոտին:

885 Աշոտ ամթուը գրաւ Բագարան քաղա-
քը, թշնամիներուն բոլորովին յաղթեց.
ամէն բանին նորէն կարգ ու կանոն գրաւ:
Ետքը եւաւ բոլոր հայաստան ստորաեցաւ,
գէտի՛ն փոքր հայք ալ գնաց, ու անկէ
անցաւ Լէոն կայսեր յարգութի ընելու
գնաց, ու մեծ պատուով ետ դարձաւ:

Շիրակ գաւառը երբոր հասաւ, ծանր
հիւանդութիւն եկաւ վերան, ու վախ-
ճանեցաւ, հինգ տարի Թագաւորելէն
ետեւ: Իսկ բոլոր իշխանութիւնը երեսուն
տարի քչեց: Իր մօրմինը մեծ հանգէսով
տարին Բագարան թաղեցին:

Հ. Աշոտ բազրատունիին աեղը ու
նստաւ Թագաւոր:

890 Պ. Սմբատ Աշոտին որդին հօրը աեղը
անցաւ. բայց Աբաս Աշոտին եղբայրը
Թագաւորել ուղեւով, գլուխ քաշեց, զօրք
Ժողկեց ու Սմբատին գէմ պատերազմի
եւաւ, ըսկսան երկու կողմէն մէկգմէկ
կոտորաւ, նոր ծաղկած աղջը ոտից կո-
խան ընել: Ինչւան որ Գէորգ կաթուղիկո-
սին միջնորդելովը Աբաս երգում բրաւ

ու հաշտուեցաւ . բայց ետքը նորէն եր-
դումը ոտքի տակ առաւ : Ան ատեն Սմբատ
նորէն վերան գնաց՝ նուաճեց զինքը :

Եւ անոր տեղը սպարապետ դրաւ իր
Հապուհ եղբայրը :

Խ .

Հ . Սմբատ բաղրատունին ինչ երևե-
լի գործք ըրաւ իր թագաւորութեան
ատենը :

Պ . Սմբատ որչափ որ խոհեմութեամբ
և անուշութեամբ կուզէր կարգաւորել
տէրութիւնը , այնչափ աւելի ցաւերու
հանգիստեցաւ : Ափշին Պարսից սատկանը
լսելով Սմբատին մեծնալը , նախանձեցաւ
և ուզեց նուաճել : Սմբատ երսուն հա-
զար կտրիճ՝ զօրքով գլխացն ելաւ . բայց
առանց պատերազմելու անուշութեամբ
Ափշինին սիրտը առաւ , ու հաշտութի
ւրին : Աս միջոցիս Գուլին քաղքին բնա-
կիչները ապստամբեցան . գնաց Սմբատ
սղաշարեց ու նուաճեց : Բայց ետքը եր-
կրաշարժէն շատ աներ փլան և շատ մար-
դիկ կորսուեցան :

Երկու տարիէն Ափշին նորէն գրգռուե-
ցաւ . ու սուտ ձայն հանելով թէ հայաս-
տանէն անցիկ երթայ պիտի , մտաւ հայ-
աստան : Սմբատ պատրաստութիւն չու-
նենալով՝ առջի բերանը քաշեցաւ , ինչ-
ւան որ զօրք ժողվեց ու գնաց Ափշինին
գէմ՝ Նախջուան քաղաքը՝ զարկաւ ջար-

Ք. Ե դէց. մնացածը ցրուեց ու Ափշինն ալ փախուց:

Աշոտ Սմբատին բեռորդին Վասպուրականին իշխանը, տեսնելով որ Ափշին Սմբատին թշնամի է ու անոր չարիքը կուզէ, ուղեց ասով ինքը փառքի հասնիլ: Ուստի Սմբատէն աստտամբեցաւ ու շատ ընծաներով գնաց Ափշինին, յուսալով որ ինքը թաքաւորէ. բայց յոյսը պարսպ ելաւ. Ափշին անոր երես չխորաւ, ու ետ դարձուց:

Գագիկ անոր աները Աշոտին ըրածին վերայ նեղանալով՝ բռնեց բանտ դրաւ զինքը երկու եղբայրներովը ու ինքը արեց Վասպուրականին:

896

Ասիկէ ետքը Միջագետքին ոստիկանը Ահմատ՝ աստտամբեցաւ ամիրասպետէն ու ըսկաւ հայաստանին վերայ գալ. Սմբատ վաթսուէն հազարով գէմն ելաւ: Իսկ Գագիկ Աշոտին աները դադարուկ խօսք դրաւ Ահմատին հետ, հայոց զօրքը իրեն մատնելու, յուսալով որ ինքը թաքաւորութեան հասնի: Եւ Սմբատ թաքաւորին խորհուրդ առաւ որ հողս գեղին մօտ բանակի, Ահմատին ալ իմացուց իր յարմար գիւրքը, ու Սմբատին առաջ նորդեց գէշ ճամբաներով՝ բոլոր գիւղերը պարզացնելով. անանկ որ հոգնած գաղ-րած՝ հաղիւ առաւօտեան գէմ հասան Ահմատին բանակած տեղին մօտ. և քանի որ չէին հանգիստ առած, Ահմատ վրանի վազեց. յանկարծակիի եկան Սմբատ

տին զօրքը, բայց քաջութեամբ զարնւելով յաղթեցին :

Գազիկ տեսնելով թէ յոյսը ստորասկիւէ կոր, վախ ձեացընելով՝ փախչելու յորդորեց զամէնքը, ասանկով՝ ցրուեցաւ բոլոր բանակը : Ահմատն ալ վախնալով որ չըլլայ թէ ուրիշ կողմէն վերան վազեն հայերը, ետ քաշեցաւ գնաց : Իսկ Գազիկն իր ըրած չարութեանը փոխարէնը գտաւ . ըրած անզգամութեանը վերայ ուրախացած հանգէս ընելու ատենը Սմբատին քեռորդին զինքը ըստաննեց :

Հ. Ափշին առջի անգամ Սմբատ թագաւորէն յաղթուելէն ետքը ինչ նոր նեղութիւն հասուց անոր :

Պ. Ափշին Սմբատէն յաղթուելէն ետքը ինչ պահելով առթի կրտսեաներ զինքը նուաճելու, ուստի երբոր լսեց թէ Սմբատին զօրքը ցրուեր են, նորէն վերան եկաւ : Սմբատ կուզէր գէմն ելլել, բայց ո՞վ զինքը իրենց թագաւոր կրճանջնայ : Թագաւորը նախարարներուն խմաց ըրաւ որ գան Ժողովն, բայց մէկը տեղէն չիշարժեցաւ : Սմբատ նեղը մտաւ, Ափշինին հետ հաշտութիւն ըրաւ՝ սլատանդ տալով իր մէկ որդին ու մէկ եղբօրորդին . Ափշին յափշտակեց թագաւորին ալ, թագաւորին հարսն ալ : Երբոր աւելի չարիք կուզէր հասցընել Սմբատին, ինքը չարաչար սատկեցաւ և սլատանդներն ու թագաւորին ձեռքէն օգտակցան :

ԽԱ.

Հ. Ափշինն ոստիկանին մեռնելէն ետե
Սմբատ կրօցաւ հանգիստ թաղաւորել:

Պ. Չէ. վասն զի թէպէտ ոստիկանը
փոխւեցաւ, բայց մէկ քանի իշխաններ
իրենց ապստամբ բնութենէն ետ չիկե-
ցան: Ափշինին տեղը անցաւ անոր եղ-
բայրը Յուսուփ՝ որ չար ու խարդախ մարդ
էր. Սմբատ թաղաւորն ուղեւորով որ ա-
ղատ ըլլայ ոստիկաններուն ձեռքէն, ո-
րովհետեւ տուրքը անոնց ձեռքովը կըխոր-
կէր ամիրասպետին խօսք հասկըցուց ու
ըսկաւ տուրքը շիտակ իրեն խրկել: Յու-
սուփ բարկացաւ աս բանիս վերայ. զօրք
ժողովեց վերան եկաւ Դուին քաղաքը.
բայց Սմբատ հանդարտեցուց զինքը, ու
հետը հաշտութիւն ընելով ետ գարծուց:
Երբոր մէկ քանի տարի խաղաղացաւ եր-
կիրը, Եգերացւոց թաղաւորը գէտ 'ի
Հայաստան վաղեց. անատենը Սմբատը
վրաց Ատրնէրսէհ թաղաւորին հետ մէկ
տեղ, որ Սմբատայ ձեռքովը թաղաւոր
եղած էր նեղը խոթեցին զինքը, ու եր-
բոր հաշտութի խնդրեց, Սմբատ Ատր-
նէրսէհը խրկեց որ խօսին. Ատրնէրսէհ
բռնել տուաւ զինքը ու Սմբատին բերաւ:
Սմբատ բնական գլխաւոր ըլլալով և իմա-
նալով ալ որ Եգերացիք նեղացած՝ նոր
պատրաստութեան հետ են, չորս ամիս
զինքը Անի ամրոցին մէջ փառքով պահե-

լէն ետքը՝ ազատ թողուց որ երթայ թա Բ. Ե
գաւորէ : Ատրներսէ՛հ նեղացաւ աս բա-
նիս . Սմբատին նախարարներէն ալ շատը
արդէն իրեն թշնամացած ըլլալնուն ,
միաբանեցան Ատրներսէ՛հին հետ և ու-
ղեցին ըստաննել Սմբատը , բայց իրենք
իրենց որոգայթին մէջ բռնըւեցան , խաղբ
եղան ու ըսկսան յայտնի պատերազ-
միլ ու բոլորովին յաղթըւեցան : Ան-
ատենը Ատրներսէ՛հ Սմբատին գթութեւ
ապաւինած՝ թողութի առաւ ու ապրս-
տամբ նախարարները ձեռքը տրաւ ,
Սմբատ ալ անոնց աչքերը կուրցուց :

Հ . Ատրներսէ՛հ Սմբատէն յաղթըւե-
լէն ետե , նախարարներէն ո՞վ եղաւ որ
Սմբատին գէժ չարիք մտածէ :

Պ . Հազիւ թէ Սմբատ քիչ մը ըսկսաւ 908
խաղաղիլ , ապստամբեցաւ իրմէն Գա-
գիկ արծրունին , որ իր քեռորդին էր , ու
գնաց Յուսուփին քովը Սմբատին վը-
րայ ամբաստանութիւն ընելու : Յու-
սուփին ալ որպէս զի խռովութիւն ձգէ
Հայաստանին մէջ , Գագիկը թաղաւոր-
ցուց : Սմբատ ըտելով աս բանս , խմացաւ
որ բանը գէշի սկիտի երթայ , խրկեց Յով-
հաննէս կաթողիկոսը շատ սխարլենեքով ,
որ երթայ Յուսուփին սիրտը առնէ : Յու- 909
սուփ զինքը բանտ դրաւ , ու գարնան բե-
րանը Գագիկին հետ մեկտեղ մտան Հայ-
աստան , ըսկսան տակն ու վըրայ ընել
երկիրը , զարկին զարնըւեցան , շատ
մարդիկ ըստաննեցին , շատ ալ գերի բռ-

նեցին, շատ իշխաններ ալ յուսահատած՝
դացին անձնատուր եղան Յուսուփին.
որոնց մէկն էր Աշոտ սպարապետը՝ Սըմ-
բա ռին եղբօր որդին:

Սմբատ ալ տեսնելով որ չարիքներուն
դեղ ընելու ճար չկայ, Գուգարացոյ
երկիրը փախաւ ծածկըւեցաւ:

Երկրորդ տարին Գագիկ և Յուսուփ
սպարապետըւեցան Սմբատին հետ զարնը-
ւելու. Սմբատ ալ զօրք ժողովեց ու իր
երկու որդւոցը Աշոտին և Մուշեղին ձեռ-
քը տուաւ. ասոնք թշնամեաց աղէկ ջարդ
մը տալէն ետև իրենց կողմէն Սևորդինե-
րը որ Յուսուփին հետ՝ խօսք դրեր էին
ըսկան փախչիլ. անատենը Աշոտ և Մու-
շեղ քիչուր մնալով ճրղքեցին զօրքը ու
փախան: Բայց Սևորդիներէն ոմանք
դարանը մտած, բռնեցին Մուշեղը Յու-
սուփին տարին. Յուսուփ ալ Մուշեղը
ուրիշ շատ անձնատուր եղած նախարար-
ներուն հետ մէկտեղ ըսպաննել տուաւ.
Խօկ զօրքը ամէն դի ցրուեցան և բոլոր
երկիրը արիւնշուայ ըրին:

Հ. Սմբատ բազրատունին Թագաւո-
րութեան վերջի տարիները ինչպէս ան-
ցուց և ինչ մահուամբ մեռաւ:

Պ. Սմբատ Գագիկ արծրունին բրած
մատնութենէն ետքն ալ հանգստութիւն
չիգտաւ ինչևան իր ցաւալի մահը: Գագիկ
և իր եղբայրը Գուրգէն իմանալով որ
Յուսուփին միայր դէշ է, իրենց ալ մահ
կըմտած է, իրենք իրենց շահը մտածելով

բանը բանէն անցնելէն ետեւ գաղափար
Սմբատին խմացուցին որ կուզէն իրեն օգ-
նել: Բայց Սմբատ յուսահատած էր, քո-
վը զօրք չէր մնացած: ուստի ուրիշ չ
չնդանէլով քաշւեցաւ Արարատա-
ւառին մէջ Կապոյտ բերդը:

Ան ատենը Յուսուփ ուզե-
տէր ըլլայ Հայաստանին, վերայ՝ Կապոյտ բերդ-
ըսկաւ սաստիկ քաջութիւն ու կող-
մէն, Սմբատ Յուսուփին թուղթ
ուզէց որ իրեն խառնուի եւ իշխան
Յուսուփին խառնուի երեսանց պա-
տուովը: Սմբատը, բայց Սմբատ
կասկած չուէր թափան առաւ ու Շիրակ
գաւառէն անտէնը Գաղիկ և Գուր-
գան Յուսուփին քովէն իրենց
բազմաթիւ աշխարհին բերդերուն
Յուսուփ աս բանիս վերայ աւելի
լէցաւ, ու քովը գանդած նախա-
րհները բռնեց բանտ դրաւ: Սմբատն ալ
արդախութեամբ կանչեց՝ շղթայի զար-
կաւ ու տարաւ Գուրի քաղաքը՝ խոր բան-
տի մը մէջ դրաւ: Հոն Սմբատ քիչ մը հա-
ցով ու ջրով գեանի վերայ պառկելով
տարի մը ամենը կէտէն ետեւ, Յուսուփ
զինքը մէկտեղ առաւ ու Երեւան բերդին
վերայ գնաց, ուր որ շատ նախարարներ
քաշւած կեցեր էին: Երբոր չնկրցաւ
բերդին միտա հասցնել, հանեց Սմբա-
տը գլխացնին, ու հրաման տուաւ որ ծե-
ծէն ծաղրեն, և գահիճներուն ձեռքը

Ք. Ե առաւ որ տանջեն, ինչւան որ հաւատքը
 ուրանայ կամ մեռնի. անանկով վերջա-
 ւէս մորթելով գլուխը կտրեցին, նահա-
 ւեցին, մարմինն ալ տարին Դուլին, վայ-
 րայ խաչի տէս կապեցին, ասկից
 ներ ալ եղան, քանի մը տա-
 առձան քրիստոնեայ եղան :
 խաղաղասէր և բարե-
 պանդխորս տարի գրժ-
 բաղդոս անհրաժեշտ, խեղճու-
 թեամբ աս անհրաժեշտ սարսափ
 պատճառելով իր քաջած-
 ներուն վարձքը և անհրաժեշտ
 խեղճութեան մէջ անհրաժեշտ
 ջանաց ազգին բարիք ըն-
 ւելի գէմ կեցան և ազգին
 նի հոգի : Երբոր նաւու մը
 պետն ու զեկավարը կրկրու-
 որուն կրլայ. նաւուն ու նաւա-
 ասանկ ալ երբոր տէրութեան մէջ
 րը իրարու միս կուտեն, կամ մէկուն
 նածը մէկալը կաւրէ, մնասը կրլայ
 զովրդեան ու երկրին :

ԽԲ.

Հ. Սմբատ մեռնելէն ետքը Հայոց
 վիճակը ինչպէս եղաւ :

Պ. Սմբատ թագաւորը երբոր մեռաւ,
 Երնջակ բերդին բնակիչները յուսահա-
 տած գիշեր մը գաղաուկ բերդը Յուսու-
 փին մատնեցին, որ մտան զամէնքը ջար-

դեցին, և ուղածնին ընտրեցին գերի ա. Բ. Ե
ւին: Յուսուփ անկէ ետքը սլահասլան
դրաւ ամէն քաղքներուն, ու ինքը գե-
րիներով մէկտեղ դարձաւ Ատրպատական
գաւառը:

Ան ատենը Աշոտ Երկրորդ Սմբատին
որդին, որ Երկաթ ըսւեցաւ, մինակ վեց հա-
րիւր հարիճ գանալով իրեն միաբան, վազեց
Հայաստանին շատ կողմերը, մէկիկ մէկիկ
զորկաւ ջարդեց Յուսուփին զօրքը, ու ին-
քը սլահասլաններ գնելով ըսկաւ տիրել
Հայաստանին: Աս ատեններով նախարար-
ներէն շատերը, եկան զինքը Թագաւոր
անուանեցին: Թէպէտ Աշոտ Երկաթին
ըրածները խեղքէ դուրս բաներ էին ու
Թշուաւ ազգին մեծ միտլթարութիւն,
բայց իրաւ է որ որչափ մեծ կրակ վա-
ւեա, որ անցնէլէն ետքը կրակին նիւթը
կըհասնի կըմարի, մեր ազգին չարնախան-
ձու կրակը ոչ երբէք մարեցաւ, իրենք զի-
րենք ու ազգն ալ մէկտեղ աչրէլէն չիդադ-
րեցաւ: Նախարարներէն սմանք նախան-
ձեցան Աշոտ Երկաթին վերայ, և ըս-
կան մէկմէկու և Աշոտին դէմ ելլալ,
ասանկով արիւնշուայ ըրին Հայաստանը:

Յուսուփ լսելով եղածները, վազեցնու-
րէն Հայաստան, ու խեղքէ դուրս չարիք
հասուց ազգին վերայ ըստիպելով զամէնքը
որ տաճկրեան, շատերն ալ մարտիրոս
ըրին: Աւրիշ քովի ազգերն ալ ատեններով
Հայաստանին աւերութիւնը իրենք ալ
բաւեցին վերան, ու մէկ կողմանէ Յու-

սուփ, մէկալ կողմանէ օտար թշնամիները, և մէջէն ալ նախարարները մէկզմէկու հետ խօսք դրածի սէս ըսկտան տակն ու վերայ ընել հայաստանը: Աս պատճառաւ մշակութիւն ալ բոլորովին դադրելով սատակի սով ինկաւ:

Հ. Գաղիկ արծրունին որ Յուսուփէն թագաւոր անուանեցաւ, իր բռնաւորութիւնը ինչ վերջ ունեցաւ:

Պ. Գաղիկ բռնաւոր առջի բերանը մեծ շփոթութիւն և խառնակութիւն ձգելէն ետքը, աչքը չեկարելով որ կարենայ բոլոր ազգին վերայ տիրել, բռնի ինքնագլուխ իշխեց իր նախարարութեան մասին՝ ասպուրական դաւառին վերայ: Սըմբատ թագաւորը որ ազգին խաղաղութիւնը և հանգիստը կը խնայուէր, իմացաւ որ Գաղիկին միտքը փառասիրութեւն ետէն է, անկարելի է համոզել անոր միտքը բռնաւորութենէն ետ կենալու, անոր համար հետը հաշարւեցաւ. և այնպէս Գաղիկ և իր աղաքը ետէն ետէն թագաւոր անունով ինքնագլուխ տիրեցին Ասպուրականին վրայ, ջանալով շէնցընել ու ինքերէնուէն քանի որ կըրցան թշնամիներէն պաշտպանել: Երբոր Գաղիկ մեռաւ, տեղը յաջորդեց իր որդին Գեղենիկ տասնըվեց տարի. ետքը անոր սղտնի եղբայրը Աբուսահլ համազասպ՝ տասներկու տարի: Անոր յաջորդեցին իրեք որդիք մէկտեղ. Աշոտ, Գուրգէն, Սենեքերիմ: Սենեքերիմ երբոր մինակ մնաց, իր տե-

բուժիչը Յուհայ յանձնեց ու ինքը Բ. Ե. Սերաստիա քաղաքը գնաց նստաւ : Հոն յաջորդեց իրեն իր որդին Դաւիթ, Դաւթին ալ իր տղաքը Ատոմ ու Աբուսահլ, և հոն լըմնցաւ ցեղը՝ Թագաւորութեան անուանը հետ մեկտեղ :

Հ. Աշոտ Երկաթին ատենը երբոր Հայաստան տակն ու վրայ կըլար, չիգըտնըւեցաւ մէկը որ իրեն օգնէ :

Պ. Կոստանդին Պերճեռուժէն Յուհայ կայսրը Յովհաննէս կաթողիկոսին աղաչանքով իրեն կանչեց Աշոտը, և մեծ սպառիւ տուաւ անոր, և շատ Յուհայ զօրքով խրկեց որ երթայ Հայաստանը Թշնամիներէն մաքրէ : Բայց երբոր տան մը Թշնամիները բնակիչներն են, գրսէն եկող մարդիկը ինչպէս օգնեն :

924

Աշոտ երբոր կըդառնար Հայաստան, Կողբ քաղքին բնակիչները իրեն գէմ կեցան, Աշոտ անոնց յաղթեց որ եկաւ Երազդաւորս աթոռը գրաւ : Ան ատենը Յուսուփ վախնալով որ Աշոտ Յուհայ օգնութիւն բոլոր Հայաստանը իրեն ձեռքէն կըհանէ, և Հայոց բնութիւնը առածըլալով որ մէկմէկու չիհաւնիլ, մէկզմէկ հալածել, օտար աղգաց ծառայել խիստ կըսիրեն, անոր համար Աշոտ Երկաթին հօրը Էդբօրօրդին Աշոտը Թագաւոր անուանեց, որուն դաւառին բնակիչները անկէ առաջ Թագաւորին գէմ դնելով ջարդ կերեր էին, ու խրկեց Հայաստան որ Հայերը մէկզմէկ ջարդելով տկարա-

հան, և ինքը ուղած ին սէս խաղայ անոնց
հետ : Խեղճ ազգը չէր գիտէր թէ ո՞ր
թագաւորին հնազանդի, որո՞ւն գէմ
պատերազմի, և որո՞ւն բռնաւորութենէն
փախչի, չորս գիէն ալ օտար թշնամիներէն
պաշարւած : Ուստի ըսկսաւ մէջերնին
նորէն սաստիկ պատերազմ : Ան ատենը
Յովհաննէս կաթուղիկոսը հաղիւ հաշ-
տութիւն ընել տուաւ մէջերնին : Բայց
Աշոտ բռնաւոր նորէն երկրորդ անգամ
ըսկսաւ պատերազմիլ, ինչւան որ նո-
րէն Յովհաննէս կաթուղիկոս հանգար-
տեցուց :

ԽԳ.

Հ. Երկրորդ անգամ Աշոտ Երկաթը
Աշոտ բռնաւորին հետ հաշտուելէն ետքը
որչափ ատեն խաղաղ մնաց Հայաստան :

Պ. Խիստ քիչ. վասն զի ան միջոցին երբոր
քիչ մը խաղաղացաւ Երկիրը, Աշոտ Երկաթ
հարսնիք ըրաւ, Յուսուփն ալ միտք ունե-
նալով Ամիրապետէն ապստամբելու, Աշո-
տին հետ բարեկամութիւն ըրաւ ու թագ-
խրկեց : Քիչ օրէն ետքը Աշոտ բռնաւորը
նորէն երրորդ անգամ ապստամբեցաւ ու
զարնըւեցաւ Աշոտ Երկաթին հետ, մեծ
կոտորած եղաւ մէջերնին, ինչւան նորէն
Յովհաննէս կաթուղիկոսը հաշտեցուց :
Աս միջոցիս ապստամբեցաւ Ուտէացուց
Մովսէս իշխանը : Աշոտ զան ալ շատ
յորդորելէն ետեւ, երբոր անիկայ մըտիկ չը-

բաւ, գնաց վերան, զարկաւ ջարդեց, Մովսէսն ալ վիրաւորեց ու բռնեց աչքնէն ի կուրցուց : Բայց ինքը Աշոտ ամենեւին չի կրցցաւ հանգստութիւն գտնալ. վասն զի ապստամբութեան ոգի ամէն նախարար, ներուն սիրաբ մտեր էր. ինչւան իր Աբաս եղբայրն ալ նախանձելով իրեն՝ ապրտամբեցաւ. և երկու անգամ Աշոտ մեծ վտանգներէն քաջութեամբ ինքզինքը ազատելէն ետքը, հարիւր հոգւով քաշուցաւ Սեան կղզին :

Հ. Աշոտ Երկաթին իր քաջութեամբը ազատած վտանգները որոնք են :

Պ. Առաջինն է որ երբոր վասակ Գուգարաց իշխանը ապստամբեցաւ ու Շամշու գէ բերդին մէջ կեցեր էր, Աշոտ վերան գնաց ու առջի անգամ զարնուէլէն ետքը, երբոր զօրքը ցրուեր էր որ ասդին անդին երթան կերակուր գտնեն, և ինքը երկու հարիւր յիսուն հոգւով Ասկուրէթ բերդին մէջ կը հանգչէր, վասակ խմացաւ, չորս հազար հոգւով եկաւ պաշարեց զինքը : Աշոտ սիրա տըւաւ իրեններուն, վազեց վերանին, շատերը ջարդեց, շատերն ալ բռնեց ու մէջերնէն անհաւասնէրուն քիթերնին ականջնին կտրեց, իսկ հաւատացեալներուն ամէն ունեցածը տուաւ ու թողուց : Ան ատենը վասակ զղջաց՝ ինքիրեն եկաւ Աշոտին. Աշոտ ալ իրեն թողութիւն տըւաւ ու նորէն իշխան դրաւ :

Երկրորդ, երբոր լսեց Աշոտ Երկաթ թէ

Սահակ իր աները ապստամբեր է, ութը հազար հոգւով շատ փնտս կրնէ Ուտի գաւառին մէջ, ինքը իրեք հարիւր կարիճ զօրքով վազեց Չորամիոր գաւառը, և յոգնած ըլլալով ելաւ քարաժայռ բլրի մը վերայ որ հանգչի, և առաւօտուն եսկա կոպոս մը գետտան խրկեց Սահակին, որ դադրի ըրած չարիքներէն : Սահակ զէսկիսկոպոսը քովը սլահեց ու յանկարծ բոլոր զօրքով Աշոտին վերայ վազեց : Աշոտ վախնալու տեղ, հարիւր հոգի խիստ յոգնածներէն հոն թողուց, ու երկու հարիւրով Սահակին տըւած երդման թուղթը խաչին սլառուանդանին կտաւ՝ վազեց վրանին, սաստիկ ջարդ մը տըւաւ, Սահակը և անոր տղան Գրիգորն ալ բռնեց, աչքնին կուրցուց ու թողուց :

Երբորդ քաջութիւնը եղաւ, երբոր ապստամբեցաւ Յիկ Ամրամ Ուտեացուն իշխանը, Աշոտ Երկաթ չիգիւնալով քիչ մարդով դէսլի ան կողմերը զրօսանքի գնաց. հոն երբոր լեց Յիկին ապստամբութիւնը, քիչ մը զօրք Նգերացոց թագաւորէն օգնութիւն առաւ, ու գնաց անոր վրան՝ որ անտառներուն մէջ շատ զօրքով կեցեր էր : Ան ատենը Աշոտ ապահովութեան համար նեղ ճամբաներով մէկ բերդի մը մէջ մտաւ : Յիկ Ամրամ երբոր խմացաւ, եկաւ նեղ ճամբաները բռնեց որ Աշոտ սլաշար չունենալով անձնատուր ըլլայ : Աշոտին զօրքը տեսնելով

վտանգը, դադարեց մեջերսին խորհուրդ-
ըրին, որ ան գիշերը կապեն Աշոտը՝ Ամ-
րամին ձեռքը տան՝ որ իրենք խաղախն :
Աշոտ Երկաթ իր զորաց միտքը խմանալով,
կէս գիշերուն յանկարծ ելաւ ձի հեծաւ,
ցրուեց նախ կիրճին բերանը կեցած իր
զօրքը, հասաւ թշնամեաց բանակը, զար-
կաւ ցրուեց զամէնքն ալ, ու անցաւ դնաց
կաքաւաքար բերդը . և հոնկէ հարիւր
հոգի հետը առած դնաց Սեան կղզին
առանձնացաւ, ու ըսկսաւ լալ իր ազգին
թշուառութիւնը, ժողովրդեան անհա-
զանգ բնութիւնը, իշխաններուն նախան-
ձոս անմիաբան կամքը, և զօրքերուն ան-
հաւատարմութիւնը : Ուրիշ նախարար-
ներն ալ իրենց երկիրները քաշուած,
աւելի մէկմէկէ՝ քան թէ թշնամիներէն
վախնալով անհոգութեամբ կեցեր էին :

Կրթութիւնն է որ մարդուս դաշա-
նային կատաղութիւնը կը զըսպէ, ու մար-
դու վայել բանավարութիւնը դործածել
կուտայ :

Աս միջոցիս Գէորգ Մարզպետունի
քսան հոգւով կըստըտէր ասդիս անդին,
ու յանկարծ յանկարծ թշնամիներուն
վերայ վազելով կը ջարդէր :

ԽԴ.

Հ. Աշոտ Երկաթ երբոր Սեան կղզին
քաշեցաւ, հայաստանը ինչպէս կը կա-
ռավարէր :

Պ. Յուսուփ Պարսից ոստիկանը վերա-
կացու խրկեց հայաստան Նըսր անունով
մէկը, որուն միտքը ուրիշ բան չէր, բայց
եթէ զարնէլ, գերէլ, յափշտակէլ, ու-
կործանէլ: Ան ատենը Բաբէկէն օխա-
կեանը գնաց Նըսրին չարախօսութիւն ըրաւ
իր Սահակ եղբօրը վերայ: Նըսր բարեկա-
մութիւն ձեւացընելով՝ Սահակ իշխանը
իրեն կանչեց, ու կռիւներնուն պատճա-
ռը լսելէն ետքը, երկուքն ալ շղթայով
բանա գնէլ տրւաւ. ինքը Գրւնոյ մէջ կա-
թուղիկոսարանը իրեն պալատ ըրաւ, ու
կաթուղիկոսն ալ բռնէլ կուղէր. և գիա-
նալով թէ Յովհաննէս կաթուղիկոսը
Բիւրակն բերգը քաշէր է, վերան զօրք
խրկեց: Կաթուղիկոսը փախաւ, բայց բեր-
դին բնակիչները եօթը օր կռիւ ընելով
չատ մարդ ջարդելէն ետքը, ան վերջի
գիշերը մէկ հոգի մը գաղտուկ բերգը
մասնեց, ու բոլոր բնակիչներուն հետ
մէկտեղ մասնիչն ալ մեռաւ. որոնցմէ
չատերն ալ նահատակեցան տաճիկ չը-
լալնուն համար:

Ետքը Նըսր ետ կանչուեցաւ, ու տեղը
Բըշտ վերակացու եկաւ և ուղեց երթալ
Սեան կղզին ու Աշոտ Երկաթը բռնէլ.
Ճամբան Գէորգին քիչ զօրքին հանգիպե-
ցաւ ու ասէկ ջարդ մը կերաւ: Անով
բոլորովին կառուած երբոր Գեղամայ ծո-
վուն քով հասաւ, Աշոտ Երկաթ տես-
նելով որ բանը գէշի պիտի երթայ, ինքը
մէկէն տասը նաւ պատրաստեց եօթնա-

կան հոգւով, ու ելաւ ծովին վերայէն նե. Բ. Ե
տով սլատերազմեցաւ անոնց գէմ: Երբոր
անոնք ըսկսան շփոթիլ, վազեց վերանին,
զարկաւ ցրուեց բանակը, ու շատ աւա-
րով նորէն կղզին քաշւեցաւ:

Իսկ Բըշը մէկ քանի բերդերու ալ
աւերութիւն և կոտորած ընելէն ետքը
եւ կանչւեցաւ, տեղը նորէն եկաւ Նըսր,
ու ըսկսաւ քիչ մը խաղաղութեամբ կա-
ռավարել:

Առ միջոցիս Գադիկ բռնաւորն ալ
իր երկիրները կը կառավարէր: Աշոտ
Երկաթն ալ տեսնելով որ քիչ մը խաղա-
ղութիւն եղաւ, ելաւ ըսկսաւ հոգալ եր-
կիրը, ու իր Աբաս եղբորը հետն ալ հաշ-
տընեցաւ: Ասանկով Աշոտ Երկաթ, Սմբա-
տին մահուանէն ետքը կուտով ու հաշ-
տանքով քսանըջորս տարի թագաւորեց ու
մեռաւ: Ասիկայ Շահնշահ ալ կոչւեցաւ
որ ըսել է թագաւորներու թագաւոր:

Հ. Աշոտ Երկաթը մեռնելէն ետե
Բագրատունեաց թագաւորութիւնը ու-
րո՞ւն անցաւ,

Պ. Աբաս իր եղբայրը թագաւոր օժ- 928
ւեցաւ նախարարներուն հաւանութիւնը,
և աթոռը դրաւ Կարս քաղաքը, ըս-
կըսաւ հայաստանին մէջէն թշնամիները
ջնջել: Գնաց Դուին, նոր վերակացուն
հետը շատ սիրով և խոնարհութեամբ
վարւելով բանտ դրած իշխանները ազա-
տել տրւաւ, և կաթուղիկոսարանն ալ
նորէն ձեռքէն ետ առաւ:

Ք. Ե Շատ հայեր որ ասգիւս անդին ցրրեր էին, ըսելով թէ խաղաղութիւն եղաւ հայաստան, դարձան եկան. կրօնաւորներն ալ ժողովեցան ու ըսկսան վանքեր շինել. որոնց շատ օգնեց Աբաս:

936 Աս միջոցիս մեռան Աշոտ և Գագիկ բռնաւոր թագաւորները, և Գագիկին յաջորդեց Վասպուրական տշխարհին վերայ Աշոտ Գերենիկ: Իսկ Աբաս խաղաղութեամբ թագաւորելով, ձեռք զարկաւ Կարսին մայր եկեղեցին նորէն շինելու:

Ան օրերը Ափսաղաց ու Վրաց թագաւորը որ Բեր կըսուէր, Աբասին վերայ պատերազմի ելաւ, և հասնելով Կուր գետին քովը՝ ծաղրելով լուր խրկեց Աբասին, թէ ինքը կուղէ դալ օրհնել տալ եկեղեցին Վրաց ծխով: Աբաս բարկացաւ, առաւ իր զօրքը՝ Բերին գէմն ելաւ, երկու անգամ սաստիկ զարնըւեցաւ յալթեց բոլորովին, Բերն ալ բռնեց բերաւ Կարս՝ տարաւ եկեղեցին ըսելով, թէ ահա տես ան եկեղեցին որ կըխափաքէիր օրհնել տալու, ալէկ նայէ, որով հեռե մէյմ՝ ալ սկիտի չխտենես: Ետքը աչընները կուրցընել տըւաւ:

Իսկ Ափսաղները վախնալով՝ եկան շատ ընծաներով հաշտութիւն ուղեցին ու Բերն ալ առին տարին: Բայց Յոյները կարծելով թէ Աբաս իրենց օրհնութիւնը ծաղրեր է, ըսկսան իրենք ալ հայոց եկեղեցւոյն ծէսերը արհամարհել:

Աբաս՝ եղբօրը մեռնելէն ետքը քսանընտրա տարի խաղաղութեամբ թագաւորեց ու վախճանեցաւ, թողլով երկու որդի Աշոտ և Մուշեղ:

ԽԵ.

Հ. Վասպուրական աշխարհին թագաւորութեանը մէջ Աշոտ Դերենիկի ատեն ի՞նչ գործք հանդիպեցաւ յիշելու արժանի:

Պ. Աշոտ Դերենիկ գրգռուելով ոմանց չարախօսութենէն, Ապլխարիսի հաւնունի կարիճ՝ սպարապետը իշխանութենէն ձգեց: Ապլխարիսին ալ կատղած գրգռեց Դերենիկին դէմ հերայ և Զաքաւանգայ իշխանը, որ եկաւ պատերազմեցաւ, ու շատ հայեր ջարդելէն ետքը՝ բռնեց Աշոտ Դերենիկին ալ բանտ դրաւ. և ամէնօր երբոր զբօսանքի կերթար՝ հետը կրտանէր, որպէս զի իր ծառաները հետը խաղան որ ինքը զուարճանայ: Աս բանիս վրայնեղանալով վանքերուն առաջնորդները, նշովք կարգացին Ապլխարիսին վրայ: Անատենը Ապլխարիսի խեղքը գլուխը թողվեց, ուղեց թագաւորը աղատելուստի գաղտուկ մարդ խրկեց Աշոտ Դերենիկին՝ լսելով որ իշխանին ծառաները հետդ խաղալու ատեն, դու դէպի Որմեայ ծովը վաղէ, ես քեզ կաղատեմ: Աս ըսածին հետեւելով երբոր Աշոտ Դերենիկ դէպի ծով վաղեց, յանկարծ գա-

Բ. Ե լանէն դուրս ելաւ Ապլխարիայ իրեննէ-
րովը, Գերենիկին ետեւէն վազողներուն
դէմ կեցաւ և մէկքանին ըստաննեց . և
երբոր մէկանոնք փախան հէր քաղաքը
ու գրնէրը գոցեցին, Ապլխարիայ կատ-
ղած քաշեց սուրը և ուժով երկըթէ
դրանը զարկաւ՝ մէջը գամեց, ու ետ դար-
ձաւ գնաց նորէն Աշոտ Գերենիկը
Թագաւոր նստեցուց, ինքն ալ մեծ սպ-
տուոյ հասաւ :

Աս Ապլխարիային վերայ կրտեսներէ մեծ
կտրճութիւն անվախ, ու խեղք . բայց
կրքոտ ըլլալուն՝ աղէկը գէշէն չէր կրնար
ընտրել :

Հ. Աբասին Թագաւորութեանը ո՞վ
յաջորդեց :

Պ. Աբասը մեռաւ . մէկէն ուրիշ մը
Թագաւոր նրստեցընելու տեղը՝ Թողու-
ցին երեսի վերայ ազգին կառավարու-
թիւնը : Թշնամիք ալ սպարապետ, չորս
կողմէն ըսկսան հայաստանին վերայ վազել
952 ու երկիրը աւրջաւրկել : Անտառներ Աբա-
սին մեծ որդին Աշոտ Գ, երկու հազար
հոգի չափ ժողովեց ու ըսկսաւ անոնց դէմ
դնել . և կամաց կամաց շատցուց զօրք
ինչևան քառասուն հինգ հազար հոգի .
անոնց վերայ սպարապետ դրաւ Գէորգ
Ելխանին որդին Գոռ անունով . քսանը
հինգ հազար զօրք ալ Գոռը ժողովեց, զօ-
քին Թիւր հասաւ ու Թսուն հաղարի . ա-
սով ամէնուն վերայ վախ ձգեցին :

964 Ինը տարիէն ետեւ ժողովք ըրին նա-

խորարները, կաթուղիկոսը, Աղուանից
Թագաւորն ալ մեկտեղ, ու Աշոտ Երրորդը
Թագաւոր օծեցին Անի քաղքին մէջ :
Իսկ Մուշեղ Աշոտին եղբայրը գլուխ
քաշեց՝ դնաց Կարս քաղաքը ինքնագլուխ
Թագաւորեց : Աշոտ Երրորդ աչք գոցեց՝
նոր խռովութիւն չիհանելու համար .
գիտնալով որ ինը տարի առանց Թագա-
ւորի կեցած ու ղինքը Թագաւոր չընարող
ազգը՝ աւելի կուզէ առանց Թագաւորի
խռովութեան մէջ կենալ, քան թէ կար-
գաւորեալ Թագաւորի մը հնազանդիլ :

Անոր համար ինչ և իցէ ատեն՝ ով որ
Հայաստանի մէջ ապստամբութիւն մը
ընել կուզէր, գիւրաւ կըգրանէր պատ-
րաստընկերներ աշխարհքը տակն ու վրայ
ընելու : Ուստի քանի որ ազգիս մէջ
կրթութիւն չէ մտած, պարսպ է կրսէր
Աշոտ՝ ջանալ հնազանդեցընելու զամէն
քը : Մէկզմէկու չիհաւնելու՝ չիհնազան-
դելու և օտար ազգերու սիրով գերի
ըլլալու օրինակներ շատ կըտեսներ աչ-
քին առջևը, ու մեր ազգին խառնը-
ւածքն է պատճառ, կրսէր : Մանաւանդ
երբոր միաքը կըբերէր իր պապուն Աշոտ
Երկաթին ատենի գիպուածները և անոր
քաշած նեղութիւնները առանց մէկօդաի
մը, ամենեւին չէր ուզէր որ Մուշեղին
ահաճութեան նշան մը տայ :

Ասանկով Մուշեղ Կարսին վրայ շատ
տարի Թագաւորելէն ետեւ մեռաւ, ու
տեղը նստաւ իր որդին Աբաս . անոր ալ

յաջորդեց Գագիկ, որ թշնամեաց ձեռքէն յուսահատած՝ իր թագաւորութեան դաւառն ալ Յունաց յանձնեց :

Հ. Աշոտ երրորդ ինչպէս թագաւորութիւն քչեց :

Պ. Շատ խելքով և բարեօրաշատութեամբ թագաւորեց Աշոտ երրորդ, ամէնուն հետ ջանալով խաղաղութիւն ընել : Շատ վանքեր շինեց, եկեղեցիներ, հիւանդանոցներ, աղքատանոցներ . և անձամբ կրօտրաէր կրծառայէր հիւանդներուն, ու կը հոգար աղքատները, և շատ անգամ զանոնք իր սեղանը կառնէր . անոր համար Աշոտ Ողորմած կոչւեցաւ :

Ան ատենները համառուն տաճկներուն սպարապետը ապստամբեցաւ իր ամիրապետէն, ու հայոց վերայ պատերազմի ելաւ : Աշոտ ողորմած դեմն ելաւ, զօրքը ջարդեց ու համառունն ալ ըստաննեց : Աս բանիս վերայ ամիրապետը ուրախանալով թագ ու սարգէններ խրկեց Աշոտին՝ զինքը Շահի Արմէն անուանելով : Աշոտ քսանըվեց տարի խաղաղասիրութեամբ թագաւորելով, մեծ ցուց զարդարեց իր թագաւորութիւնը . Անի քաղաքը մայրաքաղաք ըրաւ . պարիսպները նորոգեց : Իր ընկերն ալ խոտրովանոյշ թագուհին՝ անոր բարեօրաշատութեանը հեռուեցաւ . երկու մեծ վանքեր շինեց Սանահին և հաղբատ՝ որ ինչւան հիմա կան :

Խ. Զ.

Հ. Աշոտ երրորդին մեռնելէն, ետև
Հայաստանին վիճակը ինչպէս եղաւ և
Թագաւորութեանը ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Աշոտ երրորդ Թողուց իրեք որդի. 977
Սմբատ, Գագիկ, և Գուրգէն : Սմբատ
հօրը տեղը անցաւ և կոչւեցաւ Սմբատ
երկրորդ. և հօրը տուած կրթութեանը
հետևելով՝ Հայաստանը սղահեց իր խա-
ղաղ վիճակին մէջ. վաւրնաց ամէն թշնա-
միները, և իր քաջութիւններուն համար
Շաշնշահ ըսւեցաւ :

Ութը տարւան մէջ շինեց նոր բարձր
մեծ պարիսպ մը Անի քաղաքին շրջապա-
տը, քաղաքն ալ զարդարեց շատ շի-
նուածքներով ու եկեղեցիներով, ինչւան
որ եկեղեցիներուն թիւը հազար մէկ կը-
հասնէր կրակն :

Աս Սմբատ երկրորդը ըսկաաւ շինելու 985
մայր եկեղեցի մը Տրդատ անուանի ճար-
տարապետին ձեռքովը, որուն շինուած-
քը իր օրը չիւրմնցաւ :

Շատ անգամ յաջողութիւնը մարդուս
առաքինութիւնները մոռցնել կուտայ :
Տեսաւ Սմբատ որ ամէն կողմանէ յաջո-
ղութիւն է, և օրէ օր կը զօրանայ, յանգրդ-
նեցաւ իր քրոջը աղջիկը իրեն կին
առաւ ընդդէմ եկեղեցական օրէնքի :
Օր մը ալ առանց աղէկ քննելու ըսպան-
նէլ տըւաւ խենդ մարդ մը, ու հրամայ

Գ. Ե որ մարմինը չի թաղեն : Երբոր մէկքանի կրօնաւորներ դաշտին երեսը դառն ու թաղեցին , նորէն հանել տըւաւ : Ինքն ալ նոյն տարին մեռաւ տառերկու տարի թաղաւորեւէն ետեւ :

985

Հ. Սմբատ երկրորդին միլ յաջորդեց : Պ. Իր երկրորդ եղբայրը Գագիկ Ա. որ բարեպաշտութեամբ , խոհեմութիւն , քաջութեամբ ու մեծագործութեամբ առջիններէն վեր ու Բագրատունեաց ցեղին պարծանք եղաւ : Ասոր օրը թշնամիները բոլորովին պակսեցան . վասն զի ինքը իրեններուն սիրելի եղաւ և օտարներուն ահաւոր : Նոյնպէս իր կնիկին ալ Կատրամիտէ թագուհին բարեպաշտ ու աշխարհաշէն էր :

986

Թագաւորութեան առջի օրերը խենդկին մը ձայն հանեց , թէ Սմբատ երկրորդ մեռած չէ , և գիշերը երեցաւ ինծի : Գագիկ ժողովուրդը դիւրաւ խաղաղընելու համար Սմբատին մարմինը գերեզմանէն դուրս ձգել տըւաւ որ ամէնքը տեսնեն :

Գագիկ Ա. երեսուն տարի թագաւորեց ամենայն յաջողութեամբ , խոհեմութեամբ սանձելով զամէնքը . և վախճանեցաւ երկու որդի թուլով , առջինը Յովհաննէս Սմբատ , երկրորդը Աշոտ :

Հ. Առաջին Գագիկին թագաւորութեան տակեր հայաստանի մէջ պատահած ի՞նչ երեւելի դիպուած կրկնատակուի :

Պ. Տայոց գաւառին մէջ Դաւիթ կիւ Գ. Ե
 րասպաղատին մահը. որովհետեւ Դաւիթ
 քաջ և բարեպաշտ ըլլալով Յունաց կայ-
 սրէն շատ պատիւ ունէր: Անգամ մը այլ-
 ազգիները հարիւր հազար հոգւով վը-
 րան վազեցին. Դաւիթ օգնութիւն ու-
 զէց Գազիկ թագաւորէն և Վրաց թա-
 գաւորէն, որ ամէնը մէկէն եղան քսան
 հազար հոգի. ասոնք Աստուծոյ ասպա-
 լինելով տաճկըներուն գէմն ելան, ջար-
 դեցին ցրւեցին, և իրենցմէ միայն մէկ
 քանի վրացի զօրք մեռան: Ասով Դաւթի
 անունը խիստ մեծցաւ. անոր համար
 հախանձելով ոմանք, վրացի եպիսկոպո-
 սի մը ձեռքով թոյն խառնեցին հազոր-
 դութեան մէջ ու ըսպաննեցին զինքը:
 Մեռաւ Դաւիթ ամէնուն թողութիւն
 տալով և իր տէրութիւնն ալ կայսեր
 թողուց:

ԽԷ.

Հ. Գազիկ առաջինին մեռնելէն ետեւ
 Հայաստանին խաղաղութիւնը որչափ ա-
 տեն գիմացաւ:

Պ: Ժողովուրդը թագաւորնստեցուցին 1020
 Գազիկին մեծ սրդին Յովհաննէսը. որ
 թէպէտ խեղացի էր, բայց ծանրաշարժ:
 Աչոտ որ քաջ կարիճ մըն էր՝ ուզէց որ 1021
 ինքը թագաւորէ. զօրք ժողովեց, լսկաւ
 սրտերազմիլ Յովհաննէսին գէմ, յազ-
 թեց ու եկաւ Անի քաղաքը սպաշարեց:

Ան ատեն նախարարները Պետրոս կաթուղիկոսին և Վրաց թագաւորին հետ մէջ մտան հաշտեցուցին երկու եղբարքը՝ երգում առնելով ու հաշտութեան թղթով որ մեծը թագաւորէ, սղոթիկն ալ անոր երկրորդը ըլլայ: Բայց նախարարներէն ոմանք թշնամութիւն ունենալով Յովհաննէսին հետ, գրգռեցին Վրաց Գորգի թագաւորը, որ ծածուկ մարդ խրկեց ու քուանց կուռոյ թագաւորին ձմերոցը երթալու ատեն վերան հասան բռնեցին: Բայց Գորգին խմանալով Յովհաննէսին անմեղութիւն և նախարարներուն չարութիւնը, զինքը ազատ թողուց՝ ու փախաւէն ձեռքէն իրեք բերդ առաւ:

Իսկ Աշոտ երգումը ոտքի տակ առաւ, և Յովհաննէսին տեղը անցնիլ ուղեւորով՝ խորգախութեամբ հիւանդ ձկացաւ որ Յովհաննէսը անկասկած մինակ իր քովը գայ, և անկողինին քով որոգայթ պատրաստեց: Յովհաննէս երբոր տեսնուեցաւ եկաւ, որոգայթին մէջ բռնուեցաւ. ըսկըսաւ ազաջէլ Աշոտին՝ որ իրեն խնայէ: Ան ատեն Ապիրատ մեծ իշխանը բռնեց Յովհաննէս թագաւորը կապեց իբր թէ բանտ գնելու համար, ու տարաւ նորէն աթոռը նստեցուց, ըսելով թէ լաւ է իմաստուն թագաւոր՝ քան զանողորմ բռնաւոր: Ու ինքը փախաւ Դըւին Ասուտալար ամիրային քովը, որ քիչ օրէն ըսպանեց զինքը՝ հաւտաւորով ոմանց չարախօսութեանը:

Բայց Աշոտ չիկրցաւ Յովհաննէսին Գ. Ե
դէմ պատերազմի ելլել: Ասան զի նա-
խարարներէն շատերը տեսնելով իր ան-
իրաւ և բռնաւորական կերպը, զինքը
Թողուցին: Ան առնն Սշոտ ելաւ գնաց
Ասսիւ կայսեր ու ինքզինքը սիրցուց, և
կայսերէն զօրք իրեն օգնութիւն առած
դարձաւ Հայաստան, պատերազմով տի-
րեց մէկ քանի նախարարներու գաւառ-
ներուն, և զօրքը քովէն ետ խրկեց շատ
պարգևներ տալով, ու ինքը ըսկսաւ կեր-
ուիտով հետ ըլլալ ինչան որ մեռաւ,
ու տասնըջորս տարւան Գագիկ անուանով
տղայ մը Թողուց: Աս առններըս Սկիւ- 4024
Թացիք Հայաստանին վերայ վազելով եր-
բոր ասգիս անգին ջարդ կընէին, Յովհան-
նէս Թագաւորն ալ վախնալով՝ Պետրոս
կաթուղիկոսը Ասսիւ կայսեր խաւրեց,
Թղթով մը խոստանալով որ իր մեռնելէն
ետքը Անին կայսեր կուտայ, միայն Թէ
զինքը պաշտպանէ ՍկիւԹացուց դէմ:

Անկէ ետեւ մասնաւոր յիշատակի ար- 4039
ժանի բան մը չիկայ Յովհաննէս Թա-
գաւորին կամ Աշոտին վերայ ինչան
իրենց մահը, որ երկուքն ալ մէկ տարւան
մէջ մեռան: Յովհաննէսին Թագաւորու-
թիւնը անանկ ողորմելութեամբ քշեց
քսան ասրի: Հայաստան ընդարձակ էր
և ճօխ, ամէն գին Հայ բնակիչներով լե-
ցուն, բայց Թագաւորին կըհնազանդէր
ովոր կուզէր: Եւ Թագաւորը որո՞ւն կիշ-
խէր, հազիւ Թէ իր բնակած գաւառին .

մանաւանդ թէ անոր ալ չէր իշխէր, վասն զի կայսեր յանձներ էր : Այսպիսի թագաւորութեան մէկ քանի տարի մըն ալ քշելը հրաշք սեպելու էր, քան թէ ծաղկելուն սպասելու :

Հ. Յովհաննէս Սմբատ թագաւորին ատենը Սկիւթացիք ինչ մնաս հասուցին Հայաստանին, և ուրիշ ինչ մանաւոր գիպուածներ հանդիպեցան յիշատակի արժանի :

Պ. Սկիւթացիք ըսկսան քաշել գէպ 'ի Վասպուրական աշխարհին վերայ. Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորը վրանին զօրք խրկեց ու վճռեալ. բայց մտածելով սուրբ Ներսէսի մարգարէութիւնը, և վախնալով որ պիտի ջընջուի, իր տէրութիւնը յանձնեց Վասիլ կայսեր, ու տեղը առաւ Սեբաստիա քաղաքը իր գեղերովը, և չորս հարիւր հազար մարդու չափ հետը առած գնաց հոն քաշեցաւ :

Իսկ Սկիւթացոց իշխանը Տուղրիշ նեղացած ըլլալով իր զօրացը ջարդուեւելուն համար, դարձաւ եկաւ Հայաստանին 'նիգ գաւառին վերայ, ըսկսաւ այրել աւրել ու զամէնքը սողալել հաւատքնին ուրանալու : Ան ատեն Վասակ սղահաւունին որ Բջնի բերդը կրնատէր, գէմն ելաւ հինգ հարիւր հոգւով : Երբոր Սկիւթացոց բանակէն Եօթնդայլ անունով կտրիճ մարդ մը մենամարտութեան համար մինակ բանակէն դուրս ելաւ՝ կտրու ճութիւն ցուցնել ուղեւով, Վասակ

վերան վազեց զարկաւ, գլխուն կէսը գետինը ձգեց : Կատղեցան Սկիւթացիք, սաստիկ զարնուեցան ու աղէկ ջարդկերան ցրուեցան : Բայց Վասիլ առանձին քաշուած՝ Այ գոհուածին տալու տենը, թշնամիներէն մէկը հոն պահէր տած ըլլալով՝ ետէն գլխուն քար մը զարկաւ ու ըսպաննեց :

Տուղըիլ անկէ անցաւ դնաց Պարսկաստանին տիրեց ու նորէն անոնց թագաւորութիւնը հաստատեց :

Աս միջոցիս մարդ մը Հայաստանին մէջ ըսկըսաւ պարտելով, Վայ ինձի կը կանչէր : Բանի մը տարի ալ առաջ Յովհաննէս Կողբուն վարդապետը գուշակեց Հայաստանին կործանումը :

Աս օրերս Կոստանդին Վասիլ եղբայրը և յաջորդ կայսրը մեռնելու ատեն, կանչել տուաւ Հայու քահանայ մը, ու ետ տուաւ Յովհաննէս թագաւորին Անիին համար Վասիլ տուած նամակը : Իսկ անիրաւ երէցը նամակը քովը պահեց. ու երբոր Միքայէլ կայսրն ստաւ 1034 թուականին, տարաւ արծաթասէր երէցը նամակը նորէն կայսեր տըւաւ, ու շատ ըստակ պարգև առաւ : Առած ըստակն ալ իրեն հետ կորաւ. բայց ըրած անիրաւորութե յիշատակը յաւիտեան պիտի մնայ : Ան օրերն է այն սարսափելի անողորմութեան դործքը, որ ըրաւ Խորիկ Պարսիկը Բերկրի քաղքին քաղաքապետը :

ԽԸ .

Հ . Խտրիկ պարսիկը ի՞նչ անողորմու-
թեան գործք ըրաւ Բերկրի քաղքին քա-
ղաքացոյց :

Պ . Բերկրի Վասսուրական աշխարհին
մէջ Յունաց յանձնըւած քաղքնէրուն
մէկը ըլլալով և Պարսից ձեռքը անցած ,
Յոյնք պատերազմով առին Պարսից ձեռ-
քէն , ու նորէն ետ տուին : Ան ատենը
Գանձի Հայ իշխանը զօրք ժողովեց , եկաւ
նորէն առաւ , ու Խտրիկ քաղաքապետը
մէկքանի մեծերով միջնաբերդը փակուեց ,
և զօրքը ամէնքը ուրախութեամբ ուտելու
խմելու հետ ըսկսան ըլլալ : Աս եղածնէ-
րը լսելով մէկքանի ամիրաներ մէկ եղան ,
յանկարծ քաղքին վերայ վազեցին ու սա-
տիկ ջարդ տըւին , Գանձին ալ ըսպաննե-
ցին և Խտրիկը խալսցուցին . որ կատուած
սիրտը զովացընէլ ուզելով , մարդու հա-
սակով փոս մը փորել տուաւ , ու ողջ
բռնած մարդիկներէն այնչափ մորթել
տուաւ ան փոսին վերայ , ինչւան որ արիւ-
նով լեցւեցաւ փոսը , ու ինքը մտաւ մե-
ջը լըւացւեցաւ : Թէ որ պատմելու մար-
դուսսիրտը չի գիմանար , հասարակուարձու-
թեան համար ընտղները ու ընէլ տուողը
ի՞նչ տեսակ գաղանի սիրտ պէտք է որ
ունեցած ըլլան :

Հ . Յովհաննէս Սմբատ թագաւորը
մեռնէլէն ետև Հայոց տէրութիւնը ի՞նչ
վիճակ ունեցաւ :

Պ. Երկու տարի առանց Թագաւորի Ք. Ե
մնացին անհոգութեամբ և անմիաբանութեամբ: Ինչպէս որ վէտ Սարգիս իշխաւ 1040
նր սկսաւ զօրանալ՝ Թագաւորելու մըա-
քով: Միքայէլ կայսրն ալ ըսելով Յով-
հաննէսին մահը, մարդ խրկեց Հայոց, ու
կուղէր Անի քաղաքը իր գաւառովը. և
երբոր Հայերն չուզեցին տալ, կայսրը
վերանին իրեք անգամ զօրք խրկեց, որ
Սարգիսին հետ մէկ եղած ըսկսան տան
ու վերայ ընել Հայաստանը: Բայց չոր-
րորդ անգամուն չազիւ թէ արթնցան
իշխանները, ու վահրամ պահլաւունի
սպարապետին առաջնորդելովը թշնա-
մեաց դէմ ելան ու սաստիկ ջարդով փա-
խուցին: Բայց Սարգիս շատերուն միտքը
համոզելով ըսկսաւ տիրելու չորս դին:
Ան ատենը վահրամ սպարապետը ուրիշ
իշխաններուն և Պետրոս կաթողիկոսին
հետ մէկ եղած, կանչեցին Գագիկ երկ-
րորդը տասնըվեց տարւան՝ Յովհաննէս
Թագաւորին Աշոտ եղբորը տղան, որ 1042
Սարգիսին ձեռքէն փախեր էր, Թագաւոր
օժեցին:

Հ. Գագիկ երկրորդ ինչպէս Թագա-
ւորութիւն քշեց:

Պ. Թէպէտ Գագիկ երկրորդ շատ կրը
թրւած խելացի և կարիճ Թագաւոր էր,
բայց ժողովրդին ատենը չէր անանկ
Թագաւոր ունենալու. անոր համար հա-
կառակութիւնով Թագաւորնստաւ, շատ
կուով քիչ ժամանակ Թագաւորութիւն

քշեց, և թշուառութիւնով լըմնցուց իր
և ազգին թագաւորութիւնը :

Վէտա Սարգիս տեսնելով որ ուղածը
չյաջողեցաւ, փախաւ Անի քաղաքին միջ-
նաբերդը ամրացաւ. Գագիկ անվախ ելաւ
մինակ քովը գնաց համոզեց որ երթայ
անկէջ : Սարգիս ելաւ Սուրմառի բերդը
գնաց, բայց ապստամբութեան մտքով,
ան առէն Գագիկ զօրքով վերան գնաց,
բռնեց Սարգիսը կապեց ու բերաւ Անի
քաղաքը. բայց անոր կեղծաւորութենէն
և շատերուն ալ միջնորդէէն խաբւելով
ազատ թողուց : Եւ ինքը ըսկսաւ չորս դին
պտրտիլ ու ապստամբները խրատել որ
մէկ սիրտ մէկ հոգի ըլլան. վասն զի չէր ու-
ղեր վրէժխնդրութիւն ընելով ցուցնել
իր մեծութիւն և կամքին կատարելը, հա-
պա ազգին օգուտը. անոր համար ալ քաջ
կտրիճներուն իրեն հետ միաբան շահաւ-
ը կուզէր : Բայց կրթեալ թագաւոր ան-
կիրթ ժողովրդեան վերայ այնպէս է, ինչ
պէսնոր լաթի կտորմը հին լաթի մը վերայ :

Ան միջոցին Սկիւթացիք անհամար
բազմութեամբ նորէն հայաստանին վը-
րան վաղեցին. Գագիկ տաանրվեց հա-
ղարով միայն անոնց դէմն ելաւ, գեռ շա-
տերը իրեն հետ միաբանած չըլլալուն հա-
մար. բայց ինքը վարպետութեամբ անոնց
դարան դործելով յաղթեց ու ցրուեց
փախուց :

Իր թագաւորութիւնը կրնմանէր քաղաքի
մը՝ որ մէջը կրակ ինկած ըլլայ, ու բնա-

կիւճը և թշնամիք մէկ եղած բռնկեցնելու նային . մինակ քաղաքատէտը չորս դին ընկած կրակէն ապրեցնել կուզէ քաղաքը :

ԽԹ.

Հ. Գաղիկ կըրցա՞ւ համոյել Յունաց կայսրը որ Անին թողու իրեն :

Պ. Չէ. Մոնոմախոս կայսրը Միքայէլին տեղը անցնելով, մարդ խրկեց Գաղիկ թագաւորին որ Անին իրեն տայ : Գաղիկ շատ անգամ սիրով խօսելով եկած մարդիկներուն հետ, ու ցուցնելով իր սրաածառները, յանձ չառաւ : Անասէնը երկու անգամ զօրք խաւրեց կայսրը, բայց երկու անգամն ալ յաղթուեցան ու ետ դարձան :

Կայսրը գրգռեց Դըւին քաղաքին Աստուալար ամիրան . Գաղիկ անոր սիրան ալ առաւ շատ ըստակով, ու հանգարտեցուց : Գաղիկ խմացաւ որ Սարգիս ձեռք տակէ չարութիւն կընէ, բայց անիկայ ինքզինքը արգարացուց, ու ըսկսաւ ջանալ որ զամէնքը թագաւորին դէմ թշնամացնէ : Այնչափ որ շատ նախարարներ մէկ եղած Սարգիսին հետ՝ Գաղիկէն գաղտուկ կայսրը համոզեցին որ Գաղիկը իրեն կանչէ : Բայց Գաղիկ խմացաւ կայսեր խաբէութեան միտքը ու ամենեկին մէկ կերպով մը յանձ չառաւ երթալը : Իշխանները խաղաղութիւնը սպառնառ

Ք. Ե բերեւոյ խաբեցին կաթուղիկոսը, ու պատարագի մէջ սուտ երգում ընէլով խոստացան որ քաղաքը պաշտպանեն : Գաղիկին ճարը հատաւ, քաղաքը հաւատարիմ մարդիկներուն յանձնեց ու գնաց :

Կայսրը զինքը սիրով ընդունեցաւ. ետքը ըսկսաւ բռնադատել որ մայրաքաղաքը իրեն տայ : Երբոր ամենեւին մէկ կերպով մը Գաղիկ յանձ չառաւ, կայսրը բռնի արգիլեց զինքը կղզի մը մէջ : Ան առնէն անօրէն իշխանները մէկ եղած՝ կուգէին Անիին բանլիքները կայսեր խրկել. թէպէտ շատե՛ն ալ դէմ կրկենային, բայց մէկաշնոնք բռնի խրկեցին : Գաղիկ երբոր խմացաւ իշխաններուն ասանկ անօրէնութիւնը, յուսահատած ինքն ալ չէ թէ միայն Անին թողուց, հապա բուրովին հրաժարեցաւ թագաւորութենէն՝ իրեք տարի իշխեւէն ետեւ : Կայսրը իրեն մէկքանի քաղքերն եւ տըւաւ Կապագովկիայի մէջ, և Գաղիկ հոն քաշւեցաւ ողբով ու վայով կանցըներ իր կեանքը :

1043

Գիտէր Գաղիկ ազգը կառավարելու ճամբաները, կրտսեաներ իր ազգին ողորմելու թիւնը և կարօտութիւնները, գիտէր անոնց կարողութեան չափը, ամիսն կըսէր, միայն թէ ազգս ինձի դէմ չեւէր՝ բոլոր աշխարհքիս կըսիրէի, և կուլար ազգին անմիտ վառասիրութեանը և անմիտ բանութեանը վրայ որոնցմով իրենք զիրենք կըճգէին չիսալքուելու թշուառութիւններու մէջ, Բայց ինչ օգուտ, ազգը

ինքիր ձեռքովը Այ տըւած թագաւորու
թիւնը առ երկրորդ անգամ է որ գեանէ
գեան կըղարնէ : Անձնատարանին վըրայ
լալ կըլայ, բայց օգնութիւն ընել չըլար :

Հ . Գազիկ երկրորդին թագաւորու
թեանէ հրաժարելէն ետքը Հայոց վիճակը
ինչ եղաւ :

Պ . Թշուառութեան ու ողորմելու
թեան մէջ ընկած ֆապին : Յոյները մէկ
կողմէն Հայերուն ջարդ ու փառ տալէն
ետքը, ետեւէ էին որ Հայոց կաթուղիկո
սութիւն ալ վերցընեն : Ուրիշ թշնամի
ներն ալ Հայաստանը պարապ գտնելով,
համարձակ ըսկտան լեցուիլ՝ թումբերը
պատռած գետի մը սէս, որով երկիրը
լճացաւ ամէն տեսակ թշուառութեամբ,
ու բոլորովին անպիտանացաւ :

Տուղրիլ Պարսից թագաւորը շատ ան
գամ համարձակ բիւրաւոր զօրք խրկեց .
ետքը ինքն ալ եկաւ գերեց տարաւ, ու
չարութիւն չիմնաց որ չընէ :

Գազիկ Աբասեան որ դեռ կըթա
գաւորէր իր գաւառին վըրայ, անոր դէմն
ելաւ, բայց յաղթըւած ետ քաշեցաւ,
Թաթուլ սպարապետը բռնըւած՝ երբ
որ Տուղրիլին առջին բերին, ան պատե
րազմի մէջ Արսուրան իշխանին տղան վի
րաւորած ըլլալով՝ որ Տուղրիլ խիստ կըսի
րէր, Տուղրիլ բաւ Թաթուլին, թէ որ
աս տղան ատրի, քեզ ալ կըխալըսեմ :
Թաթուլ կարըճութեամբ մը պատասխա
նեց . Թէ որ իմ զարկածս է՝ չատրիր :

Ք. Ե Երկրորդ օրը տղան մեռաւ, Տուղրիլն ալ
Թաթուլը ըսպաննել տըւաւ, ու աջ ձեռ-
քը կըտրէց ու խրկեց տղուն հօրը, ըսելով
Թէ Տէս տղադ, անանկ քաջ մարդէ
մեռաւ, որ երկու անգամ չիզարնէր :

1034 Անկէ անցաւ Տուղրիլ Մանազկերտ
քաղքին վերայ, շատ մէքենաներով փոսեր
փորելով չիկըրցաւ բան մը ընել. վասն
զի հայ քահանայ մը անոր ամէն մէքենա-
ներուն գէմ գնելու ներսէն գիւտեր կը
գըտնար : Ճարտար Գաղղիացի մըն ալ մէկ
դիւրավառ նիւթով մը անոնց էն մեծ բա-
բանը բռնկեցուց : Տուղրիլ կատողած՝ ետ
դարձաւ, մտաւ Արծիէ քաղաքը, ջարդեց
կողոպտեց, ու գնաց Պարսկաստան :

Ալփասլան յաջորդեց Տուղրիլին, եկաւ
նորէն հայաստան, ջարդելով կողոպտե-
լով հասաւ Անի քաղքին վերայ, երկար
ստեն զարնըւէլէն ետեւ, Թէպէտ բաբա-
նով սարըսպին մէկ կողմը փուլց, բայց
չիկըրնալով ներս մըտնել՝ երբոր ետ կը
դառնար, քաղքին իշխաններն ալ վախ-
ցան՝ միջնաբերդը քաշէցան : Երբովոր
դը մինակ մնացած կանչւըտելուն ձայ-
նէն Ալփասլան ետ դարձաւ, մտաւ ջար-
դեց կողոպտեց, ան մեծ քաղաքը արին-
լըւայ ըրաւ, ու դարձաւ Գաղիկ Աբա-
սեանին վերայ, մարդ խրկեց որ գայ
իրեն հնազանդի :

1064 Գաղիկ Աբասեան գիտնալով որ բա-
նը գէշ է, ելաւ սկերու մէջ սլըլըւած
նստաւ, երբոր պատգամաւօրը հարցուց

սլատճառը, սլատասխանեց թէ Ալփաս Գ. Ե
լանին հօրեղբօրը Տուղրիլին մահուանը
վերայ սուգ կրնէ : Ալփասլան երբոր լը
սեց, զարմացաւ, սիրտը դուր շարժե
ցաւ, եկաւ սիրով հետը պագտըւեցաւ
և հրաման տրւաւ որ հանգիստ թագա
ւորէ : Բայց Գագիկ գիտնալով որ հան 4063
դիստ չունենայ պիտի անկէ ետեւ, Վա
նանդայ դաւառն ալ Յունաց յանձնեց,
ու ինքը Ծամնգաւ բերդը քաշւեցաւ :

Ծ.

Հ. Գագիկ երկրորդ ի՞նչ վախճան ու
նեցաւ :

Պ. Թշուառ կեանք և չարաչար մահ
ունեցաւ Գագիկ երկրորդը : Կասպագոյ
կիոյ մէջ Հոռմըներուն Հայոց դէմբրած
անգղգամուրթիւնները ամէն օր աչքին առ
ջին տեսնելով, վերանին չարաչար նեղա
ցած էր : Իմացաւ որ Վեսաբիոյ մեարա
պօլիտը ուրիշ Յոյներուն պէս իր շանը
անուընդ Արմէն դրեր է, ալ չիկըրցաւ համ
բերել : Օր մը մէկքանի կարիճներ հետը
առած՝ գնաց մեարապօլիտին տունը : Երբ
որ կերակրի նստեր էին, Գագիկ ուղեց
որ շունը տեսնէ. մեարապօլիտը շփո
թեցաւ, բայց ուրիշ ճար չիգտնելով կան
չեց շունը Արմէն անուենով : Գագիկ հար
ցուց թէ ամա է շանը անուընդ. մեարապօ
լիտը չիգիտնալով ինչ ըսելիքը, Դեռ պըղ
տիկ է, անոր համար, ըսաւ : Ան տտե՛ն

Գաղիկ իրեններուն աչք ըրաւ . մէկէն ելան նախ ծառաները կապեցին , շունն ալ բռնեցին սարկի մը մէջ դրին : Անոնք կարծեցին թէ շունը առնեն տանին պիտի . բայց կտրիճները բռնեցին մետրապօլիան ալ պարկին մէջ խոթեցին , ու ըսկսան շունը այնչափ ծեծել որ կատղեցաւ ու խածնեւով մետրապօլիտը ըսպաննեց :

Երբոր Յոյները առ բանա խմացան , կատղեցան Գաղիկին դէմ . բայց Գաղիկ գնաց դէպի Տարսոն , զգուշութիւն կրպտուէր . ուր որ Յոյներու հանդիպէր՝ շատ չարիք կըհասցընէր անոնց :

Օր մը իրեք հոգւով , որոնց մէկն էր Ռուբէն իր ազգականը , դէպի Կիզիստուայ բերդը գնաց սլարտեղին մէջ հանգչելու համար : Բերդին տերերը երբոր խմացան , իրեք եղբարք Մանտալեսայ աւղաքը՝ յետեւ հոգի դարանի մէջ նստուցին , ու իրենք իբրեւ թէ զինքը սլատուելու համար դիմացը ելան : Անտեն յանկարծ մէկալնոնք դարանէն ցաթկեցին բռնեցին կապեցին Գաղիկը ու բերդը դրին . քովիները հազիւ կըրցան փախչել : Գաղիկին մէկալ մարդիկը երբ որ խմացան , բերդին վերայ վազեցին . բայց բերդը անառիկ ըլլալով բան չկըրցան ընել : Իսկ ներսիները չարաչար տանջելով մեռուցին Գաղիկը , ու մարմինը բերդին վերայ կախեցին : Ահա Կիզիստուա բերդին վերայ հայաստանի այնպիսի հին

և շատ դարերու մէջ իր կտրըճուծեամբը
զամէնքը սարսափեցնող ազգին վերջի
Թագաւորը, որ ազգը պայծառացնե-
լով ինչւան հոն փառքով հասնելու տե-
ղը, տեսէք ի՞նչ սոսկալի ու ցաւալի վի-
ճակի մէջ կեցեր է: Թագաւորին վիճա-
կէն Ժողովուրդին ալ աղետալի դառնու-
թեան չափը մարդ կրնայ գուշակել:
Մեռաւ Գագիկ երկրորդ սասնկ սարսա-
փելի կերպով յիսունըհինգ տարւան:
Իրէք տարի Թագաւորեց, երսունըհինգ
տարի պանդըխտութիւն քաշեց: Թողուց
երկու որդի. անոնք ալ ասդիս անդին
ցրուած կորսուեցան:

Աս միջոցներուս մէկալ բռնաւոր
Թագաւորութիւններն ալ ջնջուեցան:
Անկէ ինչւան հիմա հայաստան ան-
տէր մնացեր է. քաղաքներէն մէկ քա-
նին ողորմելի գեղ դարձած, և ուրիշ
շատ քաղաքներ ու անթիւ անհամար գե-
ղեր բոլորովին անապատ եղած, գրեթէ
ուծըհարիւր տարի է որ միշտ աւրըւելու
վերայ է. և թէ այսչափ տարի մէկ երկիր
մը չէ թէ մինակ երեսի վերայ մնացած,
հասլա միշտ չորս կողմէն կատաղի թշնամի-
ներէ աւրըւելով ի՞նչ աստիճանի թշուա-
ռութիւն կրնայ ունենալ, մտածելով
կարելի է որ քիչ մը իմացւի, բայց գրով
կամ բերնով անկարելի է որ պատմուի:

Ասկէ ետեւսկաւ Ռուբինեանց սղտիկ
Թագաւորութիւնը, բայց հայաստանէն
գուրս Արլիկիայի մէջ:

Բ. Ե Հ. Հայաստանին մէջ Յոյները օրհամի
առան հրրցան իրենց տէրութիւնը բանե-
ցընել :

1086 Պ. Խիսա քիչ. Հայոց տէրութիւնը
վերնալէն ետև մէկքանի տարի ետքը Մե-
լիքշահ Պարսից Թագաւորը Ալիասլա-
նին տղան շատ ուժովնալով, և տեսնելով
որ Յոյները եկեր Հայաստան Պարսից մա-
սին ալ տիրեր են, վերանին պատերազմի
եղաւ, ու բոլոր Հայաստան նորէն ոտքի
տակ առնելով Յոյները բոլորովին վաճն-
տեց, հասաւ ինչւան Միջերկրական ծո-
վունքով, ու սուրը ծովը նետեց՝ փառք
տալով Աստուծոյ, որ իր տէրութիւն ինչ-
ւան Եւրոպային ծովը հասուց. ու չորս
դին արիւն ծծող պահապաններ դնելով
եա դարձաւ : Աս եղաւ Յունաց վերջի
քաշւիլնին. որ անկէ ետև մէյմ՝ ալ ոտք
չիկրցան կոխել Հայաստանին աւերակ
ներուն մէջ :

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՅ

ԾԱ.

Ք. Ե

Հ. Ինչպէս ըսկսաւ Ռուբենեանց
Թագաւորութիւնը :

1080

Պ. Ռուբեն Գաղիկին աղքատանք երբ
որ անոր բռնըւելու տաւերը քովէն վա-
խաւ, գնաց Աիլիկիա դաւառը ուր որ
շատ Հայեր կային. անոնցմէ կտրիճները
յորդորեց որ Յոյներէն վրէժ խնդրեն,
և անոնց հետ մէկ եղած մէկ քանի բերդե-
րու տիրեց : Ռուբենին հետ էր նաև Վա-
սիլ իշխանը, որ միշտ պատերազմի մէջ
յանկարծ վերայ հասնելուն համար Գող
Վասիլ ըսեցաւ : Յոյնք առ տաւեա խառ-
նափնդ որ կռիւներու հետ ըլլալով՝ չիկըր-
ցան գէմ գնել. շատ Հայեր ալ լսելով
Ռուբենին ըրածները, ելան Աիլիկիա ե-
կան. ասանկով Ռուբեն տիրեց Աիլի-
կիային ասանկովեց տարի ու մեռաւ :

1095

Հ. Աւջի Ռուբենին ոմ յաջորդեց :

Պ. Իր որդին Ասսամանգին առաջին,
որ խելքով ու քաջութեամբ ըսկսաւ
մեծցընել իր պզտիկ տէրութիւնը : Այս

Ք. Ե տաճեններս որ Լատինացիք Արուստակէմի վերայ կերթացին, Առատանգին անոնց շատ օգնեց քրիստոնէութեան սիրով, ու անոնցմէ ալ սպասիւ գտաւ :

1100 Առատանգին առաջին հինգ տարի միայն իշխեց ու մեռաւ. անոր յաջորդեց իր որդին Թորոս առաջին, որ աւելի ընդարձակեց տէրութիւնը՝ քաղաքներ առնելով Յունաց ձեռքէն, որոնց մէջ երեսելի էր Անարզաբա քաղաքը : Պարսիկները և Սկիւթացիք ըսկոսան Հայաստանէն դէպի Արիկիա քաղել, բայց երկուքին ալ դէմ ելան Թորոս ու դող Ասիլ, ու շատ

1112 ջարդ տալով ետ դարձուցին : Թորոս դնաց նաև Արղիսառա բերդին վերայ դիշեր առնէն, ուր որ Գագիկ թագաւորն ըսպաններ էին. հոն դարանի դրաւ մարդիկներ, ու ինքը առաւօտանց բերդէն հեռանալ ձեացուց. երբոր անոնք բերդին դուռը բացին՝ կարծելով թէ Թորոս յուսահատեցաւ, ու անհոգութեամբ կելլէին ու կըմտնէին. յանկարծ դարանէն ելան՝ մասն բերդը, Թորոսն ալ ետ դարձաւ, ու զամէնքը ջարդեցին. բռնեցին զԳագիկը ըսպաննող իրեք եղբայրները. հրամայեց անոնց Թորոս ու բերին Գագիկին սուրը և զգեստները. ան միջոցին մէկը փախաւ ու ինքզինքը բերդէն վար նետեց մեռաւ, մէկալն ալ Թորոս հաստ բրով ծեծեւով ըսպաննեց, ըսելով թէ ասանկ չար մարդը պէտք չէ թրով ըսպաննել. երրորդն ալ հետը տարաւ : Քսանկիրք

տարի տիրեց Թորոս ու մեռաւ, ու տեղը Ք. Ե
անցաւ իր եղբայրը Լևոն Ա:

Հ. Աւաջին Լևոնին ասե՛նք յիշատակի
արժանի ի՛նչ դործք եղաւ Նիլիկիայի մէջ:

Պ. Թէպէտ պղտիկ էր Նիլիկիոյ տէրու 1123
Թիւնը, բայց մէջի թշուառութիւնները
նոյն էին ինչ որ Հայաստանին թագա-
ւորութեան մէջ. վասն զի մեր ազգին
սովորութիւնն էր ցրուած կենալ, ամէն
իշխան իր քաղաքը իր բերդը հոգալ ա-
ռանձին ինքնիշխան թագաւորի պէս. և
երբոր իրենք ուղէին նէ թագաւորին
կօզնէին, չէ՛ նէ՝ թագաւորը չէր կըր-
նար անոնց հրամայել. թէպէտ ազգին
մէջ ասանկ օրէնք չիկար, բայց իշխաննե-
րուն բռնութիւնը օրէնքէն վեր էր:
Ասանկ անկարգ կարգով կարգաւորեալ
թագաւորութիւն չիկրնար ըլլալ:

Լևոն ըսկսաւ քաջութիւններ ընել,
քաղաքներ առնել, ինչչան Մամեսաիա
քաղաքն ալ առաւ ու զամէնքը ըսկսաւ
վախցընել:

Պէթեկին անունով Անտիոք քաղքին
քաղաքատեար Լևոնին վերայ նախանձե-
լով խաբէութեամբ զինքը սեղանի կան-
չեց ու բռնեց բանա դրաւ: Լևոն նեղը
մտած՝ երկու քաղաք տըւաւ Պէթեկինին
և իր մէկ օրդին պատանդ թողուց ու
աղատեցաւ:

Ետքը գնաց նորէն պատերազմով ետ
առաւ տըւած քաղաքները, և այնչափ
աշխատեց լատին իշխանները, որ նեղը

Ք. Ե մտած՝ պատանդը ետ գարձուցին, և տեղը իրենք պատանդ տըին ու հաշտուեցան:

Բայց Յովհաննէս Պերփեռուժէնկայաւրը տեսնելով Լևոնին ըրածները, ուղեց զինքը նուաճել. և շատ զօրք ժողովեց ու մեծ պատրաստութիւնով վերան ելաւ: Լևոն տեսաւ որ իշխանները իրեն հետ միաբան չեն, և ինքը մինակ այնչափ բազմութեան գէմ չիկրնար գնել, փախաւ ամուր տեղանք պահելուցս: Եկաւ կայսրը տիրեց բոլոր Աիլիկիային, և սատարիկ պատերազմով շատ արիւն ընելով առաւ Անարզաբան և Ահհայ բերդը: Զօրք ալ խրկեց Լևոնին ետեւն, որ նեղը խոթեցին ու բռնեցին իր ընտանիքովը մէկտեղ, և կայսրը զինքը տարաւ 1457 Կոստանդնուպօլիս, ու երկըթէ շղթաներով բանտ դնել տըաւ: Մինակ քաջութիւնը առանց կարգաւորեալ տէրութեան ու միաբանութեան եղէգի բոց կրնմանի. ոչ տեսնելու համար միակերպ լոյս կուտայ, և ոչ տաքնալու կրակ:

Լևոն տարի մը բանտը կենալէն ետե՛կայսեր գութը շարժեցաւ, զինքը բանտէն հանեց ու հանգիստ կըստահէր իր սալաւոր: Օր մը կայսրը բաղնիք դացեր էր, Ռուբեն Լևոնին որդին՝ գրկեց աւաղանը՝ տարաւ կայսեր առջին, ամէնքը զարմացուց. բայց շատերն ալ նախանձելով վերան ամբաստանութիւն ըրին ու ըստիպեցին կայսրը որ Ռուբենին աչընները փո-

րել տրւաւ, որ ցաւէն մեռաւ. Լեոնն Բ. Ե
ալ մէկալ Թորոս աղուն հետ մէկտեղ
նորէն բանտ դրաւ. հոն Լեոն ցաւով ու
լալով մեռաւ: Կայսրն ալ նորէն Թորոսը
բանտէն հանել տրւաւ ու քովը կըպահէր,
որ իր աղէկ ձիրքերովը սիրելի եղաւ:

Երբոր նստաւ Կիւ Մանուէլ կայսրը,
Թորոս միջոց մը դանելով փախաւ Կիլի-
կիա, ու յայտնեց ինքզինքը քահանայի
մը, որ առաւ իր տունը պահեց, ու ետքը
յայտնեց մէկ քանի իշխաններուն, որոնք
սիրով ընդունեցան զինքը, ու մէկ եղած 1144
ըսկսան նորէն տիրել Կիլիկիայի:

ԾԲ.

Հ. Թորոս երկրորդ ինչպէս կըրցաւ
նորէն ձեռք ձգել հօրը իշխանութիւնը:

Պ. Տասըհազար հոգիի չափ իրեն հետ
միաբանած՝ քալեց Կիլիկիոյ քաղաքներուն
վերայ, տիրեց ամէն տեղերուն: Կայսրը իր
հօրեղբօրսրդին Անդրոնիկոսը շատ զօր-
քով խրկեց վերան, հրաման տալով որ Կի-
լիկիայի մէջ հայ բնակիչ չիթողու: Թո-
րոս դեսպան խրկեց ասոնց, ըսելով թէ
եւ կայսեր կըհնազանդիմ՝ թէ որ արդա-
րութեամբ կառավարէ. Անդրոնիկոս պա-
տասխան տրւաւ, Արդարութիւնն ան-
է՝ որ զքեզ կապենք հօրդ կապւած շող-
թայովը:

Թորոս բարկացաւ, շատ մարդ դարանի
դրաւ, ինքն ալ ուրիշ բաղմութիւնով

զօրացը ետեւէն ինկաւ . ասանկով յանկարծ մէջ առին բոլոր Յունաց զօրքը , աղէկ ջարդ մը տըւին ցրուեցին , շատ իշխաններ ալ բռնեցին : Այսօրը նեղացած՝ ուղեց գնել իր իշխանները թորոսին ձեռքէն : Թորոս հարցուց թէ քանի կաժեն . դեսպանները շփոթած՝ Դու գիտես ըսին : Թորոս պատասխան տըւաւ . Թէ որ շատ քան աժէին՝ ես չէի ծախեր , տըւէք ինչ որ կուզէք : Անոնք ալ իշխանները չանարգելու համար շատ ըստակ տըւին : Թորոս հրամայեց որ բոլոր ըստակները բաժնեն զօրացը . երբոր դեսպանները զարմանալ ցրուցին , Թորոս ըսաւ , Ստակը իրենց բաժնեցի , որսէս զի նորէն ձեզմէ իշխաններ բռնեն :

Սկիւթացիներն ալ Յոյներուն դրդուելովը իրեք անգամ վաղեցին Թորոսին վերայ , բայց յաղթուեցան :

Հ . Թորոս երկրորդ տէրութիւնը ձեռք առնելէն ետքը ուրիշ ինչ պատերազմ ըրաւ :

Պ . Ան միջոցին Սաեփանէ՝ Թորոսին եղբայրը , ուղեց ինքնագլուխ իշխել երկիրներուն . անոր համար ըսկաաւ զօրք ժողովէլ և ասդիս անդին տիրել . Յունաց ալ շատ չարիք հասուց : Յոյնք դարանը մտան , չիկարծած ատենը վերան հասան բռնեցին ու կաթսայով տաք ջրի մէջ զինքը ըսպաննեցին :

Ան ատեն Թորոս իր Մէհ եղբօրը հետ վրէժ ինդրելու համար ըսկաաւ ալ աւելի

պատերազմիլ Յուշաց գէմ. անցաւ Կիսկ Բ. Ե
րոս կղզին ալ, շատ Յոյներ կըբռնէր,
քիթերնին տկանջնին կտրէլ կուտար ու
կըթողուր: Կայսրը խիստ կատաղած՝ մեծ
պատրաստութիւնով Թորոսին վերայ ե-
լաւ: Թորոսին աչքը վախցաւ, կայսեր
հետ հաշտութիւն ըրաւ ու մէկ քանի
տարի ալ անցնէէն ետքը վախճանեցաւ,
քսանըջորս տարի իշխանութեանը մէջ կէ-
նալէն ետքը:

Հ. Թորոս երկրորդին իշխանութեանը
ով յաջորդեց:

Պ. Թորոս երկրորդ պզտի տղայ մը 1168
ուհէր, յանձնեց Թովմաս պալլին իր
աներոջը՝ որ իշխանութեանը յաջորդէլ
տայ: Թովմաս պալլ տարի մը իշխեւէն
ետքը, Մլէհ Թորոսին եղբայրը որ առա-
ջուց ապստամբեր առանձին Բերիա քա-
ղաքը կրնստէր, Բերիայի ամիրայէն իրեն
զօրք օգնական առնելով՝ եկաւ Կիլիկիա,
ըսկսաւ պատերազմիլ: Տեսան իշխան-
ները որ գլուխ պիտի չեւէն ու երկիրը
տակնուվերայ պիտի ըլլայ, նեղը մտած՝
կանչեցին Մլէհը Թորոսին տեղը նստու- 1169
ցին: Ան առնն Թովմաս պալլ վախնա-
լով քաշւեցաւ գնաց Անտիոք. Թորոսին
տղան ալ անզգամ մարդիկներու ձեռքէ
ըտպաննրւեցաւ:

Ետքը Մլէհ ինքզինքը անկարգութեան 1174
տըւաւ, զօրքն ալ իրմէն ձանձրացած՝ ըս-
պաննեցին զինքը, ու տեղը նստուցին
Ստեփանէին որդին Բուբէն երկրորդը:

Բ. Ե. Հ. Ռուբեն երկրորդ իր իշխանութիւնը ինչպէս բանեցուց :

Պ. Շատ խելքով վարեցաւ Ռուբեն իր իշխանութեանը մէջ : Իր սղախ երկիրը շէնցընել նայեցաւ . Տարսոն քաղաքը Յոյներուն ձեռքէն առաւ . ան սլառ ճառաւ իրեն հետ թշնամացաւ հեթոմ լամբրոնին քաղաքապետը՝ Թորոս երկրորդին փեսան . Ռուբեն ալ գնաց լամբրոնը սլաշարեց : հեթոմ քաղաքապետը երբոր նեղը մտաւ , Անտիոքին Պեմունգ քաղաքապետին աղաչեց որ իրեն օգնէ . ան ալ վախնալով որ կըյաղթըւի Ռուբենէն , խարդախութիւն կոչուն քի հրաւիրեց Ռուբենը , ու բռնեց բանա դրաւ .

Ան առեն Լևոն երկրորդ Ռուբենին եղբայրը կատղեցաւ ու գնաց զօրքով նորէն լամբրոնը սլաշարեց , ու այնչափ նեղը խոթեց զհեթոմը , որ զլծալով հաշտութիւն խնդրեց : Անկէ անցաւ Լևոն գնաց Պեմունգին ձեռքէն ազատեց զՌուբենին ալ ու բերաւ աթոռ նստեցուց : Ա՛ւր էր թէ բոլոր ազգը ասանկ մէկմէկու օգնել ջանային աննախանձ , զամէնքը իրենց վայլած փառքին հասցընել ուզելով : Ինչպէս հիմա անմիաբանութե մասը ամէնքնիս կրկրենք , անանկ ալ անատենը եղբայրս լրութենէ առաջ եկած աղէկութիւնները ամէնքնիս կը վայլենք :

1185 Ռուբեն երկրորդ տաանըմէկ տարի իշխանութիւն քշելէն ետքը հրաժարեցաւ ,

իր տեղը երկրորդ Վեոնը նստեցուց, ու Բ. Ե
ինքը կրօնաւոր եղաւ Դրազարդ վանքը:

ԾԳ.

Հ. Վեոն երկրորդ ինչ գործք ըրաւ
յիշատակի արժանի:

Պ. Վեոն երկրորդ պարծանք եղաւ Ռու-
բենեանց ցեղին՝ թէ քաջութեամբ թէ
խելքով և թէ բարեպաշտութեամբ:
Ընդարձակեց տէրութիւնը, շատ նոր
բերդեր շինեց, այլևայլ հիւանդանոցներ
հաստատեց իրենց եկամուտովը. Սիւ 1186
քաղաքն ալ բոլորովին նորոգեց, ու ա-
յլ թուր Տարսոնէն հոն փոխեց:

Եւրոպացոց երկրորդ անգամ Երու-
սաղէմին վերայ պատերազմի երթալու
ատենը իրենց շատ օգնութիւն ըրաւ
կերակրի կողմանէ. Վեոնին աս գործ-
քը բոլոր Եւրոպա հռչակեցաւ: Եւ
տինացոց զօրագլուխը Գերսմանացոց Փրի-
տերիկոս կայսրը ըլլալով, խոստացաւ
Վեոնին թագաւորական պատիւ տալու.
բայց շուտ մեռնելով՝ խոստմունքը ան-
կատար մնաց:

Վեոն տեսնելով որ ամէն բան յաջող է
ուզեց թագաւոր օժել. դեսպան խըր-
կեց Հենրիկոս կայսեր որ Փեաերիկոսին
որդին էր, և Վելեստինոս սրբազան պա-
պին: Սրբազանը փառաւոր թագաւո-
րական թագ մը խրկեց Վոնրագ արքե-
պիսկոպոսին ձեռքովը. կայսրն ալ դրօշակ

Ք. Ե մը խրկեց առիւծի նշանով՝ անուանը յարմար. վասն զի անկէ առջի Հայոց նշաններն էին արծիւ, աղաւնի, վիշապ: Եւ

1198 Սիւ քաղաքը սուրբ Սովիա եկեղեցւոյն մէջ Ներսէս Շնորհալուոյն եղբորորդւոյն Գրիգոր կաթողիկոսին ձեռքովը լեւոնը թագաւոր օծւեցաւ. հոն Ներսէս լամբրոնացին ալ ատենաբանութիւն ըրաւ: Տաճկոններուն ամիրապետը և Յունաց կայսրը թագ ու պարգևներ խրկելով լեւոնը պատուեցին: Իր բարեպաշտութիւնը և սբ Աստուածածնայ ջերմեռանդութիւնը, տըլին իրեն աս առին յաջողութիւնները. վասն զի յայանի կերեանար որ ամէնուն սիրտը շարժեր էր իրեն բարեքնելու:

Հ. լեւոն երկրորդ թագաւոր օծւելէն ետքը ինչ գործք ըրաւ յիշատակի արժանի:

Պ. Սոյ մէջ մեծ եկեղեցի մը շինեց Էջմիածին անունով: Թագուհին երբոր վախճանեցաւ, լեւոն նորէն կարգըւեցաւ Կիպրոսի թագաւորին աղջկանը հետ: Աս բանիս վերայ նեղացաւ Քայքառու Ռիոնիոյ ամիրան, ու վերան պատերազմի ելաւ: լեւոն դէմն ելաւ, բայց իշխաններուն յանգստութենէն զօրքը պաշարւեցան յաղթըւեցան: լեւոն ուրիշ զօրքով ծածուկ ճամբով գնաց Քայքառու զին երկիրը մտաւ, ըսկտաւ տակնուվերայ ընել, Քայքառու ըստիպւեցաւ ետ դառնալու, ու հոն հաշտութիւն ըրին:

Երկրորդ տարին Բերիայի ամիրան Է. Բ. Ե. կաւ Աիլիկիայի վերայ, պատգամ խրկելով թէ կամ հնազանդէ, կամ թէ չէ՝ քու զատկի օրերդ ցաւի օրեր կընեմ: Լևոն լրտեսի ձեռքով առաջուց խմացաւ ամիրային գալը, և իրեն պատգամ խրկելը. անոր համար երկու երևելի իշխաններ պատգամաւորներուն գլխացր խրկեց որ զանոնք խաղցընեն. իսկ ինքը ժողովեց զօրքը՝ յանկարծ հասաւ թշնամոյն վերայ, ջարդեց, ամիրան ալ փախուց մէկ երկու հոգւով. կողոպտեց բանակը, դարձաւ եկաւ գետի մը քով շարեց աւարները ու պատգամաւորները բերել տըւաւ: Երբոր տեսան անոնք, զարհուրեցան ու թագաւորին ոտքը ընկան որ իրենց խնայէ: Լևոն զանոնք թողուց որ ազատ երթան, ապրտալըրելով որ ըսեն ամիրային թէ ինչ հարկ որ ինքը Լևոնէն կուզէր, Լևոն իրմէ կըպահանջէ:

Լևոն աւրըւեցաւ Լատիններուն հետ 1218 ալ՝ հաւատքի վերայ խռովութիւն հանելուն համար. ասոնց շատ անգամ աղդարարութիւն ընելէն ետքը, տեսաւ որ չեն հանգարաիր, զամէնքն ալ իր տէրութենէն դուրս վաւրտեց ու իրենց իշխանները բանտ դրաւ: Եւ թէպէտ շատ աղաչողներ եղան որ Լատիններուն հրաման տայ Աիլիկիա գալու, բայց ճարչեղաւ՝ չիթողուց: Եւ ինքը Լևոն երթալով զօրացաւ փառաւորութեամբ, ու բարի մահուամբ մեռաւ երսուկը չորս տարի թագաւորելէն ետեւ:

Ք. Ե

ԾԴ.

Հ. Լևոն երկրորդին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Որովհետեւ Լևոն մինակ աղջիկ աղայ
մը ունեցաւ Չապէլ անուանով, Լևոնին
յանձնելովը զանիկոյ հօրը տեղը նստե-
1219 ցուցին : Իսկ Ռուբենեանց ցեղէն Ռու-
բեն անուանով մէկը գլուխ վերցուց՝ Թա-
գաւորելու մտքով : Ան առեւիւր Վոստան-
1220 գին Չապէլ Թագուհիին երկրորդը վերան
դնաց, բռնեց զինքը բանա գրաւ. հոն մե-
ռաւ Ռուբեն իր օգնականներովը :

Ետքը իշխանները մէկ եղան, Չապէլ
Թագուհիին կարգեցին Փիլիպպոս անուանով
իշխանի մը հետ որ մօր կողմանէ միայն հայ
էր : Ահա ասանկ մեր աղգին իշխանները
միաբանեցան, բայց ըրած գործքերնէն
կիմացելի որ դարձեալ մտքերնին անմիա-
բանութիւն էր : Ռուբենին ցեղէն գտնը-
լած մարդը բանալի մէջ կրտսեաննէն, ու
զիրենք ատող օտարաղգի մը իրենց Թա-
գաւոր կընտրեն : Քիչ օրէն իրենք ալ
իմացան որ անխելքութիւն էր ըրածնին :
Վասն զի Փիլիպպոս երկու տարի միջոց
իշխանութեանը մէջ հաստատուէն ետքը
ըսկաւ քաղքին հարստութիւնները Ան-
տիօք կրէլ : Իշխանները նեղանալով բռ-
նեցին Փիլիպպոսը բանա գրին, որ հոն մե-
ռաւ : Ետքը Չապէլը կարգեցին Վոստան-
դին իշխանին հետ թում որդւոյն հետ, որ
Արշակունեաց ցեղէն էր :

Հ. Հեթում առաջին ինչպէս թագա- Գ. Ե.
ւորութիւն քշեց: 1224

Պ. Հեթում թագաւորը Չապել թա-
գուհիին և Կոստանդին իշխանին հետ մէկ
եղած՝ ըսկսան զարգարել տէրութիւնը,
մանաւանդ բարեպաշտութեան և բրիս-
տոնէութեան կողմանէ. և շատ տարի ա-
սանկ խաղաղութեամբ անցուցին Կիլիկի-
ցիք, թէպէտ Հայաստան տակնուվերայ
էր թաթարներուն և Սկիւթացիներուն
ձեռքէն:

Հ. Առաջին Հեթումին թագաւորու-
թեան ատենը Սկիւթացիք Հայաստանին
ինչ նոր միաս հասուցին, և Հեթում ինչ
կերպով օգնեց Հայաստանին:

Պ. Չարմաղան Սկիւթացոց զօրավարը 1233
եկաւ նորէն Անի քաղաքը պաշարեց.
քաղաքը սաստիկ սով քաշելէն ու չարա-
շար պատերազմելէն ետքը, երբոր քաղ-
քացոց կէսը եկան իրեն ընկան, Չարմա-
ղան զիրենք հոգալու պատճառաւ՝ զօր-
քին մէջը ցրուեց ու ետքը յանկարծ ա-
մէնքը մէկէն ջարդել արւաւ: Ետքը բա- 1239
ղաքն ալ մօտան, տղոցմէ կանանցմէ և ար-
հեստաւորներէն զատ զամէնքը ըսպան-
նեցին:

Հեթում տեսնելով Սկիւթացոց ըրած
չարիքը, և վախնալով որ առաջ կուգան,
ինքը շատ ընծաներով դեսպան խրկեց,
ու խոստացաւ որ հնազանդի անոնց իշ-
խաններուն:

Իսկ Չապել թագուհիին սրբութեամբ

Ք. Ե 1254 մեռնեւէն երկու տարի ետքը Հեթում
 թագաւորը ինքը անձամբ գնաց Թաթար
 ըստան Մամգոյխանին աղաչելու որ Հայ
 աստանին նեղութիւնքիչ մը թեթեւցնէ :
 Խանը զինքը մեծ պատուով ընդունեցաւ,
 մէկտեղ դաշինք դրին. ու դառնալու ա-
 տենը Հայաստանի Թաթար գործակալ-
 ներուն ալ հրաման տարաւ որ Հայերը
 չինեղեն. և ինքը ուսկից որ անցաւ՝ ամէ-
 նէն մեծ պատիւ գտաւ. տարի մը ու չորս
 ամիսէն հասաւ իր աթուր : Բայց աս
 պատճառաւ Իկոնիոյ ամիրան հետը թըշ-
 նամացաւ. Հեթում անոր յողթեց, շատ
 տեղ ալ ձեռքէն առաւ ու զինքը ամօթով
 ետ դարձուց :

Կոստանդին Լամբրոնին իշխանը որ Հե-
 թումին քեռին էր՝ ապստամբեցաւ, ու
 միացաւ Իկոնիոյ ամիրային հետ : Հե-
 թում երբոր լսեց, զօրքով վերան գը-
 նաց Լամբրոն բերդէն զատ ամէն տեղը
 ձեռքէն առաւ : Կոստանդին նեղը ըն-
 կած՝ ուղեց հաշտութիւն ընել. բայց
 Հեթում չհաւտալով՝ երբոր իրեք չորս ան-
 դամ անոր խրկած գեսալանները արհա-
 մարհեց, Կոստանդին գաղտուկ փախաւ
 բերդէն, գնաց զօրք առաւ Իկոնիոյ իշ-
 խանէն, յանկարծ Հեթումին երկրին վը-
 րայ վաղեց ու շատ միաս տըլաւ, շատ
 գերի ալ բռնեց սաճիկ զօրքերուն տը-
 ւաւ : Հեթում որչափ որ կարելի էր ժող-
 վեց զօրքը, ելաւ Կոստանդինին գէմ, զար-
 կաւ ցրուեց անոր զօրքը, զինքն ալ Լամ-

բրոն փախուց. հոն սլաշարւած մնաց Ք. Ե
Կոստանդին ինչւան որ մեռաւ :

Հեթում խաչակրաց զօրքին ալ շատ
օգնութիւն ըրաւ :

ԾԵ.

Հ. Հեթում առաջին կրօնաւ խաղա-
ղութեամբ Թագաւորել ինչւան վերջը :

Պ. Հեթում առաջին որչափ որ խոհե-
մութեամբ և զգուշութեամբ կրջանար
խռովութեան առիթ չտալու այնչափ
աւելի նոր նոր խռովութիւններ դիմացը
կելլէին :

Եգիպտացոց Փնտուխտար ամիրան՝ որ
Երուսաղէմն առաւ, Թաթարներուն յաղ-
թեց, Հեթումին ալ լուր խրկեց որ Ե-
գիպտացոց ձեռքէն առած քաղաքները
ես տայ : Երբոր Հեթում մտիկ չըրաւ,
ըսելով թէ անոնք առաջ մերն էին, ամի-
րան շատ զօրք խրկեց յանկարծ Կիլիկիայի
վերայ, որ ըսկսան աակնուվերայ ընել
երկիրը : Հեթում գէմերնին հանեց իր
երկու որդիքը Ղևոն և Թորոս, ու ինքը
գնաց որ Սկիւթացոցմէ օգնութիւն առ-
նէ : Ան միջոցին չարաչար յաղթըւեցան
Հայերը. ու երբոր երկրորդ անգամ նո-
րէն ժողվըւած ըսկսան զարնըւիլ և յաղ-
թել, Թորոս զարնըւեցաւ ընկաւ, Ղևոնն
ալ մէկ քանի հայ իշխաններուն մասնու-
թեամբը սլաշարւեցաւ ու բռնըւեցաւ :
Ան ատենը Թշնամիք բոլորովին ազատու-

Թիւն գտած՝ չորս գին աւելցին, Սիւն ալ եկան տալին կողոպտեցին, քառսուն հազար գերիով ետ դարձան:

Ետքը Հեթում հասաւ Թաթարի զօրքերով, ու իր երկիրը գտաւ անսպաս եղած. զօրքը ետ խրկեց ու ինքը ըսկաւ ողբալ իր ազգին նախանձոտ բնութիւնը: Թշնամեաց մէջ նստած ըլլալով, անմիաբանութենէ ու մէկզմէկ արհամարհելէն առաջ եկած չարիքները հազար անգամ աչքերնուն առջին ունենալով, զգուշութեամբ մէկզմէկ սրաշաղանելու տեղը, իրենց առջի Թշնամին միշտ իրենք կըլլան:

Մեծ ցաւով և գրեթէ յուսահատած կուլար գիշեր ցորեկ այնչափ ազգին խեղճութիւն, գերիներուն թշուառութիւնը՝ որոնց մէկն ալ իր որդին էր, բայց գաղափուկ, որ իշխանները չիմանան. վասն զի անոնք ուրախ էին եղածին վերայ՝ Լեոնին բռնըւած ըլլալուն համար: Բայց անոնց ալ գութը շարժել ուզելով, ջրօրհնէքին օրը երբոր ամէն իշխանները ժողովէր էին, Հեթում հարցուց թէ ամէնքն եկեր են. երբոր ըսին, Այո՛, Ո՛ր են հապա թորոսը և Լեոնը ըսաւ, ու բռն կըսաւ վերանին ողբ ընել, անանկ որ ամէնքը ըսկան լալ: Ետքը խորհուրդ ըրին, սարգէններով գետտան խրկեցին ամիրային որ Լեոնը ազատէ. ան ասէն ամիրային ուզելովը՝ Հեթում անոր Սղուր անունով ազգականը Թաթարներուն ձեռքէն ազատեց, իրեն դարձուց, և փոխարէն Լեոնը

ընդունեցաւ, որ տարի մը բանաւը կեցեր էր: Գ. Ե.

Անկէ տարի մը ետեւ չեթումքառսու-
նը հինգ տարի թագաւորելէն ետքը Դրա-
ղարդ վանքը քաշւեցաւ՝ կրօնաւոր եղաւ
ինչւան մահը, ու տեղը Աւոնը նստեցուց:

Հ. Աւոն երրորդ ինչպէս քշեց թա-
գաւորութիւնը:

Պ. Քանի որ մեր ազգին մէջ կարգա-
ւորեալ կը թուածի չիկար և բնութիւն-
նին չէր փոխւած, կարելի չէր որ երկան
լատեն հանգիստ նստէին: Որովհետեւ մէկ
քանի ամիսէն մեռաւ չեթումք. Աւոն վը-
րան մեծ սուգ ըրաւ, գիտնալով իշխան-
ներուն չարամտութիւնը իրեն դէմ. և
գուշակելով Աիլիկիայի վերայ գալու չա-
րիքը. ինչւան նաեւ Թաթարաց խանը և ու-
րիշ ամիրաներ իրեն միտնալու մարդ
խրկեցին: Անստանը Աւոն երրորդ թա- 1269
գաւոր օծւեցաւ, աթուր Տարսոն գրաւ
ու ըսկսաւ նորոգել ամէն գին: Գալու
չարիքներուն դէմը առնել ջանալով՝
գալրատուններ բանալ տըւաւ. ամէն շի-
նած և թարգմանած գրքերը օրինակել
տըւաւ ու ցրուեց ամէն տեղ՝ որ կարգան.
ղօրաց ոռճիկները շատցուց, աղքատա-
նոցներ շինեց ու առաւ ողորմութիւն
կը բաշխէր ամէնուն. բայց ամէն բան անօ-
գուտ. անհիմն շէնքը նորագութիւն չիտա-
նիր: Ասանկով հազիւ կըրցաւ մէկ քանի
տարի հանգիստ կենալ: Ըսկսան ապրս-
տամբիլ իրմէ իշխանները՝ ուղեւոր ամէնք-
նին ալ ինքնագլուխ ըլլաւ: Աւոն եր-

Ք. Ե րորդ նուաճեց զանոնք, իշխանութիւննին
ձեռքերնէն առաւ. բայց անոնք աւելի
կատաղած՝ գացին Փնտուխաւորը Լեւոնին
դէմ գրգռեցին. ան ալ հեառ առաւ Արա-
բացիները՝ Թիւրքմէնները, ու վազեց յան-
կարծ Կիլիկիայի վերայ: Թագաւորը փա-
խաւ ամուր տեղւոնք. ուստի թշնամիք ա-
ռանց արգելքի բոլոր երկիրը արիւնը-
ւայ ըրին՝ անսպաս դարձուցին, բայց ան-
դերը աւերեցին, Տարսոնն ալ մօտան կողոս-
տեցին: Բայց Սիւր և ուրիշ մէկ քանի ա-
մուր բերդեր չկիրցան առնել:

Քիչ ատենէն նորէն ետ դարձան եկան.
Լեւոն տեսնելով որ փախչելով ալ գէշ
կրլայ կոր, որչափ կրրցաւ զօրք ժողովեց՝
վեց գունդ բաժնեց, դարանի դրաւ. իր
հօրեղբայրը Սմբատն ալ սպարապետ ը-
լալով վազեցին վերանին, ջարդեցին վաւն-
տեցին: Եգիպտոսի ամիրային աչքը վախ-
նալով, նորէն գաշինք դրաւ Լեւոնին հեա-
ռ հաշարեցաւ: Իկոնիայի ամիրան ալ
իրեք անգամ Լեւոնին վերան ելաւ, ու
խաղք եղած ետ դարձաւ: Ան ատենը
ուրիշ ապստամբները և չորս գիւ թշնա-
միներն ալ վախնալով Լեւոնին հեա-
հաշտութիւն ըրին:

1288

Երբոր Լեւոն հանգստացաւ դրսի սլա-
տերազմներէն, ըսկսան դալ ներսի ձա-
խորդութիւնները. որ երկու զաւկները
Ներսէս ու Դշխոյ մեռան, ինքն ալ ծանր
հիւանդութիւն քաշեց: Կիլիկիայի մէջ
ալ ժանտախտ ընկաւ՝ շատ մարդ ջարդեց:

Թէպէտ լեոն իր ձեռքէն եկած բարիքը Գ. Ե
կրջանաւոր ազգին ընելու, ինչպէս որ մե-
ռաւ՝ տասներկնը տարի թագաւորելէն
ետքը :

Ծ. Զ.

Հ. Երրորդ լեոնին տեղը ով նստաւ
թագաւոր :

Պ. Իր որդին Հեթում երրորդ նրա 1289
տաւ իր հօրը տեղը, բայց չուզէց թագա-
ւոր օծւիլ, ու աւելի կրօնաւորի՝ քան թէ
թագաւորի կեանք կանցընէր :

Ան օրերը Եգիպտոսացի ամիրան Մելիք 1293
Աշրաֆ եկաւ Հռոմկա քաղաքը առաւ,
արիւնիւղայ ըրաւ, այրեց կողոպտեց ու
շատ մարդ գերի տարաւ, Ստեփաննոս
կաթուղիկոսն ալ և լուսաւորչին աջն ալ
մէկտեղ : Բայց ետքը սաստիկ հիւանդու-
թիւն ընկաւ իր երկիրը ինքն ալ խռո-
վութեան պատճառաւ ըսպաննուեցաւ :
Իր յաջորդը աս բաներէս վախնալով,
ամէն գերիները սուրբ աջն հեա եա
դարձուց ու հաշտութիւն ըրաւ :

Հեթում երրորդ չորս տարիէն հրա-
ժարեցաւ՝ վանք քաշւեցաւ, ու տեղը նրա
տեցուց իր եղբայրը Թորոս երրորդ. թէ-
պէտ Թորոս և իշխանները առանց հե-
թումին խորհրդին քան չէին ընէր :

Ասոնց երկու քուրերուն մէկը Ախպրոսի
թագաւորին եղբօրը հեա կարգուեցաւ,
մէկաւն ալ՝ որ Մարիամ կրտսեր՝ Անդրո-

Ք. Ե նիկոս կայսեր որդւոյն Միքայէլն հետ :
Թորոս երրորդ երկու տարի թագաւորեւէն ետքը նորէն բռնի հեթում երրորդին յանձնեց թագաւորութիւնը : Անոր երը Մարիամ կայսրուհիին հրաւիրելովը Թորոս և հեթում եւան Կոստանդնուպօլիս գացին :

1296 Ան ատեն Սմբատ իշխանները համողեց որ զինքը թագաւոր նստեցնեն, և Գրիգոր կաթողիկոսին ալ հաւնեցուց, խոստանալով կատարել իր ուղածները, ու օծեցաւ . սրբազան պապին թուղթ գրեց ու օրհնութե թուղթ առաւ, Ղազան խանին ալ գնաց շատ ընծաներով ու իր թագաւորութիւնը հաստատեց :

Երբոր ետկը գառնային հեթում և Թորոս, Սմբատ գէմերնին ելաւ՝ վաւերացանոնք զարմացած ու նեղացած՝ երբոր Ղազան խանին գիմելու եղան, Սմբատ խմանալով հասաւ ետեւուն, բռնեց երկուքն ալ բանտ գրաւ, ու մէկքանի օրէն ետքը Թորոսը ըսպաննել տրւաւ հեթումն ալ կուրցուց :

1298 Կոստանդին մէկալ եղբայրը առ անգը թութիւններուն վերայ նեղացած, զօրք ժողովեց ու Սմբատին գէմն ելաւ . զարկին զարնուեցան, ու մէկմէկու արիւնը թափեւէն ետքը Կոստանդին յաղթեց, բռնեց Սմբատը բանտ գրաւ՝ երկու տարի չափ թագաւորեւէն ետքը . հեթումն ալ ազատեց բանտէն հանգչեցուց, ու ինքը
1300 թագաւորեց : Ետքը երբոր հեթումն

աչքը հրաշքով բացւեցաւ, ամէնքը ու Գ. Ե
զէցին նորէն թագաւորցընել զինքը .
Կոստանդին ըսկսաւ գէմ կենալ՝ խռո-
վուծիւն հանել . Հեթումն ալ բռնեց
Կոստանդինը : Սմբատն ալ մէկտեղ, կայ-
սեր խրկեց որ հոն մեռան :

Ասկէ ետքը Հեթումին վերայ ելան
քանի մը անգամ Նգիսպտացիք ու լիկայ-
ոնացիք, բայց Հեթում միշտ յաղթեց ա-
նոնց : Վերջը ձանձրացաւ Հեթում թա- 1505
գաւորէլէն . և ինքը կուսակրօն ըլլա-
լով՝ իր եղբօրը Թորոսին տղան լեռնը
իրեն որդեգրեց ու թագաւորցուց իր
տեղը, ու ինքը կոչւեցաւ թագաւորա-
հայր :

ԾԷ.

Հ. Չորրորդ Լեոնին ատենը յիշատա-
կի արժանի ի՞նչ բան հանդիպեցաւ :

Պ. Լեոն չորրորդ կարիճ և խելացի
ըլլալով ջանաց խաղաղութեան մէջ պա-
հելու իր ազգը . Հեթում թագաւորա-
հայրն ալ թէպէտ վանքը նստեր էր՝
բայց միշտ իրեն խորհուրդ կուտար :

Ան օրերը Գրիգոր Անաւարդեցի կա-
թողիկոսը տեսնելով որ խաղաղութիւն
է, ուղեց ժողովք ընել ու մէկ քանի
ծէսեր փոխել՝ Լատինացւոց յարմարցը-
նել : Թագաւորն ալ անոր յորդորելովը
հրաման հանեց որ ժողովք ըլլուի Սոյ
մէջ . հոն մէկ քանի եպիսկոպոսներ ալ

Ք. Ե եկան հայաստանէն ու ինը կանոն հաստատեցին ծէսերը փոխելու : Աս բանիս վերայ մեծ խռովութիւն ելաւ բոլոր հայոց մէջ, և այնչափ սաստկացաւ որ ինչչան ոմանք գացին Թաթարներուն Պիլղար իշխանը գրգռեցին Թադաւորին գէմ, որ իբրև օգնական հայոց՝ Վիլիկիային մօտ կըկենար. որն որ արգէն առթի կըսպասէր : Ուստի օր մը խաբէութեամբ կանչեց իր քովը Թադաւորը և Թադաւորահայրը՝ իբր Թէ խորհուրդ ընելու մտքով : Երբոր հասաւ Թադաւորը՝ քառսուն մեծամեծներով մէկտեղ, Պիլղար նախ սիրով ընդունելու կերպ ցուց, ու ետքը զամէնն ալ թրէ անցուց :

1508 Այսպիսի թշուառութիւններով ըցուած պատմութիւնը Թէ օտար ազգ մը կարգայ, գուցէ միայն կըխզճայ ու կըցաւի մեր ազգին վերայ. բայց մենք Թէ որ հուզենք ազգերնուս օգուտը, ալոց կըթուլթիւն տալու ձեռք զարնենք. վասն զի անոր պակսութիւնն է գլխաւոր չարը և ողբալին :

Հ. Լեոն չորրորդին ըսականներէն ետքը տեղը ո՞վ նստաւ :

Պ. Օշին Լեոնին հօրեղբայրը երբոր խնայաւ Պիլղարին ըրած անզգամութիւնը, շուտ մը գնաց Սիս քաղաքը, մընացած իշխանները առաւ, զօրք ժողվեց, ելաւ վերան, վաճնտեց Վիլիկիայէն և ինքը Թադաւորեց :

Թադաւորութիւնը կարգի մէջ դնելէն

եաքը ըսկաաւ բռնագատել եկեղեցական Բ. Ե
նէրը որ Ստոյ Ժողովքին կանոնները սա-
հեն . ուստի նորէն սաստիկ խռովութիւն
ըսկաաւ :

Քանի մը տարիէն եաքը երբոր Թագու 1509
հին մեռաւ , Օշին Եւրոպացոց հետ
խնամութիւն ըրաւ ու անոնցմէ օգնու-
թիւն խնդրեց անհաւասներու դէմ :
Բայց անոնց շարժելու առէն Եգիպ-
տոսի ամիրան Նասրը տասներու թը հազար
ձիաւորով հասաւ Օշին վերայ . Օշին
նեղը ընկած՝ Աստուծոյ ապաւինեցաւ ,
երկու հարիւր կարիճով յանկարծ հա-
սաւ վերանին , վեց հազար մարդ ջարդեց ,
մեծամեծները գերի ըրաւ ու դարձաւ :
Յաջորդ տարին մեռաւ Օշին տաաւերկու
տարի Թագաւորելէն եաքը , յանձնելով
իշխաններուն որ իր որդին Ղևոն հինգե-
րորդը , Թագաւորցնեն որ տաաւերկու
տարւան էր :

ԾԸ.

Հ . Ղևոն հինգերորդին առէնը հայոց
խեղճութեանը ինչ ճար կըրցաւ ըլլալ :

Պ . Ամենին ճար մը ընէլ չեկընալէն
եաքը , Ղևոն մէկ երկու անողորմութեան
գործքերով զԱստուած ալ իր վերայ 1520
բարկացուց , ու ըսկաաւ աղգին հետ մէկ
առի խեղճութիւններու մէջ լնալ . ինչ-
ւան որ սրտին ցաւէն տարիքը չառած մե-
ռաւ :

Հինգերորդ Լևոնին Թագաւորահայր
եղաւ Օշին պայլ մեծ իշխանը իր աղջիկը
տըւաւ Թագաւորին , ու անոր խորթ մայ-
րը Յովհաննան՝ որ լատինացի էր՝ իրեն կին
առաւ ու ըսկսաւ կարգաւորել երկիրը :
Բայց Լատինները նեղանալով Յովհան-
նան իրեն կին առնելուն վերայ , ըսկըսան
խռովութիւն ձգել իշխանաց մէջ Թագա-
ւորին դէմ :

Օշին պայլ տեսնելով անոնց չարու-
թիւնը , գնաց Տիւրոսին վերայ , զարկաւ
քաղաքը : Եգիպտոսի սուլթանը որ առ-
թի կըսպասէր , իմացածին պէս որ Վիլի-
կիոյ մէջ խռովութիւն կայ՝ զօրք խաւ-
րեց վերանին : Օշին եղբայրը Կոստան-
դին սպարապետը դէմերնին ելաւ , յաղ-
թեց , նաև ուրիշ թշնամիներուն ալ :
Բայց անոնք նորէն զօրք ժողվեցին , ու
գարձան Փայաս ծովեզերեայ քաղաքը ա-
ռին , արիւնլըւայ ըրին , ետքը բոլոր Վի-
լիկիան տաին ու վերայ ըրին՝ ետ գարձան :

Ան ատեն սրբազան պապին յորդորե-
լովը Հայերը Լատիններուն ասպաւինեցան .
բայց որովհեաև Լատինները չուզէլով օգ-
նել կըանաւրնային , Եգիպտոսի սուլթանը
իմանալով որ Հայերը Լատիններուն հետ
մէկ կըլլան կոր իրեն դէմ գնելու համար ,
տք հանեց Թաթարները , Թուրքերը , որ
ըսկսան դալ Վիլիկիայի վերայ ու ջարդել
տաինուվերայ ընել . շատ մարդ նահա-
տակեցին , շատ մարդ ալ գերի ըրին : Իսկ
Հայերը ամէնքը քաշւած , մէկտեղ գալու

ու թշնամեաց դէմ դնելու տեղ մէկմէկու դէմ թշնամութիւն կընէին: Լևոն հինգերորդ աննելով որ խալըսում չիկայ ձեռքերնէն, աղաչեց Ասուսաթիթ թաթարներու թագաւորին, ու քսան հազար զօրք օգնութիւն առաւ. սուլդանին հետ ալ հաշտուեցաւ՝ թաթարաց թագաւորին միջնորդ ըլլալով:

Երբոր քիչ մը դադրեցան գրսի թշնամիները, հայերը ըսկսան իրենք իրենց մէջ թշնամութիւն ընել: Լևոն թագաւորը Օջին պայլին վերայ զօրք խաւրեց ու բռնեց, Կոստանդին եղբօրը հետ մէկտեղ երկուքն ալ ըսպաննէլ տրւաւ. քիչ մը ետքն ալ իր կնիկը մեռցուց Օջինն աղջկիւր, ու լատին կին մը առաւ. ուրիշ անպիտան մարդիկներ ալ իշխանութեան հասուց: Վայ ան թագաւորին որ անիրաւ արիւնով թագաւորութիւնը կապահանէ:

Նորէն ձայն ելաւ, թէ Եւրոպացիք կըսպարաասաւին կոր քալելու արեւելքին վերայ: Սուլդանը վախցաւ. և կարծելով թէ հայերն են պատճառ, զօրք ժողվեց նորէն խրկեց Կիլիկիայի վերայ՝ ուղելով ջնջել հայերը: Լևոն մարդ խրկեց սուլդանին աղաչելու, և նեղը մանալով՝ երգում ըրաւ Եւրոպացոց հետ թղթակցութիւն չընելու: Բայց ետքը թուղթը բռնըւելով, նորէն եկան Կիլիկիան տակն ու վրայ ըրին: Ասով նորէն մեծ խռովութիւն ալ ընկաւ հայոց իշխաններուն

Ք. Ե ու եպիսկոպոսներուն մէջ, Եւրոպայի
հետ թղթակցութի կըլլայ չըլլար ըսելով :
1535 Մեռաւ Լեոն հինգերորդ քսանըմէկ
տարի թագաւորելէն ետքը, գրեթէ թա-
գաւորութիւնն ալ իրեն հետ փճացաւ :

Կ

Հ. Լեոն հինգերորդէն ետեւ Կիլիկիայի
թագաւորութիւնը որո՞ւ ձեռք անցաւ :

Պ. Պատմութեան կարգը տեղը եր-
թալու համար միայն աս պատմութիւն
ներս կընենք. թէ չէ, ասանկ թշուա-
ռութիւնները պատմելու մարդուս սիր-
տը տակնուվերայ կըլլայ :

1542 Հինգերորդ Լեոնէն ետեւ նստաւ թա-
գաւոր Յովհաննէս պայլ՝ հօր կողմանէ
լատին, խռովարար և ատող հայերը. բո-
լոր արքունեաց կերպը փոխեց, և ուրիշ
անկարգութիւններու ձեռք զարկաւ :
Մէկ տարի մը ասանկով թագաւորելէն
ետեւ սպաննեցին զինքը և կանչեցին անոր
եղբայրը Գուխտոնը թագաւորեցուցին :
Հ. Գուխտոն ի՞նչպէս թագաւորութիւն
քշեց :

1543 Պ. Գուխտոնին ատենը ըսկսան դար-
ձեալ օտար ազգեր Կիլիկիայի վերայ վա-
զել. Գուխտոն փախաւ բերդի մը մէջ
քաշւեցաւ, երկիրը երեսի վերայ մընա-
յած՝ կոխըւաւորւեցաւ թշնամիներէն :
Հայ իշխանները գլուխնին քաշած մէյ-
մէկ գի. բոլոր մնացած ժողովուրդն ալ

միջոց մը գտածին սէս կրօնքի վերայ կու- Բ. Ե
կրնէին : Երբոր թշնամիք ետ քաշեցան ,
Գուխտոն ըսկսաւ բռնադատել զամէնքը
որ Լատինի ծէսով վարւին . իշխանները
աս բանիս վերայ նեղանալով երկու տարի
Թագաւորէլէն ետքը, զինքը ըսպաննեցին :

Հ . Գուխտոնը ըսպաննէլէն ետե տե-
ղը մի նստեցուցին Թագաւոր :

Պ . Գուխտոնին յաջորդեց Կոստանդին 1545
չորրորդ՝ հոր կողմանէ Լատին . բայց ին-
չացի ըլլալով ըսկսաւ ազգը խաղաղցրնել :

Եգիպտոսի ամիրան լսելով որ Կոս-
տանդին թղթակցութիւն կրնէ Եւրո-
պացոց հետ , և կարծելով թէ հայերը
թէ որ ջընջուին՝ Եւրոպացիք կրգադրին
արևելքին վերայ աչք տնկէլէն , ամէն կող-
մէն զօրք ժողվեց , եկաւ Կիլիկիայի վե-
րայ : Կոստանդին մէկերկու օգնական ալ
գրսի իշխաններէն հետը առած՝ սրբա-
ղան պապին յորդորելովը գէմերնին ե-
լաւ , ջարդեց փախուց . թէտէտ իրենց
մէ ալ շատ մարդ ընկան , բայց անկէ ետե
քիչ մը ատեն խաղաղացաւ երկիրը , ինչ
ւան որ մեռաւ Կոստանդին չորրորդ՝ տա-
նըութը տարի Թագաւորէլէն ետե :

Հ . Կոստանդին չորրորդին մեռնէլէն
ետե Կիլիկիայի վիճակը ինչպէս եղաւ :

Պ . Կոստանդին չորրորդին մեռած ա- 1563
տենը Կիլիկիոյ մէջ տերութեան նշան
չէր մնացեր . գտնուած մէկ քանի իշխան-
ները չէին ուշեր Կոստանդինին ցեղէն
Թագաւոր նստեցրնել , և իրենց մէջէն մէկն

Ք. Ե ալ ընտրելը կարելի չէր. վասն զի իշխան մը ուրիշ իշխանի գլուխ ծռել չէր ուզէր: Եւ ան մեծութեան հասնող իշխանն ալ իր ընտրուելուն վերայ այնչափ կը հպարտանար որ ուրիշ իր իշխանակիցները գերիի պէս կուզէր գործածել. և թէպէտ մեծութեան հասնողը իր չափը գիտնար, մէկաշնոյք իրենց մեծ նախա-տինք կը համարէին որ իրենց ազգայինը իրենցմէ խելացի սեպւեր է: Աս է մեր ազգին փասուելուն և անպիտանանալուն առաջին պատճառը:

1365 Ուստի երկու տարի անտէր մնալով Վիլիկիան, ամէն թշնամիներէն ըսկաւ կոխկըւտուիլ. ինչւան որ սրբազան պապին յորդորելովը նորէն առջններուն ցեղէն Վան վեցերորդը ընտրեցին թագաւոր, որ բարեպաշտ՝ իմաստուն և քաղցրաբարոյ մարդ մըն էր. բայց ազգին մէջ անմիաբանութիւնը անանկ ախրեր էր որ կարելի չէր գէմը առնել. վասն զի շատ հայերուն միտքը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ջնջել իրենց ազգը. շատերն ալ հայու ազգ ըսելով կիմանային բիրտ և անպիտան գործքեր ընող մարդիկ, և անանկ ուրիշներուն ալ կը հաւատացնէին: Շատերն ալ հայու ազգը պաշտպանել կարծելով, կամօք ուրիշներուն գէմ չարութիւն կրնէին. մանաւանդ Վատիններուն գէմ: Եւ կարծելով թէ Վատինները Վուսաւորիչը և հայու ծէսերը կանարգեն, իրենք ալ ըսկսան կամօք ուղղա-

փառ եկեղեցին , և եկեղեցւոյ դռւիւր Գ. Ե
մերժել անոնցմէ վրէժ առնելու համար :
Ասանկով հայերը բաց 'ի քաղաքական
Թշուառութենէ , ալ մեծ և սարսափելի
հոգևոր Թշուառութեան մէջ ալ ըսկսան
իյնալ , ու իրենք զիրենք կամօք ճշմարիտ
եկեղեցիէն բաժնեցին :

Առն վեցերորդին Թագաւորէլէն մէկ
քանի տարի ետքը Եգիպտացի զօրքեր 1571
Թափեցան Աիլիկիային վըրայ , ջարդեցին
կոտորեցին , անանկ որ սաստիկ սով ընկաւ :

Առն Թշնամեաց գէմ ելաւ մէկ քանի
հոգւով , և շատ մարդ ջարդէլէն ետեւ վի-
րաւորւած փախաւ ծածկըւեցաւ . ա-
նանկ որ երկու տարի չերեցաւ , ինչ
ւան կուզէին տեղը ուրիշը Թագաւո-
րեցընել :

Անցաւ վըրան մէկերկու տարի , նորէն 1574
Էջրէֆ Շապան Եգիպտոսի սուլթանը
անթիւ զօրքով եկաւ Աիլիկիա . ան ատեն
Թագաւորը փախաւ Ասպան բերդը :
Թշնամիք բոլոր երկիրը աւերակ ընէլէն
ետեւ , եկան Ասպան բերդը պաշարեցին .
ինը ամիսէն Թագաւորին ճարը հատաւ
ու անձնատուր եղաւ 1375 Թուականին :
Առն վեցերորդ տասնըմէկ տարի Թըշ-
ւառ ազգին վըրայ Թըշաւառութեամբ
Թագաւորէլէն ետքը , չվթայով կապած
գերի գնաց Եգիպտոս . հոն եօթը տարի
բանար նստաւ՝ տաճկութիւնը յանձ չառ-
նելուն համար : Բայց Էջրէֆ սուլթանին
մեռնէլէն ետքը , Սպանիացոյ Թագաւո-

Բ. Ե րին խնդիրքովը Մեղիք Սաղի՛ սուղբանը
աղատ թողուց զինքը :

ԿԱ

Հ. Լևոն վեցերորդ Եգիպտոսի բան-
տէն ազատելէն ետև կըրցաւ նորէն թա-
գաւորութիւնը ձեռք ձգել :

1582

Պ. Լևոն վեցերորդին բանաւէն ելելէն
ետքը թագաւորութիւնը նորէն ձեռք
ձգելու յոյսը այնպէս էր, ինչպէս որ
մէկը տունը տեղը այրելէն մոխիր դառ-
նալէն ետև ուղէ երթալ կրակոտ աւերա-
կին վերայ բնակիլ. վասն զի ոչ քաղաք
մնացեր էր Վիլիկիային մէջ և ոչ մարդ.
մնացածներն էին մէկ քանի խեղճ աղքատ
գեղացիներ, որոնք տէրութիւնը՝ քա-
ղաքները հարստութիւնը կորսնցնելէն
ետքը, միայն անմիաբանութիւնը և հա-
կառակասիրութիւնը չէին կորսնցու-
ցած : Լևոն աս բաներս տեսնելով, թո-
ղուց ու Երուսաղէմ ուխտի գնաց. հոն
ձգեց թագուհին և մէկ աղջիկը, ու ինքը
գնաց հռոմ, անկէ անցաւ Սպանիա,
Անգղիա, և Գաղղիա հասաւ, հոն վախ-
ճանեցաւ Փարէզ քաղաքին մէջ վաթ-
սուն տարւան 1393 թուականին, նոյեմ-
բերի 19ին. և թաղեցաւ Վեղեստի-
նեանց վանքին եկեղեցին, ուր որ ինչ-
ւան հիմա փառաւոր գերեզմանը կըրցու-
ցնեն իր տասպանագրովը :

Հ. Հայոց տէրութիւնը ջնջուելէն
ետև ազգը ինչ վիճակ ունեցաւ :

Պ. Կիլիկիայի Թագաւորութեան ջրն Ք. Ե
ջրէլու ատենը անուանի բռնաւոր ելեր
էր Լանկիթամուր՝ Իօզպէք Թաթարնե-
րուն Թագաւորը. ասիկայ ուրիշ աշ-
խարհները տակնուվերայ ընէլէն ետքը,
մտաւ Հայաստան ալ արիւնջըլայ ըրաւ, 1587
շատ քաղաքներ գեղեր ջարդեց. ան-
ցաւ փոքր Ասիա՝ շատ քաղաքներ զար-
կաւ. որոնց մէջ Սերաստիա քաղաքին վը-
րայ ցըցուած չարիքը առանց սարսու-
փելու մարդ չիւրընար լսել. շատ Հայեր
ալ գերի տարաւ Խորասան:

Կըսեն թէ աս Լանկիթամուրը որչափ որ
գիրք գտաւ Հայու և Պարսկի, Սմրղանտ
տարաւ աշտարակի մը մէջ գրաւ, հանողին
պատիժ ըսպառնալով. միայն հրաման
տըւաւ որ ուզողը մոնէ, քիչ ժամանակի
մէջ կարդայ ու ելայ: Լանկիթամուրին
Հայաստանը զարնելու ատենը Կիլիկիոյ
մէջ Մէլիք Օմար տաճիկ իշխան մը Հայ- 1595
երէն յորդորուելով՝ Թէոգորոս կաթու-
ղիկոսը ըսպաննէլ տըւաւ, և ուրիշ տա-
նըվեց ալ ազնուական Հայեր՝ որ Կիլի-
կիայի մէջ մնացեր էին՝ ըսպաննեց, ինքն
ալ Եգիպտոսի ամիրայէն ըսպաննըւեցաւ:

Աս միջոցներու շատ մարդիկ Հայաս- 1405
տանի մէջ նահատուկեցան զտաճիկնալ
նուն համար: Բայց շատերն ալ ամբողջ
գեղերով կըրտաճիկնային որ թշուառու
թենէն ու մահուանէ աղատին:

Աս տոհմներս քիչ մը ծաղկիլ ըսկտաւ
Պէլգինէ Վուպէլեան:

Բ. Ե Հ . Պեղգինէ Ուռալէականին վերայ
 ինչ կարևոր գիտնալիք կայ :

1437 Պ . Պեղգինէ Ուռալէական կըտիրէր
 Սիւնեաց գաւառին վերի կողմերուն , և
 իր տակը եղած Հայերը կըխնամէր , և
 Պաղտատին ամիրային ձեռքէն փախած
 ները սիրով կընդունէր : Բայց աւերակ
 ներու մէջ մինակ մէկ ծաղիկն ալ չիկրր-
 նար ապրիլ : Ա ըսաց թագաւորը ըսկսաւ վը-
 րան նախանձիլ որ չըլլայ թէ Ա ըստտանի
 մէջ դանդաւ Հայերը ելեն երթան անոր
 քով . ուստի Ամնագին անունով Հայու մը
 յանձնեց որ զինքը ըսպաննէ , սրովհետեւ
 անիկայ խիտ ծանօթ և ընտանի էր Պեղ-
 գինէին : Ամնագին քիչ մը ստըկի սիրուն
 համար բարեկամութիւնը անարգեց , հա-
 լատքը ոտիկ տակ առաւ ու Պեղգինէին
 թոյն խրմցուց . թէպէտ Պեղգինէ վերջը
 խնացաւ , բայց դեղ ընելու ճար չեղաւ ,
 մեռաւ . Ամնագինն ալ բռնեցին , ոտընե-
 րը ձեռքները կտրեցին ու անանկ ըս-
 պաննեցին : Ատանկ անօրէն մատնիչնե-
 րը միշտ ըրածնին գտեր են և կըգտնեն .
 բայց ցաւալին ան է որ անոնց ըրած չա-
 րեաց դարման չըլլար . ազգը ըսկիզբէն
 ինչւան հիմա ազգային մատնիչներու
 ձեռքով հասաւ աս ողորմելի գերու-
 թեան : Բայց ոչ չարերը իրենցմէ առջին
 ներուն պատուհասներովը կըզգաստա-
 նան , և ոչ երբէք ազգն ալ կըրնայ աչք
 բանալ թշուառութիւններէ :

Ասկէ ետքը մնացած Հայերը բնա-

կուժիւննին բոլորովին կորսնցուցած՝ Բ. Ե
ըսկասն ցրուիլ աշխարհիս չորս գին : Եւ
երբոր Գէթիհ սուլթան Մէհմէտ ա_ 1453
ռաւ Կոստանդնուպօլիսը , հետը շատ
Հայեր ալ ասգիէն անգիէն բերաւ բնա-
կեցուց հոն , և Յովակիմ անուշիով եպիս-
կոպոս մը գլուխ կարգեց Յունաստանի և
փոքր Ասիոյ մէջ գտնուած Հայերուն՝
ղնիքը պատրիարգ անուանելով :

Հ. Կոստանդնուպօլիսը առնրէւէն
եաւ Հայերուն վիճակը ինչպէս եղաւ :

Պ. Մեր աղգը գերութեան մէջ իյնա-
լէն եաւ խեղճութենէն ուրիշ բան վերա-
նին չխտենըւիր : Ատեն մը առաջին Շահ_ 1552
գահմաղ Պարսից Թագաւորը Հայաստա-
նի մէջ շատ նոր աւերութիւններ ըրաւ :

Տիրեցին Հայաստանին Օսմանցիք , և շատ
տուրք ձգելով մահուան դուռը հասու-
ցին զամէնքը . և բացի ուրիշ թշնամիե-
րէն որ անպակաս Հայաստանին վերայ
կրկնուէին , Շահաբաս Պարսից Թագաւո-
րը Օսմանցոց դէմ պատերազմի ելաւ ,
տիրեց Հայաստանի ամէն կողմին , նորէն
արիւնիւրւայ ըրաւ :

Հ. Շահաբաս Պարսից Թագաւորը Հայ-
աստանին տիրելէն ետքը ինչ ըրաւ :

Պ. Շահաբաս Աստուծոյ բարկութե_ 1604
վերջի բաժակը թափեց Հայաստանին վը-
րայ . վասն զի օսմանցոց Չղալ օղլու Օս-
ման փաշան ելաւ անոր վերան . Շահա-
բաս վախնալով և ուզելով որ Հայաս-
տանը անասպատ թողու , որ փաշան չի-

Բ. Ե կարենայ առաջ դալ, հրաման տրւաւ որ ժողովէն հայաստանի ամէն բնակիչները, ամէն տեղ ալ կրակ ձգել տրւաւ: Աս հրամանին կատարելու ատեն անցած թշուառութիւնները՝ եղած արիւնը բեր հով չխառամըիր: Արարտայ դաշտը ժողովեցին զամէնքը ու անցուցին Երասխ գետէն անդին, շատերը ընկղմելով, մեռ-
ցնելով, և ողջ մնացածները հասուցին Պարսկաստան: Հոն հոր Զուղան շնե-
ցին հին Զուղայի հայերը:

Հ. Ի՞նչ կըստամըիր հայոց աս վերջի գերութեան ժամանակը Դաւիթ սիւնի իշխանին վերայ:

1724

Պ. Սիւնեաց աշխարհին և Արցախին մէջտեղանքը ելաւ Դաւիթ սիւնի կտրիճ ու խելացի մարդը, որ թշնամիներուն յաղթեց, հալածոր գեղին մէջ բերգ մը շնեց, և Միսիթար անունով մէկը իրեն զօրապետ ըրաւ. ու Սիւնեաց և Արցա-
խին մէջէն չորս տարւան մէջ ամէն թշնա-
միները հեռացուց: Բայց երբոր շա-
այլազգիներ մէկէն վերան եկան, Դաւ-
թին հետ եղած հայերը գային այլազգի-
ներուն հետ միացան. Դաւիթ մնաց
տասնըեօթը հոգւով: Ան ատենը Մեղիք
Բարսաղան և տէր Աւետիք մէկ քանի
հոգւով քովը եկան, բոլորը եղան չորս
հարիւր յիսուն իրեք հոգի: Դաւիթ մէկ
քանի յաղթութիւններ ըրաւ թշնամեաց
դէմ, հազիւ կըրնալով միաբան պահել
իրեն հետ եղած քիչոր զօրքը. բայց իր

բոլոր իշխանութիւնը վեց տարի քշեց ու Ք. Ե մեռաւ. տեղը Մխիթարը գրին, բայց չկրօցան հետը միաբանիլ, ու թշնամեաց մասնեցին մասնըւեցան ցրուեցան. Մխիթարն ալ իրենց ձեռքով ըստաննեցին :

Ան միջոցին Ուտէացւոց աշխարհին 1750 մէջն ալ Յովհաննէս իշխանը կրօրանար ու կրտիրէր. ան ալ չիկրօցաւ գլուխ ելլել, քաշւեցաւ դնոց Աթոէրխան :

Աս ատեններս Թահմազ Ղուլի խանը 1756 զօրացաւ Պարսից թագաւոր եղաւ ու շատ չարիք հասուց ամէն ազգերուն, մանաւանդ Հայերուն :

Հ. Հիմա ինչ վիճակի մէջ է Հայոց ազգը :

Պ. Մեր ազգը հիմա Ասիա, Եւրոպա և ինչւան Ափրիկէ ցրուած՝ ամէն տեղ օտար տէրութիւններու տակ է. որով քաղաքական իշխանութիւնը վերցրւած է, թէպէտ և եկեղեցականը միշտ կայ այլ և այլ առաջնորդներու ձեռքը : Ասիային մէջ գանըւող Հայերը վաճառականութեան հետ են. իսկ Եւրոպայինները ուր որ շատուր են՝ մեծամեծ ազատութիւններ ունին, և իրենց անունը օտար ազգաց առջևը մեծ է՝ հաւատարմութեան, համեստութեան ու վարպետ վաճառականութեան կողմանէ : Գիտութեանց սէրն ալ աս դարուս մէջ մասնաւոր կերպով ծաղկիլ ըսկսաւ՝ ասդիս անգլին հաստատուած դպրոցներով ու տպարաններով :

Արդուսանք որ այսպիսի միջոցներով

մեր ազգի քիչ ատենի մէջ իրաւայծառա-
նայ նաև քաղաքականութեան ու բարե-
կրթութեան մէջ . և ուրիշ ազգաց կա-
տարելութիւնները առնելով, սրահսու-
թիւններէն ետ կըկենայ, ու ամէն ազ-
գաց համարմունքին, և մանաւանդ Աս-
տուծոյ օրհնութեանը արժանի կըլլայ :

Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

ԿԲ

Հ. Մեր ազգը մասնաւոր ի՞նչ պարծանք ունի ուրիշ ազգերուն առջին :

Պ. Մեր ազգին առջին պարծանքը աս է որ Ադամայ գրախտին տեղը Հայաստանին մէջն է, ինչպէս որ կրնգունին օտար ազգերն ալ . և գրախտին մէջի չորս գետերը ինչւան հիմա Հայաստանին մէջ են . այսինքն Տիգրիս, Եփրատ, Ճորոխ՝ որ է Փիսոն, և Երասխա՝ որ է Գեհոն :

Երկրորդ՝ Նոյ նահապետին տապանը Հայաստանի Մասիս լեռանը վերայ իջաւ Արարատայ գաւառը . և Նոյ ու իր կինը Հայաստան բնակեցան ու հոն թաղւեցան . և ինչւան հիմա իրենց անունովը կրկնւին Հայաստանի մէկքանի տեղւանքը, զոր օրինակ Նախիջևան, Առնոյտան, Մարանդ, Ակոռի կամ Արկուռի, Նպաս կամ Նոյասպատ :

Երրորդ՝ Հայոց լեզուն Նոյի խօսած լեզուն ըլլալով՝ Ադամայ լեզուն է . որ շատ հաւանական պատճառներով ալ կրցուցի :

Չորրորդ աշխարբիս վերայ առջինքրիստոնեայ թագաւոր ունեցողը մեր ազգն է, որ Աբգարու առեւը անոր հետ մէկ տեղ հաւատաց Քրիստոսի :

Հինգերորդ՝ Եբրայեցոց պատմութենէն ետքը աշխրբիս վերայ էն հին ու

էն ամբողջ պատմութիւնը Հայոց պատմութիւնը կըրնայ սեպուիլ :

Հ. Հայոց ազգէն եղա՞ն մարդիկ, որ Հայաստանէն դուրս տեղ անուանի եղած ըլլան :

Պ. Հայաստանէն դուրս տեղանք ալ շատ մարդիկ ելան որ ամէն արհեստի ու գիտութեան մէջ երևելի եղան : Հոս յիշենք միայն անոնք որ իրենց խելքին ու քաջութեանը համար ինչևան Յունաց կայսր եղան . ինչպէս Մօրիկ կայսրը , որ Պարսից գէմ շատ յաղթութիւններ ըրաւ : — ՄԺԷԺ՝ որ իր արժանաւորութեանը համար կայսր դրին զինքը Սիկիլիայի մէջ , թէպէտ և խիստ քիչ կըրցաւ վայելել : — Վարդան ու Արշաւիր , որ անուանի զօրավար ըլլալուն՝ զօրքը զիրենք կայսր ընտրեց : — Ղևոն արծրունի , որ շատ յաղթութիւններ ըրաւ Բուլղարներուն գէմ . բայց իր պատկերամարտութեամբը ամէնուն ատելի եղաւ ու սպաննուեցաւ : — Վասիլ արշակունի , որ անուանի եղաւ ամմէն կողմանէ . ու խելքով խել մը ատեն տէրութիւնը կառավարելէն ետքը՝ կոյսերութիւնը յանձնեց իր Ղևոն տղուն , որ կարգացող մարդ ըլլալուն համար Խմաւ տասէր ըսեցաւ : — Ղևոն իմաստասէրին յաջորդը եղաւ իր տղան Առստանդին Պերփեռութէն , որ երկայն ատեն չիկըրցաւ կայսերութիւն ընել , վասն զի թունաւորեցաւ իր տղուն Ռոմանոսին ձեռքովը : — Ռոմանոս կայսերութիւնը

Հանգիստ վայելելու համար հայրը մեռ-
ցրնէլէն ետքը մայրն ալ սպաւատէն դուրս
վաւրնտեց, և քոյրը բռնութեամբ վանք մը
դրաւ, ու ինքը ասանկ չարագործու-
թեամբ չորս տարի կայսերութիւն ընելէն
ետքը մեռաւ: — Յովհաննէս Չմրչիկի
կայսր, որ հայու զաւակ ըլլալով, Կոս-
տանդնուպօլիս մեծցաւ, ու իր խելքին
համար կայսր եղաւ:

Ներսէս պատրիկ Յուսափնիանոս կայ-
սեր զօրավարը, որ թէպէտ կայսր չեղաւ,
բայց խիստ անուանի եղաւ իր քաջու-
թեամբը ու պատերազմական հնարքովը,
մանաւանդ երբոր Խաւրիա գացեր էր
Գոթացւոց դէմ:

Հ. Ի՞նչ է պատճառը որ մեր ազգին
մէջ ամէնուն սիրտը ընդհանուր չէ մտած
ազգի փոյթ:

Պ. Փորձըւած է որ պղտիկուց աղաքը
ինչ ըսկզբունք առնեն իրենց ծնողքներէն
անոնք իրենց բնութիւն կրլայ. վերջէն
ինչ որ սորվին, ան բնական ծնողքնե-
րէն սորված ըսկզբունքը չեն կրնար
փոխել: Անոր համար կրտեսներնք որ ան
ազգերն որ ուրիշ թշնամիներէն փախչե-
լով, քանի մը հոգի մէկտեղ մէկգմէկ
պաշտպանելով ըսկսեր են, աւելի միա-
բանութիւն և ազգասիրութիւն երևցեր
է անոնց մէջ. ինչու որ ծնողաց բերանը
աղոց առջև միշտ աս է՝ թէ մեր ազգը
պաշտպանենք, օտար ազգերէն չըլլայ որ
յաղթուինք, ազգին համար ծներ ենք,

կամ աս տեսակ խօսքեր : Աս ըսկիզբը մէյմը տղոց միտքը տալաւորւի , անկարելի կըլլայ որ անոնք ուրիշ ազգի հետ միաբանին իրենց ազգին գէմ ընելու համար , կամ իրենց ազգին մեծերը արհամարհեն :

Իսկ մեր ազգը որովհետեւ ասանկ ըսկիզբ չէ ունեցեր , այլ հայաստանին մէջ Նոյայ տապանէն ելլելէն ետեւ ամէն մարդ մէյմէկ կողմ ըսկսեր են բնակիլ , ետքը հայկ եկեր ըսկսեր է իրենց պաշտպանութիւն ընել , ուստի ոչ երբէք աս դրդիւր ծնողաց միտքը մտեր է , թէ ազգին համար ծներ են , և ազգին մէջէն թէ որ մէկու մը միաս ըլլայ՝ իրենց ալ կըսեպի :

Եւ մարդ չըսէ թէ այնչափ հին ատենի ըսկիզբը հիմակւան մարդիկներուն հետ ինչ վերաբերութիւն ունի : Ասան զի այսպիսի սովորութիւններուն աւանդութիւնը որդիէ որդի անջնջելի կըմնայ :

Հ. Հիմա ինչ ճար կըրնայ ըլլալ մեր ազգին առաջ երթալուն :

Պ. Թէպէտ կըկարծուի թէ շատ դըժուար է ասկէ ետեւ ազգին առաջ երթալը , բայց ինչպէս որ Աստուած կըհրամայէ ջանալ ձեռքերնէս եկածը ընելու , և պատճառ ըլլալ ազգերնուս պայծառութեանը , ուրիշ ճար չիկայ , բայց եթէ ազգին ամէն տղոցը համար կըթուեան դպրոցներ բանալ . և ասոնց գլխաւոր վախճանը սիտի ըլլայ տղաքը բարեպաշ-

առւթեան մէջ մեծցրնել, և մէկքանի կարևոր ըսկզբունքներ մտքերնին ապաւո-
րել. այսինքն :

ն. Իր հոգին փրկելու ջանայ ամէն
մարդ, և պարտական ըլլայ ճանչնալու ճշ-
մարիտ սուրբ հաւատքը :

ը. Ունենայ աս ըսկզբունքս թէ պէտք
է որ ամէն մարդ իր վիճակին գոհ ըլլայ,
և ջանայ կրօնացածին չափ առաջ երթալ
սուանց ուրիշի վնասելու :

դ. Ջանայ որ ուրիշները իրենց պատ-
ւոյն մէջ հաստատ մնան, գիտնալով
որ անով ինքն ալ պատուոյ կը հասնի :

դ. Իր ազգին օգուտը ամէն բանէն
վեր սեպէ. գիտնայ որ եթէ ինքը մինակ
փառաւորւի ու ազգը վար մնայ, իր
փառքը ուրիշներու առջև ոչինչ կը սեպուի.
վասն զի օտար ազգերը նախ մարդը կը պա-
տուեն իր ազգին անուանով. նոյնպէս
ալ կը նախատեն իր ազգին անուանով :

ե. Ճանչնայ թէ խիստ գէշ բան է ան-
միաբանութիւնը: Երբոր մէկ բանի մը վր-
ջատերը կը միաբանին ու կուգեն ընելու,
թէպէտ և իր կամացը գէմ ըլլայ, լուէ և
միաբանի, վասն զի թէ որ ամէն մարդ իր
մտքին գրածին հեռի, թէ և ալէկ ըլլայ
անիկայ, միաբան չըլլալով անօգուտ կը
լայ. և շատ անգամ մարդուն իր կարծիքը
ալէկ կերևնայ և զինքը կը մոլորցընէ :

զ. Որ բանին որ գիտնալը ալէկ է, ան-
հոգ չըլլայ, թէ որ կըրնայ՝ սորվի. վասն
զի անով չի կարծած բաները կիմանայ,
և շատ օգուտներ անկէ կը քաղէ :

է. Ինչ ալէկ բան է որ գիտցածը ջանայ ամէնուն խմացնել որ ամէնքն ալ սորվին վասն զի անով ամէնուն եղած օգուտը իրեն ալ կըսեպէի :

Աս եօթը ըսկզբնունքներուս վերայ շատ խեղացի մտածութիւններով հաստատելու է տղաքը . որ անատեն ազգը քիչ ատենւան մէջ շատ յառաջագիմութիւն կընէ :

Կ Ա Ր Գ

ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ

— 07060 —

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ	1326	Կորայր
	1302	Վստամ
Քսէ Անջ	1289	Կար
2107 Հայկ	1285	Գռուակ
2026 Արմենակ	1267	Հրանտ Ա
1980 Արամայիս	1241	Ընձակ
1940 Ամասիա	1227	Գղակ
1908 Գեղամ	1197	Հօրոյ
1858 Հարմա	1194	Զարմայր
1827 Արամ	1180	Շաւարշ Բ
1769 Արայ	1137	Պերճ Ա
1743 Կարգոս	1102	Ալբուէն
1725 Անուշաւան	1075	Պերճ Բ
1662 Պարէտ	1035	Բազուկ
1612 Արբակ	985	Հոյ
1568 Զաւան	941	Յուսակ
1531 Փառնակ Ա	910	Ամբակ Բ
1478 Սուր	883	Կայսրակ
1433 Հաւանակ	838	Փառնաւազ Ա
1403 Վաշտակ	805	Փառնակ Բ
1381 Հայկակ Ա	765	Սկայորդի
1363 Ամբակ Ա	746	Պարոյր
1349 Առնակ	700	Հրաչեայ
1332 Շաւարշ Ա	678	Փառնաւազ Բ

665	Պաճոյճ	30	Արշամ
630	Կուռնակ	1	Աբգար
622	Փաւոս		Քսէ Ետքը
605	Հայկակ Բ	34	Անանէ
569	Երուանդ Ա	38	Սահաարուկ
565	Տիգրան Ա	68	Երուանդ Բ
520	Վահագն	88	Արտաշէս Բ
493	Առաւան	129	Արտուաղդ Բ
475	Ներսէհ	131	Տիրան Ա
410	Զարեհ	152	Տիգրան Գ
394	Արմոդ	194	Վաղարշ
385	Բայդամ	214	Խոսրով Ա
371	Վան	286	Տրդատ
351	Վահէ	344	Խոսրով Բ
		353	Տիրան Բ
	Կոստան	363	Արշակ Բ
		381	Պատ
325	Մինրան	384	Վարդգէս
319	Նէոպոլիտէոս	386	Արշակ Բ
317	Ադուարդ		Վաղարշակ Բ
284	Հրանտ Բ	388	Խոսրով Գ
239	Արտաւաղ	392	Վառմշապուհ
189	Արտաշատ	415	Շապուհ
159	Արտաւաղդ	422	Արտաշիր

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՒՅ

149	Վաղարշակ Ա
127	Արշակ Ա
124	Արտաշէս Ա
89	Տիգրան Բ
55	Արտաւաղդ Ա

Թագաւոր

Վերին Հայոց

	Ք. Ա
27	Արտաշիս
16	Տիգրան փոքր
2	Երուաղ
2	Տիգրան

Ք. Ե	558	Վարազդատ
6 Ապրսամ ար.	564	Սուրեն
ծրունի	571	Վարդան
19 Վոնոն	578	Մինրան
19 Արշէս	593	Սմբատ
21 Զենոն Արտա.	601	Դաւիթ
շէս	625	Վարազտիրոց
38 Արշակ		
38 Մինրդատ	Կիւրապաղապ	
55 Հռամիզդ		
55 Տիրիթ	632	Դաւիթ
60 Տիրբան	636	Թէոդորոս
63 Տիրիթ (վէ.	643	Վարազտիրոց
րըատին)	644	Սմբատ
	654	Համազասպ
Մարգարէն	659	Գրիգոր
	685	Աշոտ
428 Վէհմիհրա.	690	Ներսէս
պուհ	695	Սմբատ
442 Վասակ	743	Աշոտ
452 Ատրորմիզդ	760	Սահակ Բ
464 Ատրվէնասպ	835	Բագարատ
481 Սահակ Ա		
483 Շապուհ	Ուրիւն	
484 Անդէկան		
485 Վահան	693	Աբդլա
511 Վարդ	704	Կաշմ
515 Բուրղան	717	Վիլթ
518 Սթէթ	727	Մահմէտ
548 Դենշապուհ	732	Աբդլազիզ
552 Վշնատլահ.	742	Մրուան
րան	758	Եզիտ Ա

766	Սիւլէյման	962	Մուշէղ
769	Պէքիբ	972	{ Աշոտ Սահակ
778	Հասան		{ Գուրգէն Սա
786	Եղիա Բ		{ չիկ
798	Խուզիմայ		{ Սենեքերիմ
818	Հոլ		
848	Ապուսէթ		ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՔ
850	Բուղայ		
855	Շէխի	1080	Ռուբէն Ա
		1095	Կոստանդին Ա
	ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ	1100	Թորոս Ա
		1123	Լևոն Ա
859	Աշոտ Ա	1144	Թորոս Բ
890	Սմբատ Ա	1168	ԹովմասպայԼ
914	Աշոտ Բ	1169	Մէհհ
928	Աբաս	1174	Ռուբէն Բ
952	Աշոտ Գ	1185	Լևոն Բ
977	Սմբատ Բ	1219	Զապէլ
989	Գագիկ Ա	1220	Փիլիպպոս
1020	Յովհաննէս	1224	Հէթում Ա
1042	Գագիկ Բ	1269	Լևոն Գ
		1289	Հէթում Բ
Թագաւորք Վասպուր		1293	Թորոս Գ
Բախնի և Կարոյ		1296	Սմբատ
		1298	Կոստանդին Բ
908	Գագիկ արքայ	1305	Լևոն Գ
	ճրուհի	1308	Օշին
921	Աշոտ Շապուհէան	1320	Լևոն Ե
		1342	Կոստանդին Գ
937	Գերենիկ	1343	Գուհարոն
	Աշոտ	2345	Կոստանդին Գ
953	Աբուսահլ	1365	Լևոն Զ

Յ Ա Ն Կ Ա Ն ՈՒ Ա Ն Յ

- Աբաս Էղբայր Ա. Աշոտոյ 127. 128.
Աբաս Էղբայր Բ. Աշոտոյ 141. 143. 146.
Աբաս Թադաւոր Կարուց 149.
Աբգար 43-51.
Աբդլա 120.
Աբուսահլ արծրունի 159.
Աբուսահլ Համազասպ 158.
Ագդէ 48. 49.
Ադուարդ 26. 27.
Աթենաս 56.
Աթդահակ 23. 24.
Ալանք 33. 67.
Ալիասլան 164. 165.
Ակիւղաս 58.
Ակոռի 103.
Ահմատ 150. 151.
Աղէքսանդրա 37.
Աղէքսանդր մեծ 3. 4. 23. 26.
Աղէքսանդր որդի Անտոնինոսի 44.
Աղթամարայ ծով 17.
Աղիովապիք 113.
Աղուանք 15. 25. 71. 94.
Ամասիա 11.
Ամինթէոս 19.
Ամադին 200.

- Անակ 62.
 Անանէ 47.
 Անանէ որդի Աբգարու 49.
 Անարզաբա 170. 172.
 Անգղիա 198.
 Անդեկան 110.
 Անդրոնիկոս 173.
 Անի 130. 131. 133.
 Անյուշ բերդ 80. 90.
 Անիբաղ 28.
 Անուշաւան 17. 18.
 Անտիգոնոս 42.
 Անտիգոնոս Եպիփան 18.
 Անտիգոնոս Թագաւոր Սելևկացւոյ 28.
 Անտոնինոս 43. 44.
 Անտոնինոս կայսր 39.
 Ալսէն 67.
 Աշոտ Ա. 4. 127. 128.
 Աշոտ Բ. Երկաթ 134. 148.
 Աշոտ Գ. 148. 149.
 Աշոտ արծրունի 123.
 Աշոտ Թագաւոր Վասպուրականի 138.
 Աշոտ Թոռն Ա. Աշոտոյ 134. 140.
 Աշոտ իշխան Վասպուրականի 130.
 Աշոտ Մասիէր 123.
 Աշոտ որդի Ա. Գագկայ 132. 133. 134.
 Աշոտ սլաւորիկ 119.
 Աշտիշատ 61.
 Ապիրատ 134.
 Ապլնարիալ 147. 148.
 Ապողոն 35.
 Ապուսաիթ 193.

- Ասդուսէթ 124.
 Ասդուսվար 134. 161.
 Ասրսամ 51.
 Առաւան 25.
 Ասիա 2 ևն.
 Ասկուրէթ 141.
 Ասորեստանցիք 13. 16. 37. 41. 42.
 Ասուդ 36.
 Ասպուրակէս 38.
 Ատոմ արծրունի 139.
 Ատոմ նախարար 93.
 Ատրնէրսէհ 104.
 Ատրնէրսէհ թագաւոր Վրաց 132. 133.
 Ատրորմիզդ 106.
 Ատրլէնասպ 101. 102. 103.
 Արաբացիք 4. 186.
 Արադածոտն 10.
 Արամ 1. 13. 14. 13. 16.
 Արամազդ 36.
 Արամայիս 11.
 Արայ 16. 17.
 Արարատ 8. 16. 202.
 Արբակ 19.
 Արդամ 34.
 Արեթ 29.
 Արեւ 47.
 Արիարաթ 38.
 Արիթէոս 26. 37.
 Արիստակէս 70.
 Արիստոբուդ 42.
 Արծկէ 164.
 Արկադէոս 39.

- Արմաւիր 11. 13. 38.
 Արմենակ 10.
 Արմոդ. 28.
 Արշակ Ա. 32. 33.
 Արշակ Բ. 78-81.
 Արշակ Գ. 86. 87.
 Արշակ հաւսեծին 30.
 Արշակ մեծն 30. 32. 33.
 Արշակ որդի Մինրդատայ 41.
 Արշակաւան 78.
 Արշակունիք 30 ևն.
 Արշամ 44.
 Արշաւիր 47.
 Արշաւիր Կամսարական 73.
 Արշէղ 41. 42. 44.
 Արտուժան 165.
 Արտադէրս 80.
 Արտաշամ 34.
 Արտաշատ 28. 29.
 Արտաշատ 28. 41. 55. 98.
 Արտաշէս Ա. 33. 35.
 Արտաշէս Բ. 52. 57.
 Արտաշէս Գ. 92. 93.
 Արտաշիր 4.
 Արտաշիր որդի Շապհոյ 89.
 Արտաշիր սասանեան 61-64.
 Արտաւաղ 27. 28.
 Արտաւաղդ Ա. 43. 44. 45.
 Արտաւաղդ Բ. 56. 57. 58.
 Արտաւաղդ կուսակալ 29. 30.
 Արտաւաղդ նախարար 63.
 Արտաւան 61.

Տիգրիոս 47. 48. 49.

Տիգրան 36. 39.

Տիգրան Ա. 22. 23. 24.

Տիգրան Բ. 54—43.

Տիգրան Գ. 43. 51.

Տիգրանահերո 24.

Տիգրանահերո (այլ) 39. 78.

Տիգրանուհի 22. 23. 24.

Տիսբոն 91.

Տիրան 24.

Տիրան Ա. 36—39.

Տիրան Բ. 75—77.

Տիրան որդի Բ. Տիգրանայ 41.

Տիրիթ 31. 32.

Տիրիթ թոռն Բ. Տիրանայ 74.

Տիւրոս 192.

Տղմուտ 93.

Տուղրիլ թագաւոր Պարսից 163.

Տուղրիլ սկիւթացի 136.

Տրայիանոս 36. 37.

Տրդատ 65—71.

Տրդատ որդի Բ. Տիրանայ 74. 76.

Տրդատ ճարտարապետ 131.

Յէկ Ամրամ 142.

Կակ 11.

Դրաղահերո 12.

Եգերացիք 92.

Եգիպտացիք 12.

Եգիպտա 46. 48.

Եղեա Ա. 122.

Եղեա Բ. 123.

Եղեկա 66.

Փարէզ 198.

Փաւոս 21.

Փիլիպպոս 180.

Փիւնիկէ 41.

Փնտուխտար 183. 186.

Փրեաւերիկոս 177.

Քայքառուղ 178.

Օդոստոս 45. 46.

Օշին 190. 191.

Օշին սալ 192. 193.

Օսմանցիք 201.

Օտա 63.

Ֆէթիհ Մէհմէտ 201.

Handwritten symbols or characters, possibly a stylized signature or mark.

Handwritten symbols or characters, possibly a stylized signature or mark.

7 31-7-21. 1414 87.4

Handwritten signature

A faint, abstract drawing on aged paper, possibly a signature or a sketch of a landscape feature like a hill or a cloud. The drawing consists of several thin, dark lines. One line starts at the top left, curves down and then up. Another line starts lower, curves down and then up. A third line starts further down, curves down and then up. A fourth line starts on the right side, curves down and then up. The lines are thin and dark, and the paper is aged and slightly discolored.

